

Pirkko Jääskeläinen

Tiedolla ja taidolla kansalaisten tietoyhteiskuntaan

Tutkimuksia
tiedoista ja taidoista
osallistuvan ja autonomisen
kansalaisuuden resursseina
- esimerkkeinä eläketieto ja
tietotekninen osaaminen

Hakapaino Oyy
Helsinki 20000
ISBN 952-9639-77-55
ISSN 1236-30499

 ELÄKETURVAKESKUS
PENSIONSSKYDDSCENTRALEN

00065 ELÄKETURVAKESKUS
Puh. (09) 1511, Faksi (09) 148 1172

00065 PENSIONSSKYDDSCENTRALEN
Tfn (09) 1511, Fax (09) 148 1172
FIN-00065 Eläketurvakeskus Finland
Tel. +358 9 1511, Fax +358 9 148 1172

ESIPUHE

Kesällä 1996, Kauniaisten Työväen Akatemiassa, suggestopedisella englannin kielen kurssilla paljastin haaveeni tehdä väitöskirja, mutta sen esteenä oli toisen aineen laudaturopintojen jääminen kesken. Väliajalla kohtalotar assistentti Eini Pihlajamäen hahmossa puuttui peliin kertomalla jatko-opintojen vaatimusten muuttuneen. Siitä käynnistyi projekti, jonka tulokset ovat tämän kirjan kansien välissä.

Väitöskirjan teko kolme vuosikymmentä perusopintojen jälkeen osoitautui työlääksi, mutta antoisaksi prosessiksi. Parhaan tyydytyksen antoi se vaihe, jolloin 1990-luvun yhteiskuntatieteiden kieli ja merkitysrakenteet alkoivat avautua ja elää. Tapani hahmottaa todellisuutta sai uusia ulottuvuuksia - ei liene liioiteltua puhua henkisestä kasvusta. Kun elämänkokeemus yhdistyy uuteen teoriaan ja tutkimukseen monet nyky-yhteiskunnan ilmiöt saavat tuoreita selityksiä. Suosittelen lämpimästi pitkän päivätyön jo tehneiden palaamista Alma Materin helmoihin virkistävään "tiedekylpyyn". Uskon, että siitä hyötyvät sekä työelämä että tiedeyhteisö.

Työni ohjaajana on toiminut Turun yliopiston sosiaalipolitiikan professori Kari Salavuo. Kokeneen ja kärsivällisen ohjaajan merkitystä myöhäisheräneen jatko-opiskelijan työn edistymiselle ei voi liiaksi korostaa. Toinen ohjaajistani, professori Olli Kangas on auliisti jakanut mittaamattomista varastoistaan ideoita ja tutkimusvihjeitä puhumattakaan lukuisten enemmän tai vähemmän valmiiden papereiden kannustavasta kommentoinnista. Lämmin kiitos molemmille ohjaajilleni.

Tutustuminen Tampereen yliopiston informaatiotieteiden professoriin Reijo Savolaiseen suuntasi työni osittain uusille urille. Hänen ystävällinen kannustuksensa ja opastuksensa kasvattivat intoa ja rohkeutta tutkia kansalaisuutta tietoyhteiskunnan näkökulmasta. Reijo Savolainen toimi myös toisena esitarkastajana Kuopion yliopiston sosiaalipolitiikan professori Pauli Niemelän ohella. Teitä molempia kiitän myös korvaamattomasta viime vaiheen avusta.

Tutkimukseni empiirinen osuus on julkaistu artikkeleina suomalaisissa tiedejulkaisuissa. Haluan kiittää päätoimittajia Matti Virtasta, Riitta Kärkeä, Antti Karistoa ja Jaana Kuusipaloa arvokkaista kommenteista. Päätoimittajien kautta kiitän myös tuntemattomiksi jääneitä referee-arvioijia kriittisistä, mutta yleensä rakentavista huomautuksista. Työni eri osioita

ovat kommentoineet myös dosentti Veli-Matti Ritakallio, VTT Heikki Ervasti ja VTT Juho Saari. Suuret kiitokset Teille.

Siitä, että olen voinut toteuttaa väitöskirjahaaveeni, haluan erityisesti kiittää esimiestäni, Eläketurvakeskuksen toimitusjohtaja Matti Uimosta. Hän suhtautui ymmärtäväisesti pyyntööni saada vuorotteluvapaata 1.1.1997 - 31.8.1997 ja vielä toistamiseen 1.5.1999 - 31.12.1999. Eläketurvakeskus on myös tukenut työtäni aineiston keruu-, taltiointi- ja julkaisu-vaiheessa. Aineiston ja kirjallisuuden hankkimisessa minua ovat auttaneet viestintäsihteeri Anne Inna ja informaattikko Kaija-Liisa Nissinen. Osastopäällikkö Bo Lundqvist, kehityspäällikkö Jari Kannisto ja matemaatikko Erkki Tenkula ovat olleet käytettävissäni SAS-ohjelmistoon liittyvissä ongelmissa. Kielenkääntäjä Barbro Källd on kääntänyt englanninkieliset osiot. Teille kaikille parhaimmat kiitokseni.

Tiedonhankinnan osalta kiitän myös kotikaupunkini Kauniaisten kirjaston avuliasta henkilökuntaa ja kirjan taitosta suunnittelija Virpi Arpea.

Asiantuntevaa opastusta sosiologisen teorian nykysuuntauksista olen saanut pojaltani Pasilta ja tietotekniikan alueesta toiselta pojaltani Jussilta. Optimismia ja uskoa umpikujienkin yli ovat ylläpitäneet ystäväni Helena ja Tarmo Pukkila, sisareni Eeva-Liisa Ylikortes, äitini Alli Katila ja tuleva miniäni Tia Mäkinen. Kiitän sydämestäni Teitä läheisiäni.

Lopuksi haluan kiittää perheeni kahta nelijalkaista jäsentä, labradorinnoutaja Nekkua ja Parson JackRussel terrieri Tirriä. He osallistuivat työni kaikkiin vaiheisiin makaamalla hiljaa jalkojeni juuressa tai lähistöllä. Välillä he havahtuivat muistuttamaan koiraperheenjäsenen oikeuksista ja saivat aikaan tuuletustaukoja, joiden kuluessa syntyi monia hyviä ideoita.

Huolimatta koirien merkittävästä emotionaalisesta panoksesta omistan väitöskirjani puolisololleni Tapanille. Hänen tukensa, ymmärtämyksensä ja luottamuksensa kestivät hievahtamatta alusta loppuun.

Kauniaisissa 20.3.2000

Pirkko Jääskeläinen

TIIVISTELMÄ

Pirkko Jääskeläinen: TIEDOLLA JA TAIDOLLA KANSALAISTEN TIETOYHTEISKUNTAAN. Tutkimuksia tiedoista ja taidoista osallistuvan ja autonomisen kansalaisuuden resursseina - esimerkkeinä eläketieto ja tietotekninen osaaminen. Eläketurvakeskuksen tutkimuksia 2000:1. Helsinki. ISBN: 952-9639-77-5.

Yhteisöllinen osallistuminen, yksilöllinen autonomia ja aloitteellisuus ovat kansalaisuuden tavoitteita, jotka toteutuessaan vahvistavat yhteiskunnan integraatiota ja vähentävät asiantuntijavallan uhkaa. Kansalaisuuden toteutuminen edellyttää monia materiaalisia ja immateriaalisia resursseja, kuten yhteiskunnallisia tietoja ja nykyisin myös tietoteknisiä taitoja. Tietotekninen osaaminen tuo kansalaisten käyttöön tietoverkot ja Internetin. Ne ovat tiedonhankkimis-, kommunikointi- ja vaikuttamisvälineitä, jotka ylittävät maantieteelliset ja ajalliset esteet. Silti myös yleistietoja tai laajemmin ottaen yleissivistystä tarvitaan tietoyhteiskunnassakin. Esimerkiksi sosiaalisissa tilanteissa, kuten neuvotteluissa, ei yksinomaan tiedon hankkimisen taito riitä, vaan asioista on myös jossain määrin tiedettävä.

Tutkimuksen empiirinen osuus toteutettiin viitenä itsenäisenä artikkelitutkimuksena. Keskeisinä tutkimusongelmina olivat kansalaisuus, sen toteuttaminen ja resurssit sekä eläketieto. Analyyseissa käytettiin kolmea haastatteluaineistoa, jotka kerättiin vuosina 1992, 1997 ja 1998. Aineistojen koot ovat 495, 412 ja 1 016 haastattelua. Keskimmäinen aineisto on case-tyyppinen, kaksi muuta väestöllisesti edustavia. Yhteiskunnalliset tiedot ja tietotekniset taidot määriteltiin kommunikatiiviseksi kompetenssiksi, kyvyksi tavoitteelliseen ja tulokselliseen kommunikointiin. Esimerkkinä yhteiskunnallisista tiedoista käytettiin eläketietoa ja tietoteknisistä taidoista tietokoneiden käyttökokemusta.

Empiiriset tulokset osoittivat, että kommunikatiivinen kompetenssi on hyvän kansalaisuuden resurssi, mutta sen jakautuminen väestön keskuuteen ei ole tasaista. Kompetenssin kasvaessa yleistyi kansalaisaktiivisuus eli toiminta järjestöissä tai luottamustehtävissä. Samoin lisääntyi muu aloitteellisuus, kuten yhteydenotot vaikuttajiin, kyky tehdä itse kirjallinen valitus ja reagointi huonoon tuotteeseen tai palveluun. Mielipiteet kansalaisten vaikutusmahdollisuuksista, vaikuttamisesta tarvittavien tietojen

saatavuudesta ja omien tärkeiden tavoitteiden saavuttamisesta olivat kompetenteilla muita positiivisempia. Kommunikatiivisen kompetenssin lisäksi koulutus osoittautui kansalaisuuden immateriaaliseksi resurssiksi.

Tietoteknisillä taidoilla oli niin vahva yhteys työelämässä menestymiseen ja kansalaisuuden toteuttamiseen, että se saattaa olla signaali ”digitaalisen kahtiajaon” voimistumisesta myös Suomessa. Yhteiskunnassa on tapahtumassa jakautuminen tietotekniikkaa osaaviin ja osaamattomiin, joiden asemat sekä työelämässä että yhteiskunnallisen toiminnan muillakin areenoilla ovat heikkenemässä. Tietoverkkojen käyttötaitoa on verrattu lukutaitoon, jota vailla olevat syrjäytyvät nyky-yhteiskunnassa. Sama vaara uhkaa ”verkkolukutaidottomia” tietoyhteiskunnassa. Tutkimuksessa suositellaan, että ”digitaalisen kahtiajaon” ehkäisemiseksi ”verkkolukutaidon” oppimisen tulisi olla pakollinen osa oppivelvollisuutta.

Tutkimustuloksista voidaan tunnistaa myös myönteinen signaali, jonka mukaan tietoverkot alkavat vaikuttaa positiivisella tavalla kansalaisyhteiskuntaan. Internetin käyttöön positiivisesti asennoituvat suhtautuivat myönteisesti kansalaisten vaikutusmahdollisuuksiin ja vaikuttamisessa tarvittavien tietojen riittävyteen. Positiivinen asennoituminen Internetin käyttöön yleistyi tietokoneiden käyttökokemuksen mukana siten, että päivittäin tietokoneita käyttävistä 80 prosenttia suhtautui myönteisesti Internetin käyttöön tietolähteenä ja hallinnollisessa asiointissa. Koska suurin osa työvoimasta käyttää tietokoneita työssään, on pääteltävissä, että asenteellinen pohja Internetin käyttöön hallinnollisessa asiointissa on enimmäkseen myönteistä. Myös ikä, sukupuoli ja koulutustaso olivat yhteydessä Internet-asenteisiin. Yli 50-vuotiaat olivat nuorempia kielteisempiä, naiset miehiä ja vähemmän koulutetut kielteisempiä kuin koulutetut.

Empiirisissä analyyseissa tarkasteltiin lisäksi eläketiedon tason kehittymistä ja eläketiedon yhteyttä työeläkejärjestelmän legitimizeettiin. Ensiksi mainittu tehtiin vetämällä yhteen Eläketurvakeskuksessa järjestelmän voimassaoloaikana tehtyjen tiedontasotutkimusten tulokset. Tulokset osoittivat, että uutta sosiaalista instituutiota koskeva tieto saavutti nopeasti käytännön saturaatiotason, mutta vain silloin kun asiat olivat yksiselitteisiä ja keskeisiin perusasioihin liittyviä. Yksityiskohtaisemmassa ja monimutkaisemmassa tiedossa taso on yhä melko matala ja tiedolliset puutteet yleisiä. Tiedon tasoa selitti eniten henkilön koulutustausta, mutta eläkeasioista kiinnostumista ikä. Koska tiedon taso ei seuraa kiinnostumisen lisääntymistä, on todennäköistä, että eläkeikää lähestyvillä, vähän koulutetuilla, on hyvästä motivaatiostaan huolimatta usein vaikeuksia omaksua monimutkaista eläketietoa.

Tiedon tason ja järjestelmän legitimitetin välillä havaittiin lievä positiivinen yhteys. Tietojen lisääntyessä yleistyivät myös työeläkejärjestelmälle suopeat mielipiteet. Tosin tietoa selvemmin työeläkejärjestelmän legitimitettiin selittivät vastaajien omat intressit ja yhteiskunnalliset ideologiat.

Koska tiedolliset ongelmat voivat olla syrjäytymisen osatekijä ja koska tiedon saanti on kansalaisille sosiaalinen oikeus, työeläkejärjestelmän olisi parannettava tiedon tarjontaansa. Kansalaisilla tulee olla mahdollisuus saada ymmärrettävässä ja selkeässä muodossa olevaa eläketietoa. Tietoverkkojen lisäksi on kehitettävä perinteisiä menetelmiä, joista suorat kanavat instituution ja kansalaisten välillä ovat suositeltavimpia. Näiden lisäksi olisi otettava käyttöön neuvontaa tarjoavia yhteispalvelupisteitä ja hyödynnettävä myös kansalaisyhteiskunnan mahdollisuudet.

Avainsanat: Kansalaisuus, tietoyhteiskunta, Internet, kommunikatiivinen kompetenssi, eläketieto, tietotekninen osaaminen, työeläkejärjestelmän legitimitetti.

ABSTRACT

Pirkko Jääskeläinen: THROUGH KNOWLEDGE AND SKILLS TOWARDS A CITIZENS' INFORMATION SOCIETY. Studies in knowledge and skills as resources for participatory and autonomous citizenship - pension knowledge and information technology skills as examples. The Central Pension Security Institute. Studies 2000:1. Helsinki

Community participation, individual autonomy and initiative are the goals of citizenship which, when materialised, strengthen the integration of society and reduce the threat of power being taken over by experts. Citizenship requires many material and immaterial resources such as societal knowledge, and nowadays also information technology skills. Information technology skills make the information networks and the Internet accessible for the citizens. They are tools for acquiring information, for communication and influence, eliminating geographical or time-related obstacles. Nevertheless, general knowledge will be needed also in the information society. For example in social situations, such as negotiations, it is not enough to have the skills for acquiring information, but we must also know something about matters.

The empirical part of the study was carried out as five independent article studies. Central research problems were citizenship, how it is practised and resources, and knowledge about pensions. In the analyses data obtained through three surveys were used. Data were collected in 1992, 1997 and 1998 and comprised 495, 412 and 1016 interviews. The second set of interviews (412) is a case study, and the two other sets represent the population. Societal knowledge and information technology skills were defined as communicative competence, i.e. the skills needed for goal-directed and fruitful communication. Pension knowledge was used as an example of societal knowledge, whereas experience of the use of computers was taken as an example of information technology skills.

The empirical results showed that communicative competence is a resource for good citizenship, but the division of communicative competence among the population is not even. With higher competence, also citizenship-related activities increased, i.e. citizens were active in organisations or positions of trust. Also other forms of initiative increased,

such as contacts to decision-makers and influential persons, citizens' skill to write appeals themselves, and readiness to react when offered poor products or services. The attitudes concerning the citizens' possibilities to influence, the availability of information needed for this purpose, and the citizens' attainment of their own important goals were more positive among those communicatively competent. In addition to communicative competence, education proved an immaterial resource for citizenship.

Information technology skills were so strongly connected with the citizens' success in working life and the practise of citizenship that it could be a signal that a "digital divide" is increasing also among the population in Finland. In society we can see an increasing division into groups of people who manage information technology and those who do not, whose position both in working life and also in other arenas of societal activities is decreasing. The skill to use networks has been compared to literacy, without which people are at risk to become marginalised in modern society. This risk is also faced by the "network-illiterate" in the information society. The study suggests that in order to prevent a "digital divide", network literacy should be obligatory as part of compulsory education.

Also a positive signal can be observed from the results of the study, according to which the networks will start having a positive effect on civil society. Those who were favourably disposed towards the use of the Internet, were also positive as regards citizens' possibilities to influence and the sufficiency of the knowledge needed for this. Positive attitudes towards the use of the Internet increased with experience of computers, and of those who used computers daily, 80 % were favourably disposed towards using the Internet as a source of information and in administrative tasks. Since most people in the labour force use computers in their daily work, we can conclude that the attitudinal basis concerning the use of the Internet for administrative tasks is mainly positive. Also age, gender and educational level were related to the attitudes towards the Internet. Those over 50 were more negative than younger persons, women more negative than men, and low-skilled persons more negative than those with higher education.

In the empirical analyses, also the development of the level of pension knowledge and its relationship to the legitimacy of the Finnish statutory earnings-related pension scheme were analysed. The first mentioned was carried out by concluding the results from studies on the knowledge level by the Central Pension Security Institute conducted during the period that the scheme has been in force. The results showed that the information about the new social institution quickly reached a

practical saturation level, but only when matters were unambiguous and related to central basic questions. In the case of more detailed and complicated information, the level of knowledge was still fairly low, and gaps in the knowledge were common. The level of knowledge was mainly explained by the educational background of the respondent, whereas age explained the respondents' interest in pensions. Since the level of knowledge does not follow the increase in interest, it seems possible that low-skilled persons who are nearing retirement age often have difficulties in taking in complicated pension knowledge, despite their high motivation.

A slight positive relationship between the level of knowledge and the legitimacy of the scheme was observed. As knowledge grew, also positive attitudes towards the statutory earnings-related pension scheme increased. On the other hand, compared to knowledge, the respondents' own interests and social ideologies more clearly explained the legitimacy of scheme.

Since knowledge-related problems may be contributory factors for marginalisation, and since information availability is a social right of the citizens, the statutory earnings-related pension scheme should improve its supply of information. The citizens should be able to get information about pensions in an understandable and clear way. In addition to networks, traditional methods should be developed, of which direct channels between the institution and the citizens should be favoured. Moreover, joint service centres offering information and advice should be introduced, and the possibilities of the civil society should also be utilised.

Key words: Citizenship, information society, Internet, communicative competence, pension knowledge, information technology skills, the legitimacy of the Finnish statutory earnings-related pension scheme.

ASETELMAT

Asetelma 1. Tutkimusasetelma.	20
Asetelma 2. Yhteisöllinen osallistuminen ja yksilöllisen autonomian mukainen kansalaistyypittely	41
Asetelma 3. Tietoverkkojen merkitys osallistuvan ja autonomisen kansalaisuuden kannalta, SWOT-analyysi.....	56
Asetelma 4. Tiedot ja taidot tietoyhteiskunnan kansalaisuuden resursseina.....	75

SISÄLTÖ

<u>1.</u>	<u>Lähtökohdat</u>	14
<u>2.</u>	<u>Tutkimuksen viitekehykset ja tavoitteet</u>	18
<u>3.</u>	<u>Kansalaisuus ja sosiaaliset oikeudet</u>	24
	<u>3.1. Kansalaisoikeuksien kehitys Marshallin mukaan</u>	25
	<u>3.2. Nykykäsitteitä kansalaisuuden tavoitteista ja sosiaalisesta kansalaisuudesta</u>	27
	<u>3.3. Suomalaisen kansalliset ja ylikansalliset oikeudet</u>	32
	<u>3.4. Kansalaisuuden toteuttaminen käytännössä</u>	36
	<u>3.5. Yhteenveto</u>	38
<u>4.</u>	<u>Tietoyhteiskunta, sen uhat ja mahdollisuudet kansalaisuuden toteutumisen kannalta</u>	43
	<u>4.1. Yhteiskunnallisten rakenteiden muutokset</u>	45
	<u>4.2. Visioita tietoyhteiskunnan olemuksesta</u>	46
	<u>4.3. Kansalaisten yhteiskunnallisen aktivoitumisen mahdollisuudet ja digitaalisen kahtiajakautumisen uhat</u>	50
	<u>4.4. Tutkimuksia tietotekniikan sosiaalisista vaikutuksista</u>	52
	<u>4.5. Yhteenveto</u>	55
<u>5.</u>	<u>Kommunikatiivinen kompetenssi ja tiedotustoiminta</u>	59
	<u>5.1. Tieto, taito ja kommunikatiivinen kompetenssi</u>	59
	<u>5.2. Viestintä ja sen vaikutuksen ongelmia</u>	64
	<u>5.3. Instituutioiden tiedotusvelvollisuus</u>	67
	<u>5.4. Työeläkejärjestelmän tiedotuksen kehitysvaiheet</u>	68
	<u>5.5. Yhteenveto</u>	73
<u>6.</u>	<u>Aineistot ja tutkimusmenetelmät</u>	75
	<u>6.1. Lomakekyselyjen ongelmia</u>	76
	<u>6.2. Operationalisoinnin ongelmia</u>	79
	<u>6.3. Analyysimenetelmät</u>	80

<u>7. Yhteenveto artikkelitutkimusten tuloksista</u>	82
<u>8. Johtopäätökset</u>	87
<u>Lähteet</u>	95

1. LÄHTÖKOHDAT

Aluksi kiinnostukseni kohteena oli tieto resurssina, mutta tutkimuksen edetessä tieto sai rinnalleen taidon. Etenkin suomalaisen hyvinvointitutkimuksen päähuomio on kohdistunut aineellisiin resursseihin, joiden varassa ihmiset elävät ja valintojaan tekevät. Tieto ja taito kansalaisen resurssina ovat jääneet vähemmälle huomiolle.

Ruotsalaisessa hyvinvointitutkimusperinteessä elinolot tai hyvinvointi on määritelty yksilön käytettävissä oleviksi resursseiksi, joiden avulla hän voi tietoisesti ohjata elämäänsä. Hyvät resurssit tarkoittavat, että ihmisellä on suuri toimintavapaus muokata elämäänsä omien tarpeittensa ja arvostustensa mukaiseksi. Tärkeimmät resurssit muodostuvat yhdeksästä komponentista, jotka ovat terveys ja hoitomahdollisuudet, työllisyys ja työolot, ekonomiset resurssit, tieto ja koulutusmahdollisuudet, perhe ja sosiaalinen ympäristö, asunto- ja lähipalvelut, henkinen ja aineellinen turvallisuus, virkistys ja kulttuuri sekä poliittiset resurssit. (Erikson & Åberg 1984, 14 - 15.)

Koulutuksella ja tiedoilla on osittain itseisarvoa, osittain ne ovat resurssi. Koulutus ja tiedot antavat perustan ymmärtää yhteiskuntaa ja sen prosesseja. Kansalaisen oikeuksien tunteminen ja tieto miten käyttää niitä (esimerkiksi valittaa viranomaisen päätöksestä) ovat tärkeitä resursseja yhteiskunnallista voimattomuutta vastaan. Koulutus ja tiedot ovat resursseja työmarkkinoiden lisäksi politiikassa, kuluttajana ja yksityiselämässä. (Ks. Jonsson 1984, 179.)

Meneillään oleva yhteiskunnan rakenteellinen muutos asettaa kuitenkin myös koulutuksen uuteen valoon. Pelkkä - ehkä kauan sitten hankittu - koulutus ei enää riitä, vaan ihmisten on jatkuvasti kartutettava tietojaan ja taitojaan voidakseen pysyä mukana kehityksen vauhdissa. Olemme siirtymässä tietoyhteiskuntaan, missä tietotekniikan avulla tapahtuvan tiedon tuottamisen, hankkimisen ja hyväksikäyttämisen merkitys kasvaa kasvamistaan. Jo nykyisin ihmisiltä vaaditaan aikaisempaa enemmän erilaisia viestintävalmiuksia, kokonaisuuksien hallintaa ja muutosten ymmärtämistä (Viherä 1999, 56).

Erialaisten välineiden, kuten tietokoneiden ja työkalujen käyttö edellyttää taitoa. Taito on sellainen tekemisvalmius, johon liittyy tietoa siitä,

miten tavoiteltava tulos syntyy. Tällaista tietoa on perinteisesti kutsuttu nimellä teknologia eli ”oppi tekniikasta”, joka voi koskea minkä tahansa taidon osaamisen tehostamista. (Ks. Niiniluoto 1997, 49 - 53.) Tietotekninen taito on uuden tieto- ja viestintäteknologian käytön osaamista ja siihen liittyvää tietoa. Kaikista niistä taidoista, mitä ihminen yhteiskunnassa tarvitsee tietotekninen taito on vain osa, mutta merkitykseltään kasvava osa.

Tieto resurssina voidaan nähdä myös osana kommunikatiivista kompetenssia, jolle käsitteenä ei ole yhtenäistä tulkintaa. Tässä tutkimuksessa sovelletaan Lehtosen kommunikatiivisen kompetenssin määrittelyä, koska se sisältää sekä tiedon että suorituksen. Kommunikatiivinen kompetenssi on kykyä tavoitteelliseen ja tulokselliseen kommunikointiin. Se edellyttää paitsi riittäviä kieli- ja kommunikointitaitoja myös sosiaalisten arvojen, tapojen, tottumusten, lakien ja yhteiskunnallisten järjestelmien tuntemista. Lisäksi kompetentilta kommunikoijalta edellytetään joukkoa henkilökohtaisia ominaisuuksia, kuten avoimuutta ja joustavuutta, epävarmuuden ja uusien tilanteiden sietoa. Kommunikatiivinen kompetenssi on osa sosiaalista kompetenssia eli sitä, missä määrin ihminen kykenee hyödyntämään niitä mahdollisuuksia, joita hänellä on ympäristönsä säätelyyn. (Lehtonen 1998, 60.)

Kansalaisuus käsitteenä viittaa niihin oikeuksiin ja velvollisuuksiin, joita sosiopoliittisen yhteisön jäsenenä on kansalaisen statuksensa perusteella. Oikeuksien ja velvollisuuksien tavoite on antaa jokaiselle mahdollisuus toteuttaa täyttä tai hyvää kansalaisuutta. Siinä kommunikatiivinen ja sosiaalinen kompetenssi ovat tärkeitä resursseja, onhan demokraattinen kulttuuri nimenomaan kommunikaation kulttuuria (Cahoone 1988, 270 - 272). Mitä kansalaisuuden toteutuminen tai hyvä kansalaisuus tarkoittavat, siitäkin eri tutkijoiden painotukset ovat erilaisia. Hyvä kansalaisuus voi olla joko osallistumista yhteisten asioiden hoitoon tai henkilökohtaista autonomiaa ja aloitteellisuutta tai rationaalista elämänhallintaa (ks. Barbalet 1988, 68, Roche 1994, 89, Doyal & Gough 1991, 59, Saari 1996b, 53). Tässä tutkimuksessa kansalaisuuden tavoitteena pidetään yhteisöllistä osallistumista sekä yksilöllistä autonomiaa ja aloitteellisuutta.

Tietoyhteiskunnassa hyvä kansalaisuus edellyttää muun muassa tietoteknistä osaamista. Tietotekninen osaamattomuus merkitsee tietoverkkojen ulkopuolelle jäämistä ja voimistaa vähitellen sosiaaliryhmien ja maantieteellisten alueiden polarisaatiota. Tietoteknisen osaamisen merkitystä voidaan verrata lukutaitoon. Samalla tavoin kuin lukutaidottomuus estää toimimisen modernin yhteiskunnan jäsenenä, tietotekninen osaamattomuus jättää kansalaisen tulevan tietoyhteiskunnan ulkopuolelle.

Tietoyhteiskunnan ilmeisin uhka onkin uusi yhteiskunnallinen polarisaatio, syrjäytyminen, yhteiskunnan jakautuminen toisaalta tietäviin ja osaaviin ja toisaalta tietämättömiin ja osaamattomiin (ks. esim. Castells 1989 ja 1996, Tapscott 1998, Anttiroiko 1998, Blom 1999).

Syrjäytyminen eli yksilöä ja yhteiskuntaa yhdistävien siteiden heikkeneminen voi ilmetä poisputoamisena työelämästä, jäämisenä yhteiskunnalle tyypillisten kulutuksen mallien ulkopuolelle tai joutumisena sosiaalisen yhteisön tai yhteiskunnallisen vaikuttamisen ulkopuolelle. Tiedon puute voi olla yksi lenkki huono-osaisuuden kasautumisessa tai pitkittymisessä. Rahan puutteen vuoksi ihmiset ovat muutenkin elämässään heikoilla, mutta tietojen ja taitojen puuttumisen vuoksi he eivät osaa korjata tilannettaan sosiaalisia oikeuksiaan käyttämällä. (Karisto & Takala 1990, 237.)

Hyvinvointivaltion kansalaisten sosiaalisiin oikeuksiin kuuluu taloudellisten etuuksien ja palvelujen lisäksi oikeus monenlaisiin ja edullisiin koulutus-, virkistys-, kulttuuripalveluihin. Ongelmana on kuitenkin se, että kaikki nämä etuudet ja palvelut on ensin löydettävä vaikeasti hahmotettavien instituutioiden ja niitä koskevien pelisääntöjen verkostoista. On paradoksaalista, jos eriarvoisuutta tasoittamaan tarkoitettu sosiaalinen oikeus ei toteudu, tai toteutuu vaillinaisesti sen vuoksi, että kansalainen ei tiedä tällaisen oikeuden olemassaolosta, ei osaa käyttää sitä tai hänellä ei ole taitoa hankkia puuttuvia tietoja.

Usein ollaan ihmetelty sitä, miksi keskiluokka käyttää suhteellisesti muita enemmän sosiaalisia palveluja ja pohdittu kuinka saada köyhät käyttämään niitä (ks. esim. Mishra 1981, 37, Barbalet 1988, 66, Barry 1990, 37). Ehkä keskiluokka käyttää oikeuksiaan siksi, että se tietää niiden olemassaolosta, osaa ottaa selville tarvittavat yksityiskohdat ja taitaa oikealla tavoin esittää vaatimuksensa. Toisin sanoen keskiluokka osaa käyttää resurssejaan, elämänsä hallintavälineitä.

Ehkä hyvinvointivaltiossa köyhien ja syrjäytyneiden aseman parantamisessa ollaan liiaksi luotettu taloudellisten resurssien voimaan ja jätetty vähemmälle huomiolle muut uudelleenjaettavat resurssit kuten työn ja tiedon sekä uusimpana tietoverkojen käyttötaidon tietojen jakelukanavana (vrt. Saari 1996a, 33 - 34). Ehkä tietoyhteiskunnassa tai kuten Lash määrittelee "refleksiivisessä modernismissä" elämisen mahdollisuudet tulevat olemaan pitkälti riippuvaisia mahdollisuuksista käyttää uusia informaatio- ja kommunikaatorakenteita (ks. Lash 1994, 120 - 121).

Tässä tutkimuksessa esimerkkinä lukemattomista kansalaisen tarvitsemista tiedoista on eläketieto, tarkemmin työeläkkeitä koskeva perustieto. Oletan, että karkealla tasolla arvioiden henkilöt, jotka tuntevat perus-

asiat eläkkeistä, hallitsevat vastaavia yleistietoja muiltakin yhteiskunnallisen tiedon alueilta. Perusteluna tähän olettamukseen on koulutus, joka yleisesti ottaen määrittää yhteiskunnallisen tietämisen tasoa. Taidoista tässä tutkimuksessa esimerkkinä on tietokoneiden käyttötaito, joka on perusvalmius myös tietoverkkojen käytölle.

Eläketiedon valintaa tutkimuksen kohteeksi voidaan perustella eläkkeiden taloudellisella ja sosiaalisella merkityksellä. Eläkemenot ovat suurin sosiaalimenojen erä. Eläke on myös pitkäaikaissuoritus, koska keskimääräinen eläkkeen maksuaika on lähes parikymmentä vuotta ja Suomessa eläketulo on eläkeläisten tärkein taloudellinen resurssi. Koska eläkettä kartutetaan koko työssäoloajan, saatetaan eläketietoja tarvita missä elämänvaiheessa tahansa, vaikka motiivi hankkia tietoa eläkkeistä on suurimmillaan oman eläkkeellesiirtymisen lähestyessä. Eläketieto koskettaa paitsi satojatuhansia eläketapahtumaansa lähestyviä kansalaisia, myös koko työssä käyvää väestöä. Valinnat, joita kansalaiset tekevät - ehkä tietämättään - työssäoloaikanaan voivat vaikuttaa haitallisesti heidän eläkeaiansa taloudellisiin resursseihin.

Kuten lähtökohdat osoittavat, tutkimus on monitieteinen. Sosiaalipolitiikan alueeseen kuuluu lähestymistapa, joka liittyy hyvinvointiin ja sen resursseja tuottaviin instituutioihin, tässä tapauksessa työeläkejärjestelmään. Kansalaisuutta ja sen toteutumista koskevat pohdinnot ovat yhteiskuntatieteiden yhteistä teoriaa. Tietoyhteiskuntaa puolestaan tutkivat sekä yhteiskuntatieteet että informaatio- ja viestintätieteet.

Tutkimus toteutettiin viitenä artikkelitutkimuksena. Koska artikkeleissa on voitu käytännön syistä vain suppeasti käsitellä viitekehukseen liittyvää teoreettista taustaa, käsitellään sitä laajemmin luvuissa 3 - 5. Sitä ennen luvussa 2 esitellään tutkimuksen tavoitteet ja tutkimusasetelma. Luvussa 3 tarkastellaan kansalaisuuskäsitteen kehitystä ja erilaisia teoreettisia ajattelutapoja. Konkretian tasolle kansalaisoikeudet ja -velvollisuudet tulevat uuden perustuslain ja empiirisen tutkimuksen valossa. Luvussa 4 käsitellään tietoyhteiskunnan kehittymistä ja visioita sen olemuksesta uhkineen ja mahdollisuuksineen sekä eräitä empiirisiä tutkimuksia tietoyhteiskunnan vaikutuksista. Luvussa 5 puolestaan paneudutaan tiedon ja tiedottamisen ongelmiin ja luodaan katsaus työeläketiedotuksen kehitysvaiheisiin. Luvussa 6 esitellään aineistot ja tutkimusmenetelmät. Luvussa 7 käydään läpi artikkelitutkimusten keskeiset tulokset ja lopuksi luvussa 8 tulevat tutkimuksen johtopäätökset käytännön toimenpideehdotuksineen. Tämän jälkeen alkavat artikkelitutkimukset erillisenä osanaan.

2. TUTKIMUKSEN VIITEKEHYKSET JA TAVOITTEET

Tutkimuksella on kaksi teoreettista viitekehystä. Ensimmäinen liittyy kansalaisuuteen ja sen tavoitteisiin eli yhteisölliseen osallistumiseen sekä yksilölliseen autonomiaan ja aloitteellisuuteen. Kansalaisuuden toteuttaminen on toimintaa, joka edellyttää monenlaisia materiaalisia ja immateriaalisia resursseja. Viimeksi mainittuun kuuluvat tiedot ja taidot eli yleisemmin kommunikatiivinen kompetenssi. Muita tärkeitä resursseja ovat muun muassa tulot, terveys ja koulutus. Työorientoituneessa yhteiskunnassamme työ merkitsee myös yhteiskunnallisen jäsentymisen kanavaa. Siksi työmarkkina-aseman eroavuudet voivat olla yhteydessä myös kansalaisuuden toteuttamiseen käytännön tasolla ja siihen, millaisia piirteitä kansalaisuudessa preferoidaan, pidetään tärkeinä.

Toinen tutkimuksen viitekehysistä liittyy tietoyhteiskuntaan. Siinä kansalaisuuden tavoitteet ovat yleisesti ottaen samat kuin nykyisin. Tulevassa tietoyhteiskunnassa kuitenkin nykyistä enemmän informaation hankkiminen, käsittely ja hallinta ovat keskeisiä menestystekijöitä. Uusi tietotekniikka, etenkin Internet, tarjoaa tehokkaita ja aikaa säästäviä välineitä tiedon hankkimiseen, kommunikointiin, vaikuttamiseen ja lähitulevaisuudessa myös arkipäivän asiointiin. Myönteinen asenne Internetin käyttöön voi olla myös yhteydessä kansalaisuuden tavoitteiden toteutumiseen ja siinä tarvittavien tiedollisten resurssien hankkimiseen. Vastaavasti kyvyttömyydestä tai haluttomuudesta hyödyntää Internetiä voi muodostua tulevaisuudessa yksi lenkki huono-osaisuuden kasautumisessa tai syrjäytymisessä, mikä on toteutuneen kansalaisuuden vastakohta.

Hyvinvointivaltion ja sen instituutioiden keskeisenä tehtävänä on antaa jokaiselle hyvän kansalaisuuden perusrerussit. Tätä toteutetaan muun muassa sosiaalisten oikeuksien eli tulonsiirtojen sekä terveys-, koulutus- ja muiden hyvinvointipalvelujen avulla. Tällöin sosiaaliset oikeudet ovat keino tavoitteen eli kansalaisuuden toteuttamiseksi (Roche 1992, 3). Työeläkejärjestelmän tehtävä hyvinvointivaltion keskeisenä instituutina on

tuottaa eläkeläisille taloudellisia resursseja, jotka mitoitetaan työssä karttuneen eläkekertymän mukaan.

Erilaiset instituutiot, kuten työeläkejärjestelmä, tiedottavat kansalaisille hoitamastaan tehtävästä. Tämä tiedottaminen on osittain lakiin perustuva velvollisuus, osittain tiedottamisen motiivina on käsitys, jonka mukaan kansalaisten tiedon tason noustessa myös instituution legitimiteetti parantuu. Legitimiteetillä taas on suuri periaatteellinen merkitys instituution jatkuvuudelle. Tiedon vastaanottajan, kansalaisen kannalta, työeläke on keskeinen sosiaalinen oikeus eli toimeentulon turva vanhuuden, työkyvyttömyyden, työttömyyden ja perheenhuoltajan kuoleman varalta. Myös eläketiedon saaminen on kansalaiselle sosiaalinen oikeus, koska se perustuu lakiin.

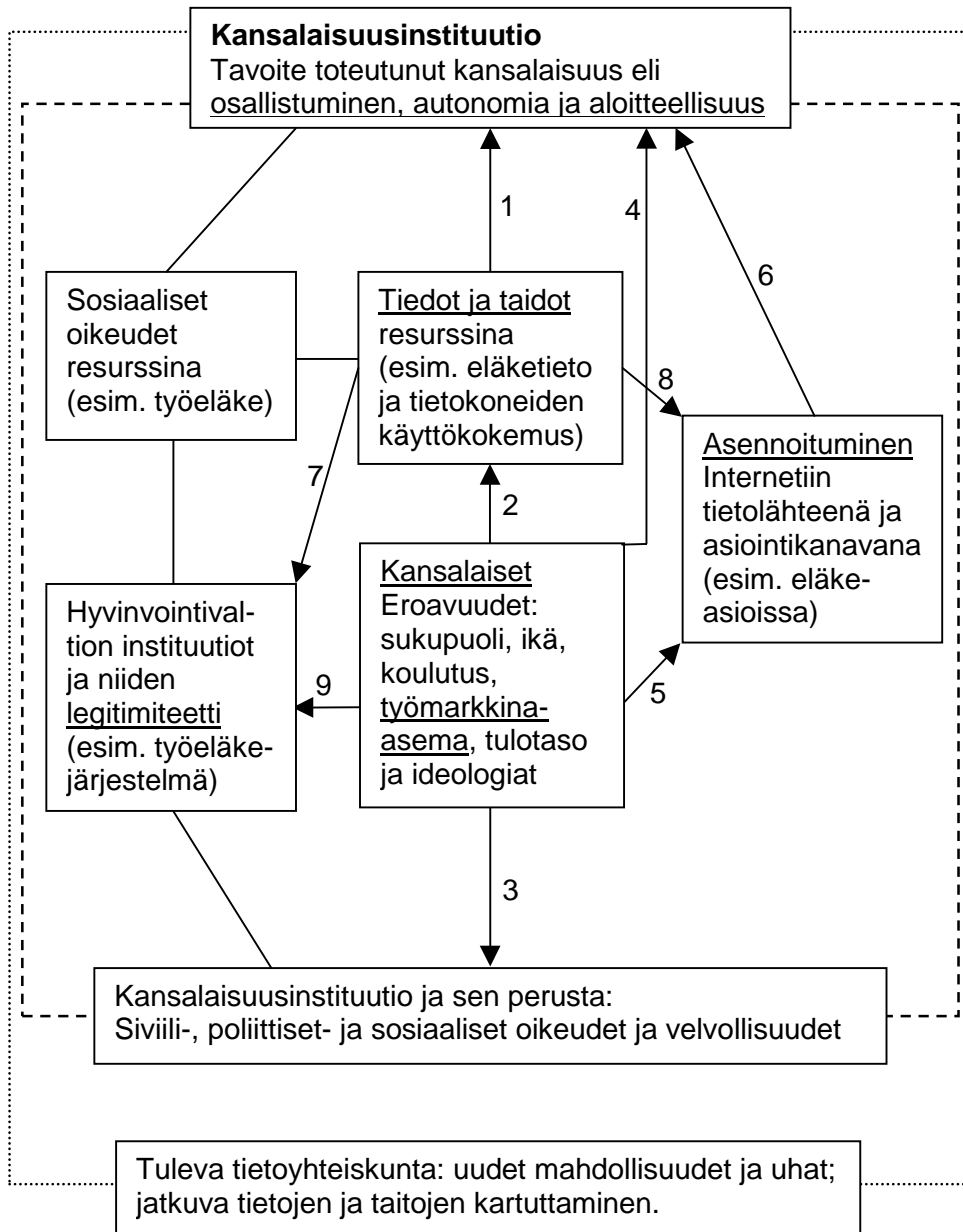
Työeläkejärjestelmän legitimiteettiin liittyvä viestinnällinen tavoite on, että kansalaiset luottaisivat saavansa sen eläkkeen, joka heille on luvattu. Yhtä tärkeää legitimiteetille on keskeisten periaatteiden, kuten ansaintaperiaatteen, yleinen hyväksyntä. Kuitenkin tapa, millä kansalaiset prosessoivat instituution viestintää, on yhteydessä moniin yksilöllisesti ja sosiaalisesti määräytyneisiin tekijöihin, kuten ikään, sukupuoleen, koulutukseen ja intresseihin. Nämä taustaerot ovat voineet vaikuttaa siihen, miten työeläkeviestintä on otettu vastaan ja mahdollisesti prosessoitu tiedon ja legitimiteetin kasvuksi.

Edellä olevien näkökohtien perusteella tutkimuksen tavoitteet voidaan tiivistää seuraaviin eri artikkelitutkimuksissa vastattaviin kysymyksiin:

- 1. Millaisia kansalaisoikeuksia ja -velvollisuuksia kansalaiset preferoivat?*
- 2. Miten työmarkkina-asema on yhteydessä erilaisten kansalaisoikeuksien ja -velvollisuuksien preferointiin?*
- 3. Mikä on tiedon ja taidon eli kommunikatiivisen kompetenssin yhteys kansalaisuuden toteuttamiseen?*
- 4. Miten sosioekonomiset taustatekijät (ikä, sukupuoli, koulutus, tulo-taso, työmarkkina-asema) vaikuttavat kansalaisuuden toteuttamiseen?*
- 5. Miten Internet-asenteet ovat yhteydessä tietokoneiden käyttökokemukseen, kansalaisuuden toteuttamiseen sekä siihen liittyviin mielipiteisiin?*
- 6. Mitä kansalaiset tietävät työeläkkeestä ja mitkä tekijät vaikuttavat tiedon tasoon?*
- 7. Millainen työeläkejärjestelmän legitimiteetti on ja mitkä tekijät vaikuttavat siihen?*
- 8. Mikä on työeläkejärjestelmän legitimiteetin ja eläketiedon yhteys?*

Tutkimuksen teoreettista viitekehystä ja tutkimuskysymysten sijoittumista siihen havainnollistaa seuraava tutkimusasetelma, Asetelma 1.

Asetelma 1. Tutkimusasetelma

Tutkimusasetelmassa katkoviivat kuvastavat teoreettisia viitekehys-
siä, laatikot tutkittavia ilmiöitä, viivat ja nuolet niiden välisiä suhteita. Laati-
koiden välisten nuolten suunta osoittaa niitä mahdollisia vaikutuksia, jota
artikkelitutkimuksissa analysoidaan. Kaikkia ilmiöiden välisiä yhteyksiä ei
kuvioon ole merkitty, eikä kaikkia yhteyksiä tai vaikutussuuntia analysoida.
Kuvio ei myöskään kata kaikkia kansalaisuuteen liittyviä resursseja,
ainoastaan osan niistä

Asetelmassa keskellä ylempänä oleva laatikko kuvaa kansalaisuu-
den kannalta tarpeellisia tietoja ja taitoja. Alempi laatikko kuvaa kansalai-
sia, joiden sosioekonomiset piirteet voivat vaikuttaa siihen, missä määrin
ja millaisia tietoja ja taitoja hankitaan ja omaksutaan (nuoli 2) ja millaisia
piirteitä kansalaisuudessa preferoidaan (nuoli 3).

Sisempi katkoviiva tarkoittaa kansalaisuusinstituutiota, sitä yhteisöä,
jonka jäsen kansalainen on. Tällainen yhteisö on yleisimmin kansallisval-
tio, jonka jäsenyys eli kansalaisuus tuottaa mahdollisuuden käyttää mää-
rättyjä perusoikeuksia ja noudattaa määrättyjä velvollisuuksia. Oikeudet
jaetaan Marshallin (1950) mukaan siviili-, poliittisiin ja sosiaalisiin oikeuk-
siin. Velvollisuuksia ovat esimerkiksi työnteko, lakien noudattaminen,
veronmaksu ja asevelvollisuus.

Ulompi katkoviiva kuvastaa tietoyhteiskunnan globaalia viitekehystä,
joka on laajempi kuin kansalaisuuden viitekehys. Tietoyhteiskunta tuo myös
kansalaisuudelle uusia vaatimuksia, mahdollisuuksia ja uhkia, mutta kan-
salaisuuden tavoitteet ovat tietoyhteiskunnassakin yleisesti ottaen samat
kuin nykyisin. Tietoyhteiskunnan ydintä ovat tietoverkot, kuten Internet. Ne
ovat hyödyllisiä välineitä tiedon hankkimiseen, arkipäivän asioinnin helpot-
tamiseen ja myös vaikuttamiseen. Positiivinen asennoituminen tietoverk-
kojen mahdollisuuksiin heijastaa intentiota käyttää Internetiä monipuolisesti
hyödyksi, jolloin Internet vaikuttaa kansalaisuutta vahvistavasti (nuoli 6).
Tämä tapahtuu kuitenkin lähinnä tietoja ja taitoja käyttäen (nuoli 1). Asen-
noitumiseen puolestaan vaikuttaa ikä-, sukupuoli- ja koulutuserot sosiaali-
sessa taustassa (5).

Ylin laatikko kuvaa kansalaisuuden tavoitteita. Kansalaisuuden tavoit-
teena on mahdollisuus osallistua yhteisten asioiden hoitamiseen ja yhtei-
sön toimintaan. Osallistumisen keskeisiä muotoja ovat äänestämisen vaa-
leissa sekä vapaaehtoinen poliittinen- tai järjestötoiminta, toisin sanoen toi-
minta ns. kolmannella sektorilla. Kansalainen voi olla yhteisöllisesti osallis-
tuva myös muissa rooleissa, kuten esimerkiksi kuluttajan, vanhemman tai
työntekijän rooleissa. Joidenkin kansalaisten tietoinen valinta on osallistu-
mattomuus, mutta heitäkin koskee kansalaisuuden toinen tavoite, joka on
autonomia eli riippumattomuus. Autonominen kansalainen tekee itse

valintansa ja suunnitelmansa, hallitsee elinolojaan, on aloitteellinen ja reagoi tullessaan kohdelluksi väärin.

Kansalaisuusinstituution eräs osa-alue on hyvinvointivaltio omine instituutioineen, joista eräs on eläkejärjestelmä. Instituutioilla on velvollisuus tiedottaa hoitamastaan tehtävästä ja kansalaisilla on oikeus saada tietoa. Sitä tarvitaan myös sosiaalisten oikeuksien, kuten eläkeoikeuksien toteuttamiseksi. Tietämättömyys omista oikeuksista voi johtaa etuuden saamatta jäämiseen tai sen määrän jäämiseen oletettua pienemmäksi. Tiedon tasoon tai tiedotuksen vastaanottamiseen vaikuttavat kuitenkin sosioekonomiset taustatekijät kuten koulutus (nuoli 2). Tiedotuksella on tavoitteena myös instituution legitimiteetin vahvistaminen lähtien oletuksesta, että tiedon tason noustessa myös järjestelmän legitimiteetti kohentuu (nuoli 7). Ne kansalaiset, jotka torjuvat oikeuksiaan koskevan tiedon, luottavat instituution hoitavan kaikki heidän asiansa. Tämä ei kuitenkaan välttämättä aina toteudu. Myös autonomian kannalta täydellinen luottaminen instituutioiden toimintaan on kyseenalaista ja sen vuoksi tietämättömyyttä parempi vaihtoehto on tiedotuksen vastaanottaminen ja sosiaalisista oikeuksista tietäminen jonkin verran.

Tutkimuksen artikkeleista ensimmäisessä ”Onko työttömien ja työllisten kansalaisuus erilaista?” tutkitaan kansalaisten preferenssejä tärkeimmistä kansalaisoikeuksistaan ja velvollisuuksistaan sekä kansalaisuuden toteutumista. Tutkimusasetelmassa näitä kysymyksiä kuvaavat nuolet 1, 3 ja 4. Artikkelin lähtökohtana on työn merkitys kansalaisuudelle. Toisessa artikkelissa ”Kommunikatiivinen kompetenssi tietoyhteiskunnan kansalaisuuden resurssina” tarkastelu koskee kommunikatiivisen kompetenssin eli tietojen ja taitojen merkitystä osallistuvan ja autonomisen kansalaisuuden toteutumisen kannalta sekä nykyisessä että tulevassa tietoyhteiskunnassa. Tutkimusasetelmassa näitä kuvaavat nuolet 1, 2 ja 4.

Kolmannessa artikkelissa ”Keski-ikäisten Internet-asenteet ja kansalaisuuden toteutuminen” tarkastelun kohteena on suhtautuminen Internetin käyttöön tietolähteenä ja asiointivälineenä sekä asennoitumisen suhde kansalaisuuden toteuttamiseen. Artikkelin teemoja vastaavat tutkimusasetelman nuolet 5, 6, ja 8.

Neljäs artikkeli ”Työeläketietojen kehitys 60-luvulta 90-luvulle” liittyy kysymykseen tiedon tason kehittymisestä ja siihen vaikuttavista taustatekijöistä. Tutkimusasetelmassa näitä voidaan kuvata nuolella 2. Viides artikkeli ”Työeläkejärjestelmän legitimiteetin yhteys eläketietooni” puolestaan pyrkii vastaamaan kysymykseen onko tiedolla ja mielipiteillä yhteyttä ja millaisia kansalaisten mielipiteet työeläkejärjestelmän legitimiteetistä ovat. Näitä vastaavat nuolet ovat 2, 7 ja 9.

Artikkelitutkimuksissa käytetään kolmea empiiristä aineistoa. Kolmessa ensimmäisessä aineisto on vuonna 1997 kerätty case-tyyppinen lomakekyselyaineisto (n=412). Neljännessä on vuonna 1992 kerätty survey-aineisto (n=495) ja viidennessä vuonna 1998 kerätty survey-aineisto (n=1016). Aineistoon ja menetelmiin palataan luvussa 6. Sitä ennen tarkastellaan tutkimuksen teoreettista taustaa.

3. KANSALAIKUUS JA SOSIAALISET OIKEUDET

Kansalaisuus tarkoittaa sosiopoliittisen yhteisön - tavallisimmin kansallisvaltion - jäsenyyttä, johon liittyy tiettyjä oikeuksia ja velvollisuuksia. Paljon käytetään myös käsitettä "sosiaalinen kansalaisuus", joka tarkoittaa kansalaisuuden sosiaalista dimensiota. Sosiaalinen kansalaisuus on laaja-alainen käsite, joka viittaa ihmisen hyvinvointiin kansalaisena sekä siihen liittyviin oikeuksiin ja velvollisuuksiin.

Hyvinvointivaltio ja sosiaalinen kansalaisuus muodostavat yhdessä kollektiivisen järjestelmän, jonka keskeisenä tavoitteena on edistää ja tyydyttää kansalaisten autonomian eli riippumattomuuden tarpeita, mihin luetaan myös taloudellinen ja sosiaalinen turvallisuus. Hyvinvointivaltio ja sosiaalinen kansalaisuus ovat siis keinoja autonomian ja yhteisöllisen osallistumisen mahdollistamiseksi. (Ks. Roche 1992, 3 ja 1994, 87 - 89.) Vastakkainen käsitys hyvinvointivaltion ja autonomisen kansalaisuuden suhteista on, että hyvinvointivaltio rajoittaa yksilön itsemääräämisoikeutta ja edistää eräänlaista opittua avuttomuutta. Tämän lisäksi hyvinvointivaltio korkeilla veroillaan vaurioittaa kansalaisten taloudellista autonomiaa. (Ks. Rothstein 1998, 30.)

Käsitteenä kansalaisuus on tietystä mielessä hyvinvointivaltion yläpuolella. Kansalaisuuden toteuttaminen ei välttämättä edellytä hyvinvointivaltiota, vaan ihminen voi olla autonominen ja osallistuva markkinoilta hankkimiensa resurssien turvin. Eivätkä kaikki yhteiskunnat, joissa on perinteinen länsimainen kansalaisuusinstituutio, ole hyvinvointivaltioita ainakaan sen universaalissa muodossa. Hyvinvointivaltio antaa kuitenkin osalle väestöstä markkinoita kattavammat mahdollisuudet autonomiaan ja osallistumiseen. Hyvinvointivaltiolla on näin ollen kansalaisten markkina-riippuvuutta vähentävä vaikutus (Saari 1996a).

Tässä luvussa tarkastellaan kansalaisuutta lähinnä sosiaalisen kansalaisuuden kannalta. Lähtökohtana on Marshallin (1950) klassinen teoria, joka nosti sosiaaliset oikeudet siviili- ja poliittisten oikeuksien rinnalle. Marshallin jälkeen esitellään uudempia käsityksiä kansalaisuuden tavoitteista ja sosiaalisesta kansalaisuudesta. Keskustelua kansalaisuudesta käydään lähinnä teoriasollla, mutta aiheeseen on olemassa myös

konkreettinen lähestymistapa - perustuslain ja ylikansallisten sopimusten sisältö. Niiden suppean esittelyn jälkeen referoidaan eräitä kansalaisuutta koskevia empiirisiä tutkimuksia, joista merkittävin on Ruotsissa 1980-luvun lopulla toteutettu laaja tutkimushanke siitä, miten kansalaiset käyttävät jokapäiväisessä elämässään oikeuksiensa antamia vaikutusmahdollisuuksia.

3.1. Kansalaisoikeuksien kehitys Marshallin mukaan

T. H. Marshallin (1950) kansalaisuutta ja sosiaalista luokkajakoa käsittelevä teoria on tunnetuin teoria kansalaisuudesta ja sen merkityksestä hyvinvointivaltiossa. Teoria on vaikuttanut huomattavasti hyvinvointivaltion ideologiseen kehitykseen, mitä osoittaa sekin, että Marshall löydetään yhä uudelleen. Viimeksi uusi Marshalliin nojautuva kansalaisuusteorioiden nousu tapahtui 1980-luvun loppupuolella ja keskustelu on jatkunut koko 1990-luvun ajan. ”Citizenship” -sanalla haku Social Sciences Index -tietokannasta (1999) tuotti yli 500 artikkelinimikettä. Niiden sisällön mukaan keskustelussa ovat yhteiskuntafilosofisen lähestymistavan lisäksi olleet painopisteinä siirtolaisuus ja sen yhteys kansalaisuuteen sekä ylikansallinen tai monikulttuurinen kansalaisuus. Myös feministinen ja etninen näkökulma ovat 1990-luvulla olleet vahvasti esillä.

Perusidealtaan kansalaisuus on aina tarkoittanut ihmisten tasa-arvoa, yhdenvertaisuutta, jokaisen oikeuksia ja velvollisuuksia. Yhteiskunnallisen luokkajaon aiheuttama epätasa-arvoisuus tulee hyväksyttävämmäksi, jos sen rinnalle samalla tunnustetaan kansalaisuuden tasa-arvoinen lähtökohta (Marshall 1950). Näin kansalaisuusajattelu tietyllä tavalla pehmentää luokkaan tai syntyperään perustuvaa taloudellista eriarvoisuutta ja on siinä mielessä sovinnainen, ei radikaali.

Marshallin teoria on myös evolutionaristinen. Teorian mukaan kansalaisoikeudet kehittyivät vähitellen kolmen vuosisadan aikana. Ne jaetaan kehitysjärjestyksensä mukaan kolmeen dimensioon eli siviili-, poliittisiin- ja sosiaalisiin oikeuksiin. Siviilioikeudet ovat välttämättömiä yksilön vapaudelle. Ne muodostuvat henkilökohtaisesta vapaudesta, sananvapaudesta ja uskonnonvapaudesta, oikeudesta omistaa omaisuutta, tehdä taloudellisia ja muita sopimuksia sekä oikeudesta turvautua lakiin ja oikeuslaitokseen. Poliittisia oikeuksia ovat oikeus äänestää valtiollisissa ja paikallisissa vaaleissa, oikeus asettua niihin ehdokkaaksi ja tulla valituksi

poliittiseen tehtävään. Sosiaaliset oikeudet liittyvät sosiaaliseen turvallisuuteen ja elintasoon, joka on tiettyssä suhteessa yhteiskunnassa vallitsevaan käytäntöön ja antaa mahdollisuudet yhteiskunnalliseen osallistumiseen eli yhteiskunnan sosiaalisen perinnön jakamiseen. Instituutiot, jotka liittyvät oikeuksiin, ovat oikeuslaitos siviilioikeuksien osalta, parlamentti ja paikallishallinto poliittisten oikeuksien osalta ja koulutus- ja sosiaaliturvajärjestelmät sosiaalisten oikeuksien osalta. (Marshall 1950, 8 - 10.)

Kansalaisuuden kehityksen voidaan nähdä kytkeytyvän myös kansalaisten tietojen ja taitojen eli kommunikatiivisen kompetenssin kehittymiseen. Jo Marshall itsekin korosti useassa yhteydessä koulutusta ja tietoa. Hän esimerkiksi viittasi (1950, 9) aikaisempiin vuosisatoihin, jolloin osallistuminen yleisten asioiden hoitamiseen oli yläluokan velvollisuus - ei oikeus - kansaa suuremman tietotasonsa vuoksi. Koulutus oli Marshallille erittäin tärkeä osa sosiaalisia oikeuksia. Kaikki lapset tulee kouluttaa, jotta heistä tulisi todellisia kansalaisia. Siviili- ja poliittisia oikeuksiaan käyttävän kansalaisen oletetaan olevan järkevä ja älykäs henkilö, joka ainakin osaa lukea ja kirjoittaa. Koulunkäynnistä tuli pakollinen, koska ei luotettu vanhempien kykyyn tietää, mikä on parasta heidän lapsilleen. Osasyynä koulutuksen tärkeyteen on sen tiedostaminen, että poliittinen demokratia tarvitsee koulutettuja äänestäjiä samoin kuin teollisuus tarvitsee koulutettuja työläisiä ja teknikoita. Koulutuksen jälkeenkin kansalaisen velvollisuus kehittää ja sivistää itseään on yhä sosiaalinen velvollisuus, koska yhteiskunnan hyvinvointi riippuu sen jäsenten sivistyksestä. (Marshall 1950, 16.)

Koulutus ja sen yhteys ammattirakenteeseen tekevät kansalaisuudesta keinon tai välineen, millä luodaan uudenlainen yhteiskunnallinen stratifikaatio. Koulutuksen avulla hankittu yhteiskunnallinen status on täysin hyväksyttävä, koska sen perustana on kansalaisoikeus, joka on kaikkien käytettävissä. (Marshall 1950, 39.) Tietojen ja taitojen eli kommunikatiivisen kompetenssin merkitykseen viittaa myös se Marshallin lausuma, jonka mukaan kansalaisoikeudet ovat realiteetteja vain niille, jotka uskovat niiden luotettavuuteen ja joilla on tarpeellisia taitoja ja tietoja käyttää oikeuksiaan. (Ks. Marshall 1975, 207).

Keskeinen ja ehkä laajimmin hyväksytty väite Marshallin teoriassa on, että kansalaisuus on kapitalistisessa hyvinvointivaltiossa instituutio, joka olemassaolollaan lisää yhteiskunnan integraatiota. Kriittisin - eniten vastustusta herättävä - väite on sosiaalisten oikeuksien tuominen samantarvoiseksi kansalaisuuden elementiksi kuin mitä poliittiset ja siviilioikeudet ovat. Tämä merkitsee käytännössä sosiaalisten oikeuksien legitimointia, jolloin niiden käyttäminen ei leimaa ihmistä toisen luokan kansalaiseksi samalla tapaa kuin mitä menneisyydessä tehtiin silloin kun tarvitsevat

turvautuivat köyhäinhuitolakien perusteella annettuun apuun eli "vaivais-huoltoon". Siksi residuaalisen sosiaalipolitiikan maissa, kuten USA:ssa, sosiaalisten oikeuksien hyväksymistä kansalaisyhteisöiksi on yritetty käyttää keinona sosiaalisten etujen ja palvelujen käyttäjien leimaamista vastaan (Mishra 1981, 37).

Kaikkiaan Marshallin merkitys hyvinvointivaltioiden kehitykselle on huomattava. Vaikka Marshall toi teoriassaan esille myös kansalaisvelvollisuuksia, on painopiste vahvasti oikeuksien puolella. Tämä lienee osaltaan vaikuttanut ajatteluun, joka tuntuu pitävän kansalaisuuden perimmäisenä tavoitteena sosiaalisten oikeuksien jatkuvaa laajentamista. Rothen mukaan (1992, 20 ks. myös Barbalet 1988, 67) Marshallin teoriaa voitaisiinkin tämän perusteella nimittää teoriaksi kansalaisen oikeudesta hyvinvointiin.

Muita keskeisiä kritiikin aiheita Marshallin teoriaa kohtaan on evolutionismi eli asteittaisen kehityksen malli, joka kuvastaa lähinnä Britannian oloja. Muissa Euroopan maissa eri komponenttien kehitys on kulkenut toisella tavoin. Saksassa sosiaalisten oikeuksien peruskivenä olivat Bismarckin sosiaalivakuutuslait vähän ennen vuosisadan vaihdetta. Ruotsissa kansalaisyhteisöiden kehitys alkoi poliittisilla oikeuksilla, ei siviilioikeuksilla. Toinen askel Ruotsissa oli sosiaalinen demokratia ja kolmas taloudellisen demokratian pyrkimys (Peterson ym. 1989, 11).

Sosiaalisten oikeuksien kehityksessä voidaan nähdä myös sotien ja muiden kriisiaikojen vaikutusta siten, että tällaisissa oloissa sisäpoliittinen rauha on ostettu sosiaalisilla myönnytyksillä (vrt. Barbalet 1988, 35 - 39). Tarkempi analysointi osoittaa kuitenkin, että edellä mainittu liittyy menneisiin aikoihin. 1950-luvulta eteenpäin suurilla puolustusmenoilla ja niiden kasvulla on pikemminkin ollut negatiivinen vaikutus kansalaisuuden sosiaalisen hyvinvoinnin kehitykseen. (Wilensky 1975, 70 - 84.)

3.2. Nykykäsityksiä kansalaisuuden tavoitteista ja sosiaalisesta kansalaisuudesta

Kansalaisuuden tavoitteista ja sosiaalisen kansalaisuuden suhteista niihin on monia näkemyksiä. Barbaletin tulkinnan mukaan sosiaalisilla oikeuksilla on vain välinearvoa ja varsinaisesti kansalaisuus toteutuu siviili- ja poliittisilla oikeuksilla käyttämällä. Sosiaaliset oikeudet antavat tarvittaessa taloudellisen toimeentulon, mikä puolestaan tuo muita mahdollisuuksia kansalaisen ulottuville. Siksi sosiaaliset oikeudet ovat väline tai keino

osallistumiseen eli kansalaisuuden siviili- ja poliittisten oikeuksien harjoittamiseen. Osallistumisen tavoite on yhteisö, jossa sosiaalinen integraatio on voimakasta ja vuorovaikutus erilaisten ryhmien välillä on rakentavaa, runsasta ja stabiililla pohjalla. Sosiaaliset oikeudet antavat tarvittaessa taloudelliset ja koulutukseen liittyvät oikeudet tiedolliset resurssit osallistumiseen. (Ks. Barbalet 1988, 68 - 69 ja 80.)

Skandinaviassa - lähinnä Ruotsissa ja Norjassa - pitkä sosialidemokraattinen poliittinen historia on tuottanut verrattain yleisen solidaarisuuden tunteen kansalaisten keskuuteen. Siksi skandinaavinen sosiaalinen kansalaisuus sisältää voimakkaita asenteita sosiaalisen tasa-arvon puolesta. Tämä ei ole ilmentynyt pelkästään laajojen sosiaalisten oikeuksien kautta, vaan myös vaatimuksina demokratiasta sosiaalisen elämän kaikilla alueilla. Vallitseva kansalaisuusihanne suorastaan edellyttää aktiivista osallistumista. Osallistuminen tarkoittaa käytännössä yleensä toimintaa valtiollisten instituutioiden ulkopuolella eli kunnallisissa lähiyhteisöissä, työpaikalla, ammattiyhdistyksessä ja aatteellisissa yhteisöissä tai järjestöissä. (Hernes 1988, 10 - 17.)

Osallistumisen ohella myös autonomiaa pidetään kansalaisuuden tavoitteena. Autonomian käsitteelle ei ole täysin yksimielistä määrittelyä. Autonomia eli itsenäisyys voidaan määritellä taloudelliseksi ja sosiaalisiksi turvallisuudeksi ja sosiaaliset oikeudet sen saavuttamisen keinoksi. Autonomian puute rajoittaa yksilön rationaalisuutta ja elämänhallintaa. Suurin osa kansalaisista on autonomisia itse tuottamiensa materiaalien ja immateriaalien resurssien turvin, mutta sairaille, vanhuksille ja muille vastaaville ryhmille sosiaaliset oikeudet ovat kansalaisuuden toteuttamisen ehto (ks. Saari 1996b, 56).

Autonomia kuuluu terveyden ohella kaikille ihmisille yhteisiin perustarpeisiin, joiden tyydyttämisessä voidaan tarvita sosiaalisia oikeuksia. Autonomiassa tärkeintä on aloitteellisuus. Suunnitellessaan tavoitteita ja toimenpiteitä niiden saavuttamiseksi ihminen osoittaa suhteessa kapasiteettiinsa olevaa autonomiaa. (Doyal & Gough 1991, 59 - 61.) Riihisen mukaan (1996, 18 - 19) autonomia edellyttää henkilöltä kapasiteettia, ulkoisia edellytyksiä ja oikeuden itsehallintaan. Kapasiteetilla Riihinen tarkoittaa kykyä tehdä rationaalisia valintoja ja taitoa autenttisella tavalla käyttää hyväkseen ympäristön tarjoamia mahdollisuuksia. Elämänhallinnassa on kysymys ulkoisten resurssien hallitsemisesta ja niiden suhteuttamisesta sisäisiin päämääriin, joita ihminen on itselleen asettanut.

Aiemmin kansalaisuus ja siihen liittyvät oikeudet ja velvollisuudet ovat olleet kansallisvaltion sisäisiä asioita. Nyt globalisoituminen on muuttamassa tilannetta ja tämä koskee myös sosiaalisia oikeuksia. Scheininin

(1995, 1 - 5) mukaan taloudelliset ja sosiaaliset oikeudet eivät enää ole vain kansallisia, vaan myös ylikansallisia normatiivisia ihmisoikeuksien koodeja. Niiden perusta on kansainvälisissä julistuksissa ja sopimuksissa, jollainen on esimerkiksi Euroopan sosiaalisen peruskirjan sisältämä sopimus taloudellisista, sosiaalisista ja kulttuurisista oikeuksista. Nämä sopimukset ovat sikäli sitovia, että ne velvoittavat jäsenvaltioita ja ovat monissa maissa myös jäsenvaltioiden laeissa mukana. Ylikansallisten sosiaalisten ja taloudellisten oikeuksien suurin puute on se, että niihin ei yleensä voi vedota tuomioistuimissa, ne eivät ole oikeustoimikelpoisia. Kuitenkin jotkut oikeustapaukset EU:n tuomioistuimissa ovat osoittaneet, että ainakin jotkut sosiaalisista ja taloudellisista oikeuksista on ymmärretty sitoviksi. Ihmisoikeuksien kohdalla kehittämistarve koskee niiden valvontaa, mikä tarkoittaa muun muassa yleisen tietoisuuden lisäämistä ihmisoikeuksista ja niihin liittyvistä valitusmahdollisuuksista (Scheinin 1998, 60).

Kansainvälisten sopimusten perusteella jäsenvaltioiden kansalaiset voivat vaatia itselleen määrättyjä oikeuksia. Nämä oikeudet muuttavat vähitellen kansalaisuuden käsitettä uudelle tasolle tai tuovat siihen uuden ylikansallisen ulottuvuuden. EU-maiden asukkaille oikeuksista on muodostumassa uusi eurooppalainen kansalaisuus. Tällöin kansalaisuuden ydin on edelleen kansallinen, mutta sitä rikastuttaa eurooppalainen dimensio. Samoin kuin aikoinaan Rooman kansalainen EU-maiden kansalainen voi vedota useampiin - kansallisiin ja ylikansallisiin - säädöksiin vaatiessaan oikeuksiaan. (Meehan 1993, 2.)

Ihmisoikeuksiin nojaava käsitys sosiaalisista oikeuksista Turnerin (1994a, 471 - 477) määrittelemänä perustuu näkemykselle, jossa ihmiset ovat haavoittuvia ja heikkoja, heitä vaivaavat puute, sairaudet ja monet vaarat. Jokaisen on pakko kohdata vanheneminen ja kuolema. Vaikka teknologinen ja sosiaalinen kehitys ovat muuttaneet olosuhteita moderneissa yhteisöissä, uhkana ovat nyt luonnon saastuminen, ympäristötuhot, luonnonvarojen niukkuus ja krooniset sairaudet, kuten syöpä. Jotkut ihmisistä on heikompia kuin toiset, mutta miten vahvemmat suostuvat myöntäytymään heikompia kohtaan? Siksi, Turner vastaa, että vahvat tuntevat myötätuntoa heikkoja kohtaan sen vuoksi, että he voivat tulla itsekin heikoiksi ja toisista riippuvaisiksi. Tällä myötätunnolla on selvä kollektiivinen luonne, joka johtaa käytännön toimiin. Siten oikeudet ja toistensa suojeleminen saavat emotionaalisen voimansa yksilöllisen myötätunnon kollektiivisesta luonteesta.

Edellä olevat erilaiset näkökulmat sosiaaliseen kansalaisuuteen ovat luonteeltaan positiivisia, koska kansalaisuuden nähdään niissä edistävän yhteistä hyvää ja ihmisen parasta. Sosiaaliselle kansalaisuudelle ja sen

kehitykselle kriittisiä näkemyksiä edustavat muun muassa postmoderni ja liberalistinen (uusliberalistinen) näkökulma. Postmodernia mentaliteettia luonnehtii Anttiroikon (1998, 8 ja 15) mukaan eräänlainen toisinajattelun logiikka ja kaikkia virallisia järjestelmiä kohtaan tunnettu antipatia, joka pikemmin purkaa kuin rakentaa. Postmoderni ihminen on epäpoliittinen, epäilyksen ja narsismin kyllästämä. Häntä luonnehtii vieraantuminen poliittisista instituutioista, yhteisöllisyyden ja solidaarisuuden heikkeneminen ja yksilöllisyyden korostaminen, mikä pikemminkin johtaa kansalaisuuden idean murenemiseen kuin vahvistumiseen.

Liberalistinen näkökulma kansalaisuuteen kristallisoituu Habermasin (ks. 1994, 31) mukaan yksityisen omistamisen ympärille. Tästä näkökulmasta katsottuna sosiaaliset oikeudet ovat yhtä kuin hyvinvointivaltion byrokratia, jota kuitenkin voidaan käyttää hyväksi silloin kun tarvitaan kompensoivia tuloja. Ilmeistä on, että tämäkin ajattelutapa johtaa kansalaisen roolin kaventumiseen hyvinvointibyrokraatian asiakkaan tai kuluttajan rooliksi ja kaventuminen tulee sitä todennäköisemmäksi, mitä enemmän talous ja valtiollinen koneisto toimivat omien sisäisten malliensa mukaisesti ja työntävät yksittäiset kansalaiset jonnekin periferiaan. Gunsteren (1994, 38 - 39) jakaa Habermasin huolen. Liberalistinen käsitys kansalaisuudesta ja sosiaalisista oikeuksista tuottaa kansalaisia, jotka maksimoivat oman etunsa ja arvioivat mikä toimintatapa on taloudellisesti edullisin missäkin tilanteessa.

Edellä olevan kuvauksen ongelma on se, että ajatukset perustuvat eurooppalaiseen traditioon. Pohjois-amerikkalaisessa kulttuuriympäristössä käsitteillä kansalaisuus ja kansalaisoikeudet (civil rights) on perinteisesti arvostettu ja arvokas sävy. Sosiaalisia oikeuksia ei kansalaisuuteen kuitenkaan liitetä eikä käsitettä ”sosiaalinen kansalaisuus” käytetä samassa positiivisessa hengessä kuin Euroopassa. Näin sosiaaliset oikeudet jäävät sen sädekehän ulkopuolelle, joka ympäröi kansalaisen käsitettä. Päinvastoin Pohjois-Amerikassa julkiseen sosiaaliturvaan liitetään usein negatiivisia arvovarauksia ja niiden käyttäjiä leimataan. Sanaan ”welfare” liittyy huonoutta ja heikkoutta osoittavia sävyjä ja ”social citizenship” kuulostaa yleisessä kielenkäytössä lähinnä huvittavalta. Amerikkalaista ajattelua sosiaalisesta ennaltavarautumisesta leimaa sopimuskäytäntö, jossa etuudet ovat riippuvaisia maksujen määrästä. Julkinen sosiaaliturva täydennettynä yksityisellä hyväntekeväisyydellä on jotakin muuta, vähemmän arvokasta. (Frazer & Gordon 1994, 90 - 91.)

Amerikkalaisessa kansalaisuudessa on perinteisesti keskeistä yksilön vapaus ja vastuu. Sen mukaan jokaisella on moraalinen velvollisuus pitää huolta itsestään ja perheestään. Köyhä, joka tekee uutterasti

työtä ja tulee ilman yhteiskunnan apua toimeen, on kunnioitettu ja arvostettu kansalainen. Sen vuoksi huolta on kannettu sellaisen asenteen yleistymisestä, joka ei katso köyhyyttä yritteliäisyyden puutteeksi, vaan pitää sitä järjestelmän vikana. (Ks. Murray 1994, 179 - 181.) Palauttaakseen vanhat riippumattomuutta korostavat arvot kunniaan Murray ehdotti kaikkien työkäisille maksettavien, keskusjohtoisiin (federal) järjestelmiin perustuvien sosiaalisten etujen poistamista. Sellaisen poiston hän oletti johtavan työnteon arvostuksen uuteen nousuun, mikä olisi oikeudenmukaista varsinkin niitä pienituloisia perheitä kohtaan, jotka yrittävät tulla toimeen ilman yhteiskunnan tukea. Koska kaikki eivät tähän pysty, heidän taloudellinen tukensa tulisi perustua paikallisella tasolla annettavaan apuun, jonka taso ja muodot joustaisivat paikallisten olosuhteiden mukaa. (Ks. emt. 227 - 233.)

Amerikkalaistyylinen kansalaisen vapauden ja riippumattomuuden korostaminen lisääntyi myös Euroopassa, etenkin Englannissa ennen Blairin kauden alkamista. Tämä klassiseksi liberalismiksi nimetty oppisuunta tähdentää yksilön vapautta toimia ja päättää omista asioistaan. Valtion tehtävänä on turvata vapaus eikä rajoittaa sitä. Hyvinvointivaltio on tämän oppisuuntauksen mukaan kallis, tehoton ja passivoiva yhteiskunnallinen virhesuuntaus. Se muun muassa toteuttaa sosiaalisia oikeuksia loukkamalla toisten yhtä arvokkaita oikeuksia, nimittäin oikeuksia omaisuuteen. Helppo sosiaaliturva lisää työn vieroksunta. On myös mahdollista, että riippuvaisuus sosiaaliturvasta pitkittää sosiaalisten ongelmien ratkeamista ja näin estää hyvän kansalaisuuden kehittymistä. Aitoja kansalaisoikeuksia ovat vain siviilioikeudet eli vapausoikeudet sekä poliittiset oikeudet. Sosiaaliset ja taloudelliset oikeudet ovat edellä mainittujen laittomia laajennuksia. (Barry 1986 ja 1990)

Yllä oleva katsaus kansalaisuutta koskeviin teoriasuuntauksiin osoittaa, että etenkin sosiaalisilla oikeuksilla ja sosiaalisella kansalaisuudella on monta tulkintaa ja merkityssisältöä. Keskeisintä teorioissa on käsitys kansalaisen oikeuksista - mitä ne ovat ja mihin niillä pyritään? Ovatko kansalaisen oikeuksista tärkeimpiä yksilölliset vapaudet, joita Berlin (1969) kutsuu negatiivisiksi oikeuksiksi, koska ne kuvastavat rajoitusten puuttumista vaiko positiiviset oikeudet, jotka ilmentävät enemmän mahdollisuuksia tai vapautta johonkin? Lopullista joko-tai -vastausta kysymykseen tuskin saadaan.

Tässä tutkimuksessa sosiaalisilla oikeuksilla tarkoitetaan lainsäädännöllä toteutettuja sosiaalisia etuuksia ja palveluja, joiden tarkoitus on taata jokaiselle kansalaiselle taloudellinen hyvinvointi ja turvallisuus ja joissa etuuksien taso on riippuvainen yhteiskunnan vallitsevasta tasosta

(Kangas 1991, 8). Sosiaalisten oikeuksien tavoitteena pidetään tässä tutkimuksessa mahdollisuutta täysivaltaisen kansalaisuuden toteuttamiseen yhteisöllisen osallistumisen kautta. Koska osallistumisen korostaminen ei huomioi tietoista valintaa olla osallistumatta, katsotaan kansalaisuuden tavoitteena olevan myös autonomia. Vahvistaessaan osallistumisen ja autonomian mahdollisuuksia sosiaaliset oikeudet lisäävät yhteiskunnan integraatiota ja vähentävät syrjäytymisen uhkaa.

3.3. Suomalaisen kansalliset ja ylikansalliset oikeudet

Keskustelua kansalaisuudesta ja siihen liittyvistä oikeuksista ja velvollisuuksista käydään lähinnä yleisen yhteiskuntafilosofian tasolla. Konkreettisemmän kuvan kansalaisuudesta antaa tutustuminen kansallisten lakien ja ylikansallisten sopimusten sisältöön, tässä tapauksessa suomalaisen kansallisiin perusoikeuksiin sekä ylikansallisiin oikeuksiin Euroopan Unionissa.

Suomen kansalaisuus saadaan syntymän ja vanhempien kansalaisuuden perusteella tai se myönnetään hakemuksesta tietyin edellytyksin. Perustuslakiin kirjatut perusoikeudet koskevat sekä Suomen kansalaisia että pääsääntöisesti muitakin Suomen oikeudenkäytön piirissä olevia. Ainoastaan valtiollinen äänioikeus kuuluu vain täysi-ikäiselle Suomen kansalaiselle. Perustuslain ja perusoikeuksien taustalla olevat arvot ilmentävät ihmisarvon loukkaamattomuutta, yksilön vapautta ja oikeuksia sekä edistävät oikeudenmukaisuuden toteutumista yhteiskunnassa. Lisäksi julkinen valta velvoitetaan edistämään yksilön mahdollisuuksia osallistua yhteiskunnalliseen toimintaan ja vaikuttaa itseään koskevaan päätöksentekoon. Perustuslaki on tullut voimaan 1.3.2000 ja sen perusoikeuksia koskeva sisältö on seuraava:

Perustuslain mukaan Suomen kansalaisen perusoikeuksista ensimmäinen on yhdenvertaisuus lain edessä. Yhdenvertaisuuteen kuuluu sukupuolten tasa-arvo, jota perustuslain mukaan tulee edistää etenkin yhteiskunnallisen toiminnan ja työelämän osalta. Perustuslaki takaa jokaiselle oikeuden elämään, henkilökohtaiseen vapauteen, koskemattomuuteen ja turvallisuuteen. Vapausoikeuksiin kuuluvat myös liikkumisvapaus, yksityiselämän suoja, uskonnon ja omantunnon vapaus, sananvapaus sekä kokoontumis- ja yhdistymisvapaus. Sananvapauteen sisältyy

oikeus ilmaista, julkistaa ja vastaanottaa tietoja, mielipiteitä ja muita viestejä kenenkään ennakolta estämättä. Viranomaisen hallussa olevat asiakirjat ja muut tallenteet ovat kansalaisille julkisia, jollei niiden julkisuutta ole välttämättömien syiden vuoksi erikseen lailla rajoitettu. Jokaisella on oikeus saada tietoja julkisesta asiakirjasta tai tallenteesta.

Vaali- ja osallistumisoikeuksien mukaan jokaisella Suomen kansalaisella, joka on täyttänyt kahdeksantoista vuotta on oikeus äänestää valtiollisissa vaaleissa ja kansanäänestyksessä. Kunnallisvaaleissa tämä oikeus on myös maassa vakinaisesti asuvalla ulkomaalaisella. Omaisuuden suojan mukaan jokaisen omaisuus on turvattu. Sivistyksellisten oikeuksien mukaan jokaisella on oikeus maksuttomaan perusopetukseen ja yhtäläinen mahdollisuus saada kykyjensä ja erityisten tarpeittensa mukaisesti myös muuta kuin perusopetusta sekä kehittää itseään varattomuuden sitä estämättä. Oikeus omaan kieleen ja kulttuuriin korostaa kansalliskielten (suomen ja ruotsin) lisäksi saamelaiden, romanien ja muiden ryhmien oikeutta kehittää omaa kieltään ja kulttuuriaan. Viittomakieltä ja vammaisuuden perusteella tulkitsemis- ja käännösapua tarvitsevien oikeudet turvataan lailla.

Jokaisella on oikeus hankkia toimeentulonsa valitsemallaan työllä, ammatilla tai elinkeinolla. Julkisen vallan on huolehdittava työvoiman suojelusta, edistettävä työllisyyttä ja pyrittävä turvaamaan jokaiselle oikeus työhön. Jokaisella, joka ei kykene hankkimaan ihmisarvoisen elämän edellyttämää turvaa, on oikeus välttämättömään toimeentuloon ja huolenpitoon. Jokaisella on oikeus perustoimeentulon turvaan työttömyyden, sairauden, työkyvyttömyyden ja vanhuuden aikana sekä lapsen syntymän ja huoltajan menetyksen perusteella. Julkisen vallan on turvattava jokaiselle riittävät sosiaali- ja terveyspalvelut ja edistettävä väestön terveyttä. Julkisen vallan tulee edistää jokaisen oikeutta asuntoon ja tukea asumisen omaehtoista järjestämistä. Vastuu luonnosta ja sen monimuotoisuudesta, ympäristöstä ja kulttuuriperimästä kuuluu kaikille. Julkisen vallan on pyrittävä turvaamaan jokaiselle oikeus terveelliseen ympäristöön sekä mahdollisuus vaikuttaa elinympäristöönsä koskevaan päätöksentekoon. Lisäksi jokaisella on oikeusturva, oikeus saada asiansa käsittelyyn asianmukaisesti ja ilman aiheutonta viivytystä, oikeus tulla kuulluksi, saada perusteltu päätös ja hakea siihen muutosta.

Yllä oleva osoittaa, että suomalaisten perusoikeudet noudattavat yleisesti ottaen varsin pitkälle sekä Marshallin että hänen seuraajiensa näemyksiä hyvinvointivaltion kansalaisen oikeuksista. Se osoittaa myös, että perustuslain kautta välittyvä kuva kansalaisuudesta painottuu oikeuksiin.

Poikkeuksen tekee vastuu ympäristöstä, luonnosta ja kulttuuriperinnöstä. Muita kansalaisen velvollisuuksia, kuten esimerkiksi työntekoa, veronmaksua, oppivelvollisuutta, asevelvollisuutta, lakien noudattamista, velvollisuuksia vanhempana tai sosiaalisia velvollisuuksia kanssaihmissä kohtaan perustuslaissa ei tuoda esille.

Janowitzin (1994) mukaan keskustelu kansalaisuuden sisällöstä painottuu oikeuksiin, vaikka velvollisuudet ovat yhtä tärkeitä. Keskeisiä velvollisuuksia ovat veronmaksu, koulunkäynti ja yhteiskunnalliset perustiedot, asevelvollisuus ja yhteisöllinen osallistuminen. Epätasapainoa oikeuksien ja velvollisuuksien välillä on myös Roche (1992, 30 - 31) arvostellut. Hän pitää epäkohtana sitä, että ei ole yleisesti hyväksyttyä käsitystä hyvinvointivaltion kansalaisen velvollisuuksista ja vastuista, mistä riskinä voi olla kansalaisuusikäsitteen tietty moraalisen vastuun ja osallistumisvelvoitteen eroosio. Hyvinvointivaltio edistää oikeuksiin keskittyvää, velvollisuuksista vapaata ja itsekästä kansalaisuusikäsitystä. Rochen mukaan (emt. 240 - 241) kansalaisen sosiaaliin velvollisuuksiin kuuluu huolenpito itsestään ja perheestään, käyttäytymisen kontrolli ja henkinen kehittyminen. Toisin sanoen moraaliset ja henkilökohtaiset velvollisuudet, joiden täyttämisen tulisi olla ensisijaista oikeuksiin ja niitä koskeviin vaatimuksiin nähden.

Edellä on käsitelty kansallisia perusoikeuksia, mutta Suomen kansalaisuus tuo jäsenyyden myös ylikansalliseen yhteisöön, Euroopan Unioniin. Sen perusajatuksena on lisätä rauhanomaista kehitystä, taloudellista hyvinvointia ja työllisyyttä poistamalla esteitä, jotka haittaavat pääoman, tavaroiden, palvelujen ja työvoiman vapaata liikkumista yhteisön sisällä. Eriilainen sosiaaliturva jäsenmaissa on yksi liikkumista estävä tekijä. Sen vuoksi jo yhteisön alkuvaiheista alkaen on periaatteena ollut, että jäsenyhteisön kansalainen saa toisessa jäsenmaassa samat sosiaaliset oikeudet kuin oman maan kansalainen. Sopimuksilla, joilla määritellään tietyt työsuhteen vähimmäisehdot, on myös tavoitteena estää sosiaalinen polkumyynti ts. se, että jäsenmaa halvempien sosiaalisten työvoimakustannuksien avulla pystyisi vaikeuttamaan kehittyneen sosiaaliturvan maiden menestymistä markkinoilla.

Euroopan Unionin kansalaisen oikeudet on koottu Maastrichtin sopimukseen vuodelta 1991. Kaikkien jäsenmaiden parlamentit Iso-Britanniaa lukuun ottamatta ovat ratifioineet sopimuksen, jonka yksityiskohdista on annettu joko velvoittavia direktiivejä tai suositusluonteisia ohjeita. Maastrichtin sopimuksen mukaan EU:n kansalaisella on oikeus valita olinpaikkansa EU:n alueelle, oikeus äänestää tai asettua ehdokkaaksi

Euroopan parlamentin vaaleissa ja oikeus vedota EU:n parlamenttiin ja tuomioistuimiin. (Weidenfelt & Wessels 1997, 99.)

Euroopan sosiaalinen peruskirja puolestaan sisältää pysyvässä, tilapäisessä ja osa-aikaisessa työsuhteessa oleville tietyt oikeudet. Ne ovat hyväksyttävissä oleva palkkaus, työtuntien rajoittaminen, oikeus liittyä ammatilliseen järjestöön, lakko-oikeus, oikeus ammatilliseen koulutukseen, työturvallisuuteen ja työterveydenhoitoon, informaatioon ja osallistumiseen yritystä koskevissa asioissa sekä miesten ja naisten tasa-arvoinen kohtelu ja sosiaaliturva. EU:n kansalaisen sosiaaliset oikeudet koskevat lähinnä työntekijöitä ja näin ollen vahvistavat työn kautta toteutuvaa kansalaisuutta. Myös oikeus työhön on ollut esillä keskusteluissa, mutta mitään konkreettista sen pohjalta ei ole toistaiseksi syntynyt. Tällainen oikeus olisikin heikko, koska oikeus työhön riippuu työvoiman tarpeesta taloudellisissa yksiköissä. Toisaalta työllisyys on aina ollut keskeisiä perusteluja yhteismarkkinoiden kehittämiseksi ja on sellaisena varsin keskeinen kysymys. (Roche 1992, 212 - 215.)

Toistaiseksi on epävarmaa, tulevatko sosiaaliset ja muut EU:n kansalaisen oikeudet muodostamaan perustan poliittiselle eurooppalaiselle kansalaisuudelle. Esimerkiksi Aronin (1994, 279 - 291) kanta on jyrkän kielteinen. Hänen mukaansa vaikka Unioni saavuttaisi yleisen legitimitetin kansalaisten sosiaalisten oikeuksien ja taloudellisen hyvinvoinnin takaajana, poliittinen integraatio ei toteudu. Sen takana ei ole riittävän suurta painostusryhmää eikä vanha kansalaisuusidea ole yleisesti vaihtunut eurooppalaisuuden ideaksi. Päinvastoin kansallisaate on voimistunut etnisissä ryhmissä kansallisvaltioiden sisällä.

Toiset tutkijat, kuten Meehan (1993, 2), taas olettavat eurooppalaisuuden vahvistuvan ja sosiaalisen kansalaisuuden muodostuvan monikerroksiseksi alueelliseksi, kansalliseksi ja ylikansalliseksi identiteetiksi, jonka muodostavat toisiinsa kytkeytyneet siviili-, poliittiset- ja sosiaaliset oikeudet. Tämä uusi malli yhdistää ihmisiä, joilla on yhteisiä kokemuksia ja yhteistä kulttuuriperintöä. Kuvan kansalaisten mielipiteistä eurooppalaisuudestaan antavat kaikissa jäsenmaissa tehdyt mielipidekyselyt, Eurobarometrit. Niiden mukaan vuonna 1994 lähes puolet EU-maiden kaikista haastatelluista näki identiteettinsä lähitulevaisuudessa ensisijaisesti kansallisena, mutta myös eurooppalaisena. Suomalaisista vastaava luku oli runsas kolmannes. Pelkästään kansallinen identiteetti oli EU:n jäsenmaissa keskimäärin 40 prosentilla haastatelluista. Suomalaisen vastaava luku oli 56 prosenttia. Suomalaiset näkevät identiteettinsä selvästi suuremmassa määrin kansallisena kuin EU:n jäsenmaissa keskimäärin. (Ks. Wiberg 1999, 296.)

3.4. Kansalaisuuden toteuttaminen käytännössä

Empiiristä tietoa on perin niukasti siitä, miten kansalaiset itse mieltävät kansalaisuutensa ja omat oikeutensa ja velvollisuutensa ja miten he niitä toteuttavat. Osatekijä tutkijoiden mielenkiinnon vähäisyyteen lienee käsitteen monimuotoisuus ja vaikea operationalisoitavuus. Muutamia tutkimuksia on kuitenkin tehty.

Suomalaisten ideaalisesta kansalaiskuvasta ja sen kehittymisestä antaa käsityksen Naumasan tutkimus "Kansalaiskuva Suomessa" (1990). Siinä analysoitiin laadullisilla menetelmillä opettajien ammattilehdissä olevien kirjoitusten välittämää kansalaiskuvaa 1880-luvulta 1980-luvulle politiikan, talouden ja perheen alueella. Opettajien valintaa voidaan perustella ammattikunnan merkityksellä mallikansalaisina ja kansalaisuuteen kasvattajina. Opettajien kirjoitusten mukaan politiikan alueella kansalaisen vaalituimpia ominaisuuksia ovat aina olleet kansallismielisyys ja isänmaallisuus. Aikaisemmin korostettiin myös kuuliaisuutta ja velvollisuuksien täyttämistä, myöhemmin aktiivista osallistumista ja yhteistyökykyä. Kansalainen on kouluttautumisvelvollinen, koska usko koulutuksen voimaan kunnon kansalaisten tuottamiseksi on aina ollut vankka. Vasta 1960-luvulta kansalaisesta on tullut arvostelukykyinen ja kriittinen. Viimeisimpänä kansalaisihanteen kuvaan ovat tulleet määreet itsenäinen ja omatoiminen, tiedon hankintakykyinen, toiset hyväksyvä ja ympäristötietoinen. (Emt. 209 - 213.)

Talouden alueella ihanteellisessa kansalaiskuvassa tärkeintä on aina ollut työkyky ja -halu sekä tunnollisuus ja ahkeruus. Sotien jälkeen on alettu korostaa myös yhteistyökykyä ja joustavuutta, ammattiuralla eteenpäin pyrkimistä ja valmiutta omaksua uusia tietoja ja taitoja. Perheen alueella ihannekansalaisen kuvassa on aina tähdennetty huolehtimista, kasvatusta ja perheen arvostusta. Uudempia piirteitä ovat lasten kasvattaminen koulutusmyönteiseksi ja halu investoida lasten koulutukseen. (Emt. 214 - 219.)

Ainakin osittain kansalaisuuden toteutumiseen ovat liittyneet laajat tutkimushankkeet "Tandem" ja "Deta" 1970-luvulla. Tutkimusten tavoitteena on ollut ensinnäkin selvittää tekijöitä, jotka pitävät yllä eriarvoisuutta ja toiseksi luoda pohjaa eriarvoisuutta vähentäville toimenpiteille. Tandemin loppuraportti sisälsi kuitenkin von Bonsdorffin (1977, 96 - 108) mukaan pamflettimaisia väittämiä ilman toimenpidesuosituksia.

Ruotsissa toteutettiin 1980-luvun loppupuolella maan hallituksen päätöksellä mittava kansalaisten vaikutusmahdollisuuksien käyttöä kartoittava

tutkimushanke, jonka pääraportti "Medborgarnas makt" julkaistiin vuonna 1989. Kaikkiaan hankkeesta on tehty yli 50 julkaisua (ks. Maktutredningen). Tutkimuksen lähtökohdissa katsottiin hyvinvointivaltion ja elinolo-tutkimuksen keskittyneen etenkin materiaalsiin resursseihin, aktiivisen elämän edellytyksiin. Mitä kansalaiset resursseillaan tekevät, kuinka he toteuttavat hyvää elämää, jää hyvinvointinäkökulman ulkopuolelle. Misä hyvinvointitutkimus päättyy, siellä alkaa kansalaisuustutkimus eli kun hyvinvointitutkimus keskittyy tilanteeseen, kansalaisuustutkimuksen kohteena ovat seuraukset. Näistä lähtökohdista tutkimuksessa analysoitiin aktiiviteetteja, joiden avulla kansalaiset pyrkivät vaikuttamaan omaan elämäntilanteeseensa. (Petersson & Westholm & Blomberg 1989, 35 - 36.)

Tutkimuksen kohteena oli kuusi eri kansalaisroolia; asukas, kuluttaja, potilas, pienten lasten vanhempi, koululaisen vanhempi ja työntekijä. Yhteistä erilaisille rooleille on kansalaisuuteen liittyvä oikeus vaikuttaa asioihin ja tehdä sitä koskevia aloitteita. Vaikuttamisesta käytettiin kolmiportaista mallia, josta ensimmäinen on tyytymättömyys tilanteeseen, toinen aloite sen korjaamiseksi ja kolmas porras oli aloitteen tulos. Tulokset osoittivat, että tyytyväisyys oli suurinta kuluttajan tai vanhemman rooleissa, tyytymättömyys suurinta työntekijän tai potilaan rooleissa. (Emt. 27 ja 49 - 66.)

Mitatut aktiviteetit erilaisissa kansalaisrooleissa olivat kontaktinottoja, kirjeitä, valituksia, julkisia puheenvuoroja, mielipidekirjoituksia, kokouksiin, kampanjoihin, mielenosoituksiin, boikotteihin ja lakkoihin osallistumisia, toimimista poliittisissa tai epäpoliittisissa järjestöissä, tietojen hankkimista ja yhteistyössä olemista. Erytystä huomiota tutkimuksessa kiinnitettiin viranomaisten toimenpiteisiin reagoimiseen ja mielipiteisiin, jotka liittyvät kansalaisen vaikutusmahdollisuuksiin yhteiskunnassa. (Blomberg & Peterson & Westholm 1989.)

Päätulos Ruotsin kansalaistutkimuksesta oli se, että kansalaisoikeuksien käyttö oli hyvin epätasaisesti jakautunut. Monet kansalaiset eivät käytä oikeuksiaan, vaan ovat passiivisia ja usein tyytymättömiä tekemättä asialle mitään. Kuva ei kuitenkaan ole täysin mustavalkoinen, vanhempainroolissa ja työpaikalla vaikuttamisaktiivisuus oli suurempaa kuin muissa tutkituissa rooleissa. Vaikka ajallisia vertailukohteita ei juurikaan ole, oli tuloksista havaittavissa, että kansalaisten kyky vaatia viranomaisilta oikeuksiaan oli lisääntynyt kahdenkymmenen vuoden aikana. Kuitenkin kolmasosa oli sitä mieltä, että ei itse pysty tekemään kirjallista valitusta. Kaikkein heikoimmassa asemassa oli se kymmenesosa, joka ei osannut tehdä valitusta eikä tiennyt ketään, joka auttaisi siinä. (Peterson & Westholm & Blomberg 1989, 382 - 383.)

Koulutuksen ja poliittisen toiminnallisuuden yhteys on eräs parhaiten todistettuja yhteyksiä, eikä Ruotsi tee tässä poikkeusta. Aloitteenteko, jäsenyys organisaatioissa, oikeuksien vaatiminen viranomaisilta ja monet muut vastaavat aktiviteetit ovat tutkimusten tulosten mukaan yleisempiä hyvin koulutettujen kuin matalan koulutuksen saaneiden keskuudessa. Erityisesti ero näkyy aktiviteeteissa, jotka vaativat paljon henkilökohtaista aloitteellisuutta. (Emt., 190 - 194.)

3.5. Yhteenvedo

Tämän yhteenvedon tarkoitus on antaa mielikuva hyvästä kansalaisuudesta; miten se toteutuu, mitä resursseja se edellyttää ja mikä on hyvinvointivaltion ja kansalaisuuden keskinäinen suhde. Lähemmäksi empiriaa pyritään erilaisten kansalaistyyppien hahmottelulla. Kansalaisuuden vastakohtasta, syrjäytymisestä, köyhyydestä tai huono-osaisuudesta on paljon tutkimuksia ja verrattain yhtenäinen käsitys. Hyvän kansalaisuuden indikaattoreita sen sijaan on pohdittu vähemmän. Lähtökohtana tämän suuntaisille pohdintoille on sen tiedostaminen, että hyvä kansalaisuus ei ole sama kuin hyväosaisuus, jos sillä viitataan suuriin tuloihin, korkeaan koulutukseen ja muihin vastaaviin elitistisiin tekijöihin. Vaikka koulutus ja kansalaisaktiivisuus korreloivat, hyvä kansalaisuus voi toteutua myös tulotason ollessa matala ja koulutuksen perustasoinen.

Hyvän kansalaisuuden perusedellytyksinä modernissa yhteiskunnassa pidän vähintään perustasoista koulutustaustaa ja köyhyysrajan yläpuolella oleva tulotaso. Koulutukseen sisällytän perustiedot ns. kansalaisivistyksestä, joka tarkoittaa kansallisen poliittisen perinteen ymmärtämistä ja nykyisten poliittisten ja hallinnollisten järjestelmien tuntemista (ks. Janowits 1994, 51). Perusedellytyksiin on luettava myös kohtalainen terveydentila, mutta vammaisuuden sen sijaan ei tarvitse estää hyvän kansalaisuuden toteutumista. Yhteiskunnallisia edellytyksiä ovat riittävän turvallinen ja salliva demokraattinen järjestelmä. Edellä olevat edellytykset ovat karkeita yleistyksiä, koska poikkeusoloissa kansalaisten osallistuminen ja keskinäinen solidaarisuus voi nousta huippuunsa.

Kansalaisuuden tavoite, yhteisöllinen osallistuminen on kaikissa muodoissaan pohjimmiltaan demokratian toteuttamista tai sitä tukevaa. Tutkimuksissa on havaittu, että mitä enemmän kansalaiset ovat organisoituneet vaikka urheiluseuroihin, harrastuskerhoihin ym., sitä paremmin demokratia toimii (ks. esim. Rothstein 1998, 133). Osallistuminen lisää

kansalaisten vuorovaikutusta, toistensa ymmärtämistä, keskinäistä luottamusta ja solidaarisuutta. Näin ollen yhteisöllinen osallistuminen vahvistaa koko yhteiskunnan integraatiota. Osallistuminen ja siihen liittyvä kommunikointi voivat myös muuttaa henkilön preferenssejä enemmän muita huomioon ottavaksi.

Osallistumisen katsotaan yleisesti tapahtuvan kansalaisyhteiskunnassa eli yhteiskunnan ja yksilön välisessä tilassa kuten kunnallisessa lähiyhteisössä, ammattiyhdistyksissä, aatteellisissa tai harrastuspohjaisissa järjestöissä. Lisäksi yhteisöllisen osallistumisen yleisesti katsotaan olevan vapaaehtoisuuteen perustuvaa. Kuitenkin työorientoituneessa yhteiskunnassamme työyhteisö liitännäisineen on keskeinen osallistumisen ja yhteistyön areena. Työntekijän roolissa aktiivista kansalaisuutta voidaan toteuttaa työntekijöiden tai työnantajan luottamustehtävissä sekä vaikuttamalla työn sisältöön, tavoitteisiin tai työympäristöön. Joillekin itse työhön voi sen luonteen vuoksi liittyä yhteiskunnallisia vaikuttamismahdollisuuksia jopa siinä määrin, että muuhun osallistumiseen ei riitä aikaa.

Toinen kansalaisuuden tavoite, autonomia, merkitsee ennen muuta itsenäisyyttä ja omatoimisuutta. Autonomia toteuttaa vanhaa haavetta itseään toteuttavasta ihmisestä, joka on vapautunut alistavista riippuvuuksista (Kajanoja 1997, 6). Autonominen henkilö on kriittinen ja arvostelukykyinen tehden valintansa ja päätöksensä omiin tietoihinsa ja arvoihinsa perustuen. Auktoriteettipelosta vapaaseen autonomiseen henkilöön voi liittyä myös sosiaalista tarkkanäköisyyttä ja empaattisuutta, joka saa hänet toimimaan myös vallanpitäjiä tai enemmistön mielipidettä vastaan. Autonominen kansalainen ei ole helposti hallittava. Hänen tärkein ominaisuutensa on aloitteellisuus, joka viriää varsinkin hänen kohdatessaan epäkohtia tai tullessaan väärin kohdeksi. Autonomisella ihmisellä on kyky yrittää vaikuttaa käyttämällä hyväkseen ympäristönsä antamia mahdollisuuksia, kuten sosiaalisia oikeuksia ja muita kansalaisoikeuksia, kuten sananvapautta.

Hyvinvointivaltion ja kansalaisuuden suhde ei ole aivan yksiselitteinen. Toisaalta hyvinvointivaltio lisää mahdollisuuksien tasa-arvoa kansalaisten kesken. Koulutus - sekä peruskoulutus että aikuiskoulutus - lisäävät kansalaisten tiedollisia resursseja ja kykyjä hankkia ja hyödyntää tietoa. Sosiaaliturva tulonsiirtoineen ja palveluineen vahvistaa tarvittaessa kansalaisen taloudellisia resursseja. Sosiaaliset oikeudet ovat osa kansalaisuutta, jolloin niiden käyttö on oikeuksien käyttämistä ilman halventavaa leimaa.

Toisaalta voidaan sanoa, että kehittynyt hyvinvointivaltio rajoittaa kansalaisten itsemääräämisoikeutta ja saattaa joissakin tapauksissa

synnyttää riippuvuutta, jolloin sosiaaliturvan varassa eläminen on houkuttelevampi vaihtoehto kuin itsenäinen toimeentulo. Vailla osuuttaan paternalistisen holhouskulttuurin ylläpitoon ei ole hyvinvointivaltion byrokratia ja säännösten monimutkaisuus ja vaikeaselkoisuus, joista eläkelait ovat hyvä esimerkki. Erilaisten hyvinvointivaltioiden köyhyyssasteiden vertailu osoittaa kuitenkin, että riippuvuuden syntymisen todennäköisyyttä lisää tarveharkintainen sosiaalipolitiikka ja vähentää universaali malli toteuttaa sosiaalipolitiikkaa (Rothstein 1998, 183). Kansalaisuuden tavoitteiden, osallistumisen ja autonomian, voidaan niidenkin katsoa lisäävän kansalaisten itsenäisyyttä ja vähentävän hyvinvointivaltion negatiivisten vaikutusten piirteitä kansalaisten käyttäytymisessä.

Hyvä kansalaisuus tavoitteena merkitsee siis lyhyesti sanottuna yhteisöllistä osallistumista sekä yksilöllistä autonomiaa ja aloitteellisuutta. Nämä ominaisuudet eivät ole toisiaan poissulkevia, mutta niiden ei myöskään tarvitse esiintyä yhtä aikaa. Osallistuva kansalainen ei välttämättä ole autonominen ja autonominen kansalainen voi olla tietoisesti osallistumaton ja eristäytyneen osan valinnut. Osallistumisen ja autonomian suhteita kuvataan asetelmassa 2. Kyse on neljästä ideaalityypistä. Näitä tyyppejä ei kuitenkaan empiirisissä analyyseissä etsitä.

Asetelma 2. Yhteisöllisen osallistumisen ja yksilöllisen autonomian mukainen kansalaistyypittely

		Yhteisöllinen osallistuminen	
		Kyllä	Ei
Yksilöllinen autonomia ja aloitteellisuus	Kyllä	Paljon osallistumista, paljon autonomiaa ja aloitteellisuutta: "Yhteisöllinen toimija - muutosvoima"	Paljon autonomiaa ja aloitteellisuutta, ei yhteisöllistä osallistumista. "Yksilöllinen toimija - yksinäinen susi"
	Ei	Paljon osallistumista, ei autonomiaa ja aloitteellisuutta: "Rivijäsen"	Ei autonomiaa ja aloitteellisuutta, ei yhteisöllistä osallistumista: "Luuseri, syrjäytynyt"

Ristiintaulukoimalla kansalaisuuden tavoitteet saatiin neljä perustyyppiä. Näistä kolme toteuttavat kansalaisuutta. Yksi on sen vastakohta, yhteiskunnasta syrjäytynyt "luuseri", joka aloittekyvyttömänä ei myöskään tee juuri mitään tilanteensa korjaamiseksi, vaan on riippuvainen muiden - esimerkiksi hyvinvointivaltion edustajien - toimenpiteistä. Tähän kategoriiaan kuuluvia henkilöitä pyritään nykyisin aktiivisen sosiaalipolitiikan keinoin auttamaan omatoimisuuteen.

"Luuserin" vastakohta on tyyppi, jota kuvaa suuri autonomian, aloitteellisuuden ja yhteisöllisen osallistumisen määrä. Käytännössä tyyppin esiintyminen lienee harvinaista, mutta esimerkiksi yhteiskunnallisia muutoksia tavoittelevien liikkeiden johtotehtävissä voidaan ajatella olevan tällaisia henkilöitä, ehkä myös erilaisten instituutioiden kehitystehtävissä tai vetämässä hankkeita, joissa asiantuntijoiden yhteistyönä etsitään jotain uutta.

Empiirisesti tutumpia ovat yhteisöllisesti osallistuvat, mutta autonomialtaan vähäiset, ns. rivijäsenet, joiden merkitys epävirallisten ja virallisten organisaatioiden toiminnan jatkuvuudelle on ratkaisevan tärkeä. He ovat se "koneisto", joka vastaa käytännön toiminnan sujumisesta ja tavoitteiden toteutumisesta. Tyyppinä melko tavallinen on myös yksilöllinen toimija, joka autonomisena ja aloitteellisena määrittelee itse suhteensa yhteiskuntaan ja sen instituutioihin. Hän voi olla vetäytyjä, erilaisen elämäntavan valinnut ns. Linkola -tyyppi tai yhteisön sisällä toimiva "yksinäinen susi". Myös yksinään tietokoneensa ääressä uusia ratkaisuja ja uutta tietoa etsivä ahertaja voitaneen lukea tähän kategoriaan, johon sopivat

myös monet postmodernia yksilöä kuvaavat määreet, kuten epäpoliittisuus, epäsolidaarisuus ja yksilöllisyyden korostaminen.

Todellisuudessa kansalaisuuden toteuttaminen ei ole dikotominen muuttuja, vaan jatkuva. Tällöin sekä osallistuminen että autonomia ovat kasvavia ominaisuuksia ja suurin osa kansalaisista sijoittuu muuttujien ääripäiden välille. Kansalaiset ovat vaihtelevassa määrin autonomisia ja vaihtelevassa määrin osallistuvia.

4. TIETOYHTEISKUNTA, SEN UHAT JA MAHDOLLISUUDET KANSALAISUUDEN TOTEUTUMISEN KANNALTA

Sana ”tietoyhteiskunta” on juurtunut yleiseen käyttöön huolimatta sen sisällöllisestä epätarkkuudesta. Parempi termi olisi ehkä ”tietotekniikkayhteiskunta”, koska keskeisiä tapahtuvassa yhteiskunnallisessa muutoksessa ovat tietotekniset innovaatiot ja niiden soveltaminen. Huolimatta tietoteknisen kehityksen monipuolisista mahdollisuuksista, tietoyhteiskunta ei välttämättä ole tiedon yhteiskunta. Kaikki tietoverkoissa oleva ”tieto” ei ole totta, ei relevanttia eikä ymmärrettävissä muodossa. (Ks. Niiniluoto 1997, 73, 107.) Yleinen yksimielisyys vallitsee kuitenkin siitä, että tiedon määrä on suurempi kuin koskaan aikaisemmin ja että tieto on jossain muodossa mukana lähes kaikessa mitä teemme (Webster 1995, 215). Samalla tieto resurssina tulee yhä tärkeämmäksi.

Vaikka Internetin voittokulku on viime vuosina yleismaailmallisesti konkretisoitunut tietoyhteiskunnan ja sen valtavat tietovarastot, ei tietoyhteiskunnan alku ole lähimenneisyydessä. Giddensin mukaan (1985, 178) tietoyhteiskunta kehittyi kansallisvaltion tarpeesta kerätä, säilyttää ja kontrolloida informaatiota hallinnollisista syistä. Tärkeimmät näistä syistä liittyivät kansallisvaltion olemassaololle välttämättömään asevelvollisuuteen ja veronkantoon. Velvoitteiden vastapainoksi kehittyivät kansalaisoikeudet, jotka ovat laajentuneet erityisesti sotien jälkeen. Muutenkin sota ja siihen valmistautuminen on vauhdittanut monien tietoteknisten innovaatioiden syntyä ja kehittämistä. (Webster 1995, 63 - 67.) Myös Internet alkoi sotilaallisena viestintä uudistuksena 1960-luvulla USA:n puolustusministeriön aloitteesta saada aikaan ydinsodan kestävä tietoliikenneverkko, joka toimii ilman keskusvalvontaa (Harviainen & Vuohijoki 1995, 9).

Jo ennen nykyisen tietoteknologian syntyä tekniset innovaatiot ovat olleet keskeisiä vaikuttajia monissa yhteiskunnallisissa murroksissa. Kirjapainotaito oli yhteydessä protestanttisuuden syntyyn, manuaalista työtä

korvaavat koneet industrialismiin. Tärkeintä kuitenkin ei ole itse tekniikka, vaan se miten ja mihin ihmiset tekniikkaa käyttävät ja miten tämä käyttö muokkaa yhteiskunnan rakenteita. Sama koskee nykyistä tietotekniikkaa; tärkeintä on, mikä sen käyttöä motivoi, miten yleisesti tietotekniikkaa käytetään ja millaisiin ilmiöihin käyttö johtaa yksittäisen kansalaisen ja koko yhteiskunnan kannalta.

Tässä luvussa tarkastellaan tietoyhteiskuntaan liittyviä näkemyksiä ja tulevaisuuden mahdollisuuksia. Koska tietoyhteiskunnasta alkaa vähitellen kerääntyä myös empiirisiä tutkimustuloksia, voidaan niiden avulla arvioida suuntaa antavasti tulevaa kehitystä uhkineen ja mahdollisuuksineen.

Suomalaisen tietoyhteiskunnan nykyvaiheesta kertovat tutkimustilastot; keväällä 1999 kolmella neljästä suomalaisesta taloudesta oli käytettävänä ainakin yksi matkapuhelin. Yli 40 prosentilla suomalaisista talouksista oli mikrotietokone, 22 prosentilla Internet-yhteys. Internetin käyttömahdollisuus työssään, kotonaan tai opiskelupaikalla oli 1,3 miljoonalla suomalaisesta, mikä on 42 prosenttia 15 - 74-vuotiaista. Yli puolet työvoimasta käytti ainakin neljänneksen ajastaan tietokonetta. Kaikki maamme oppilaitokset pyrittiin saamaan verkkopalvelujen piiriin vuoden 1999 loppuun mennessä. (Tiedolla tietoyhteiskuntaan, 1999.)

Taloustutkimus Oy on seurannut vuodesta 1995 lähtien Internetin käyttäjämäärien kehitystä neljä kertaa vuodessa tehdyllä tutkimuksella, jonka otos edustaa maan 15 - 74-vuotiasta väestöä Ahvenanmaa poislukien. Marraskuussa 1999 päättyneen mittauksen mukaan jo hieman yli puolet eli noin 2 miljoonaa 15 - 74-vuotiaista suomalaista on käyttänyt Internetiä. Vuoden aikana kasvua oli 32 %. Muuhunkin kuin sähköpostiin on Internetiä käyttänyt 1,7 miljoonaa kansalaista. Suurimmat kasvuluvut olivat Internetin kotikäytössä. Noin 800 000 suomalaista käyttää Internetiä kotoaan, kasvun ollessa 55 prosenttia edellisvuodesta. (Taloustutkimus 1999.)

Suomessa kansalaisten suhtautuminen uuteen tekniikkaan on yleisesti ottaen positiivista, mikä näkyy tietoverkkoliittymien ja matkapuhelinten tiheytenä. Siinä Suomi oli maailman johtava maa vuonna 1999. Toisaalta on muistettava sekin, että nykyisin valtaosa eli yli puolet suomalaisista ei käytä Internetiä. Sen lopulliseksi läpimurroksi on ehdotettu tilannetta, jossa joka toinen kansalainen tavalla tai toisella hyödyntää verkkopalveluja (ks. Savolainen 1998, 195). Tämä tarkoittaa noin 2,5 miljoonaa suomalaista. Mikäli käyttäjämäärien kasvu jatkuu samalla vauhdilla, mitä Taloustutkimuksen tulokset osoittavat, raja ylitetään vuoden - kahden kuluessa. Suomi on jo nyt langattoman viestinnän edelläkävijämaa ja kun enemmistö suomalaisista käyttää Internetiä, voitaneen alkaa puhua

Suomen jo siirtyneen tietoyhteiskuntaan. Toisin sanoen emme enää ole tietoyhteiskunnan kynnyksellä, vaan yhteiskuntamme alkaa yhä selvemmin täyttää tietoyhteiskunnan tunnusmerkkejä.

4.1. Yhteiskunnallisten rakenteiden muutokset

Tietotekniikka on jo muuttanut länsimaisia yhteiskuntia ja niiden rakenteita merkittäväällä tavalla eikä muutoksen vauhti ole laantumassa. Webster (1995, 6 - 23) on eritellyt viittä ilmiökokonaisuutta, jotka osoittavat siirtymistä tietoyhteiskuntaan. Ensimmäinen niistä on luonteeltaan tekninen ja liittyy tietoteknisten innovaatioiden leviämiseen lähes kaikkialle yhteiskunnassa. Yhteiskunnalliseen kehitykseen on vaikuttanut erityisesti integroitujen tietojärjestelmien syntyminen. Toinen muutosdimensio on taloudellinen, mikä viittaa informaatioteollisuuden kasvavaan kansantaloudelliseen merkitykseen. Kolmas tekijä on ammatillinen. Tämä tarkoittaa paitsi ammattirakenteen muuttumista, myös informaation käsittelyn merkityksen kasvua eri ammateissa. Neljäs muutostekijä on spatiaalinen, mikä tarkoittaa verkottumisen seurauksia sekä maantieteellisesti että ajallisesti. Tietoverkot eliminoivat maantieteelliset etäisyydet ja organisoivat myös aikaa uudella tavalla. Viidentenä on kulttuurinen dimensio, joka viittaa informaation määrän räjähdysmäiseen kasvuun ja sen sosiaalisiin seurauksiin.

Edellä oleviin muutoksiin on syytä lisätä myös oppimisen, osaamisen, toimintatapojen ja työn muutoksen sekä kansalaisyhteiskunnan mahdollisuuksien näkökulmat. Etenkin ammatillisen osaamisen alueella tiedot ja taidot vanhenevat nopeasti uuden tekniikan vuoksi ja vaativat jatkuvaa uuden oppimista. Tiedon löytämisestä verkoista ja sen luotettavuuden arvioimisesta tulee kaikille aivan uusia osaamisvaatimuksia. Samalla kun erilaiset tiedonkäsittelytaidot korostuvat, luo niiden puute uudenlaista uhkaa syrjäytymiselle. Työelämässä on meneillään verkostomaisen toimintatavan ja toisaalta etätöiden ja etäopiskelun aloittaminen. Tämä voi muuttaa työn ja arjen rytmitystä eräänlaiseksi kokonaisajaksi. Kansalaisyhteiskunnan näkökulmasta esimerkiksi jäsenten yhteiseen kiinnostukseen perustuvat, maantieteelliset ja kansalliset rajat ylittävät virtuaali- tai teleyhteisöt kasvavat koko ajan merkitykseltään ja luovat uusia yhteisöllisyyden muotoja. (Viherä 1999, 59 - 71.)

4.2. Visioita tietoyhteiskunnan olemuksesta

Teoreettisesti tietoyhteiskunnasta ja siihen liittyvistä visioista on puhuttu jo pitkään erilaisilla foorumeilla, mutta näkemysten empiiriset todentamiset ovat olleet vähäisempiä. Kuitenkin monet aikaisemmista visioista ovat toteutuneet tai toteutumassa. Viestintäteknologiaan liittyvä globalisaatio on ensimmäisenä koettu talouden alueella, jossa monikansalliset suuryritykset ovat jo pitkään ylittäneet kansallisvaltioiden rajoja. Näiden suuryritysten syntyminen ja toiminta perustuu suurelta osin tietotekniikkaan ja integroituihin tietojärjestelmiin.

Aikaisemmista visionääreistä esimerkiksi Barron ja Curnow (1979, 26 - 27 ja 39 - 42) ennakoivat yhteiskunnan tulevan yhä enemmän riippuvaiseksi tietokoneista, mikä lisää sen haavoittuvuutta. Puolustusvoimat, kommunikaatioyhteydet, teollisuus ja rahaliikenne toimivat tietotekniikan varassa, mikä on selkeä riskitekijä. Tietotekniikan läpimurrossa Barron ja Curnow näkivät analogian teolliseen vallankumoukseen 200 vuotta sitten, myös seurausten suhteen. Uusi tekniikka luo vaurautta ja valtaa, mutta myös työttömyyttä, köyhyyttä ja alueellisen eriarvoisuuden kasvua. He vertaavat kehitystä kansantaloudellisiin pitkiin sykleihin, joissa tuottavuus ensin kasvaa uuden tekniikan vuoksi, jonka jälkeen seuraa ongelmia, koska talous ei pysty mukautumaan teknologian muutoksiin. Laskukauden loputtua talous kuitenkin vakiintuu.

Masudan (1981, 31 - 33) tunnettu visio tietotekniikan vaikutuksista on varsin positiivinen. Hänen mukaansa tietotekniikalla voidaan korvata henkistä työtä, ennen muuta tuottaa ja levittää suuria määriä systematisoitua tietoa kaikkien käyttöön. Sosiaalisten aktiviteettien tärkeimmäksi alueeksi tulee vapaaehtoinen kansalaisyhteisö, mikä merkitsee sekä paikallisia että virtuaalisia yhteisöjä, jotka perustuvat tietoperusteiseen inhimilliseen pääomaan ja synergiseen horisontaaliseen toimintatapaan. Demokratia kehittyy monimuotoisella tavalla osallistuvaksi ja kansalaisliikkeet sosiaalisten muutosten alkuunpanijoiksi. Yhteiskunnassa vallitsee globalismi, sosiaalinen yhteenkuuluvuus sekä ihmisen ja luonnon harmonia.

Nykyiset näkemykset tietoyhteiskunnan olemuksesta vaihtelevat huomattavasti. Positiivisen näkemyskannan mukaan tietoyhteiskunta on niin erilainen sosiaaliselta ja valtarakenteeltaan sekä infrastruktuuriltaan, että nykyistä murrosaikaa pitäisi tarkastella kokonaan uuden ajanjakson alkuna. Uuden tietoyhteiskunnan ideologiassa tärkeimmät teemat ovat ekologia ja globalismi, jolloin ekologia viittaa luonnon taloutta koskeviin tietoihin ja uskomuksiin ja globalisaatio tietoverkkoihin, joiden kautta muu maailma tulee tutummaksi ja lähemmäksi. (Männistö 1997, 69 - 70.)

Malaskan (1995, 29 - 34) mukaan viestintäteknologia on yksi tärkeimmistä toiminnallisista ja rakenteellisista heilahteluja aiheuttavista tekijöistä. Hän pitää mahdollisena, että yhteiskunta on kehittymässä tavartarpeiden yhteiskunnasta kohti vuorovaikutuksen yhteiskuntaa nimenomaan tietotekniikan ja uuden tieteellisen tiedon avulla. Vuorovaikutusyhteiskunnassa - jota Malaska pitää parempana kuin liian teknistä tietoyhteiskuntatermiä - kansalaisten vuorovaikutus on runsasta ja monipuolista ja sitä tyydytetään tavalla, jota vielä ei voi edes kuvitella. Välttämätöntä ekologisesti kestävänsä kehityksen kannalta on tuotannon siirtyminen tietointensiiviseen tuotantoon ja kulutuksen siirtyminen enenevässä määrin kulttuuriin, tietoon ja elämyksiin.

Viherä (1999, 126 - 141) on väitöskirjassaan laatinut sekä negatiivisen että positiivisen vision tietoyhteiskunnasta. Negatiivisessa visiossa tietotekniikkaa käytetään suurtuotannon hyväksi ja johtavana periaatteena on aineellinen hyvinvointi, jota sosiaalinen ympäristö palvelee. Katsotaan, että jos talous voi hyvin, niin voivat ihmisetkin. Suurin osa ihmisistä on kuitenkin passiivisia tavaroiden ja viihteen kuluttajia ja demokratiasta vieraantuneita. Tietoverkot ovat suljettuja yhteiskunnallisessa päätöksenteossa tarvittavan tiedon suhteen. Positiivisessa - toivotussa - visiossa tietotekniikkaa käytetään laajamittaisesti myös taloudellisten pienyksiköiden ja kansalaisyhteiskunnan hyväksi. Aineellisen hyvinvoinnin kasvu on toisarvoista, koska jo saavutettu kohtuullinen elintaso riittää. Taiteet, kulttuuri ja henkinen kasvu ovat arvossaan. Yhdessä tekemistä, yhdessä oloa ja yhteistyötä arvostetaan. Käyttöliittymä on joka kodissa ja niin helppo, että 2 ja 80-vuotiaat osaavat sitä käyttää. Tuotannossa käytetään energiaa ja ympäristöä säästävää teknologiaa. Kaikilla on mielekästä tekemistä joko palkkatyön, yrittäjyyden tai paikallistalouden piiristä. Verkkojen tieto- ja asiointipalvelut ovat monipuolisia, avoimia ja helppokäyttöisiä. Ihmiset ovat oppineet, että verkon kautta saa tietoa, pystyy vaikuttamaan ja pääsee osallistumaan yhteisten asioiden hoitamiseen.

Teledemokratia, eli osallistuminen yhteiskunnalliseen päätöksentekoon tietotekniikkaa hyväksikäyttäen, on eräs tietoyhteiskuntaan liitetystä odotuksista. Teledemokratialla voidaankin lisätä kansalaisten osallistumista, mikäli toiveet asetetaan realistiselle tasolle. Silloin on oikeampi puhua edustuksellisen demokratian joidenkin piirteiden kehittämisestä teledemokratian suuntaan ja nimenomaan paikallistasolla. Termi "edustuksellinen teledemokratia" voi käsittää paitsi tietopalveluja myös monipuolista kommunikointia kansalaisten, hallinnon ja vaaleilla valittujen edustajien välillä. Tietoverkot ovat tässä monipuolinen ja tehokas apuväline edellyttäen, että kaikilla on mahdollisuus niitä käyttää. Kommunikaation

määrän ja laadun kannalta osallistuva teledemokratia on parempi vaihtoehto kuin sellainen teledemokratian muoto, jossa kansalaiset vain äänestävät annetuista vaihtoehdoista. (Savolainen & Anttiroiko 1999.)

Kriittinen suhtautuminen tietoyhteiskuntaan on monesta syystä sekin perusteltua. Voidaan väittää, että informaatiotekniikka lisää epätasa-arvoa ja sosiaalista fragmentoitumista. Tietotekniikka on kaupallista tuotantoa eli tuotetaan sitä, minkä odotetaan myyvän. Kuilu teknisen kehityksen eri tasoilla olevien välillä kasvaa koko ajan kehityksen nopeuden vuoksi. Koska tietotekninen kehitys perustuu aikaisemmalle kehitykselle suosii tämä maailmanlaajuisesti maita, jotka ovat jo pitkällä tietotekniikassa. Tietotekniikan ilmeistä eriarvoistavaa vaikutusta voidaan kuitenkin tasapainottaa, jos koululaitos harjaannuttaa kaikki nuoret informaatiotekniikan käyttöön ja kirjastolaitos antaa kaikille käytön mahdollisuudet. (Thomas 1995, 91 - 98.)

Laaja-alaisin ja toistaiseksi ehkä perusteellisin tutkimushanke, jonka tavoitteena on ollut hahmottaa tulevaa tietoyhteiskuntaa maailman eri alueiden nykyisten sosioekonomisten ilmiöiden pohjalta, on Manuel Castellsin teossarja "The Information Age", jonka tekemiseen hän käytti 12 vuotta. Castellsin (1989 ja 1996) mukaan yhteiskunnat ovat 1970-luvun jälkeen liikkuneet kohti uutta sosioteknistä mallia, "informationalismia", joka uudelleen vahvistaa kapitalistisia rakenteita. Tietotekniikan avulla lisätään tuottavuutta ja rakennetaan koko maailmaa käsittäviä kehitys-, tuotanto-, jakelu- ja myyntistrategioita. Mitä globalisoidummaksi ja verkottuneemmaksi talous tulee, sitä tärkeämmäksi tulee informaatiovirtojen hoito ja kontrollointi. Niistä vastuussa olevat specialistit keskittyvät metropoleihin lähelle muita taloudellisen ja yhteiskunnallisen vallan keskittymiä. Samalla kun tällaisissa kaupungeissa informaatioammattilaisten määrä kasvaa, kasvaa myös palveluammateissa toimivien määrä, mikä johtuu informaatioammattilaisten korkeasta elintasosta ja palvelutarpeista. Nämä palvelijat ovat henkilöitä, joilla ei ole mahdollisuuksia tai kykyä tehdä informaatiotöitä. Kaupunki jakautuu hyvinvoivaan keskiluokkaan ja heitä palvelemaan alaluokkaan, joissa on usein paljon siirtolaisia. Valtiolla on globaalissa kapitalismissa rooli uuden tekniikan innovoimisen ja soveltamisen moottorina ja pienyritysten toimintaedellytysten turvaajana. Kaikille toimijoille tulee yhä tärkeämmäksi kuuluminen johonkin verkkomaiseen, globaaliin organisaatioon. Yritysten verkottumista seuraa ammattiyhdistysten ja muiden järjestöjen verkottuminen.

Castellsin (1998, 341 - 358) visio tulevasta tietoyhteiskunnasta on yleisväriltään tumma. Uuteen kapitalistiseen informaatiotalouteen kuuluu sisäänrakennettuna sosiaalisen epätasa-arvon ja polarisaation lisääntymi-

nen ellei tietoisilla toimenpiteillä pysäytetä tätä kehityssuuntaa. Ellei mitään tehdä, työvoima jakautuu älyllisesti joustavaan, jatkuvasti uutta oppivaan ja itseohjautuvaan eliittiin sekä ns. perinteiseen työvoimaan. Tietoyhteiskunnassa ei välttämättä vallitse massatyöttömyys, mutta työtä tekevien köyhien määrä kasvaa, varsinkin jos hyvinvointivaltion turva- verkot haurastuvat ja alkavat rakoilla. Koska tuotannon kilpailukyky perustuu innovatiivisuuteen ja joustavuuteen, kasvaa myös joustavan työvoiman, samoin kuin verkottuneiden pienyritysten ja itsenäisten yrittäjien määrä. Joustava työvoima tarkoittaa käytännössä lyhyitä, satunnaisia työsuhteita ja jatkuvaa epävarmuutta tulevaisuudesta. Kehityksen seurauksena on lisääntyvää sosiaalista syrjäytymistä ja ongelmien kasaantumista. Samalla rikollisuus yleistyy, erityisesti sen globaalisti toimivat ja tietoverkkoja hyväkseen käyttävät muodot. Globaali tai paikallinen terrorismi tuntee hyvin uusimman teknologian ja käyttää sitä ja tietotekniikasta riippuvan yhteiskunnan haavoittuvuutta hyväkseen tavalla, josta 1990-luvun terrori-iskut ovat vain kalpeaa esimakua. Yhä suurempi osa ihmisistä elää pelon vallassa elektronisten turvalaitteiden keskellä. Silti Castellsin mukaan tuleva aikakausi ei ole välttämättä pimeää aikaa, vaan sitä luonnehtii parhaiten ”informoitu ymmällään olo” (informed bewilderment).

Edellä on kuvailtu positiivisia tai negatiivisia muutosmahdollisuuksia. Entä jos mitään mullistavaa ei tapahdukaan? Tietoverkkojen ja muiden sähköisten kommunikaatiovälineiden yhteiskunnallista merkitystä voidaan myös kyseenalaistaa ja rinnastaa ne puhelimen ja television välittömiin vaikutuksiin. On mahdollista, että huolimatta tietoyhteiskunnan saamasta huomiosta, tietotekniikan aiheuttamat yhteiskunnalliset muutokset jäävät todelliselta merkitykseltään oletettua vähäisemmiksi. On epäselvää, missä määrin kaikki ihmiset ovat motivoituneita omaksumaan uuden tietotekniikan käyttöä ja miten käyttäjäystävälliseksi ohjelmat saadaan. Ei ole myöskään mahdollista arvioida, miten paljon esimerkiksi tietotekniikan mahdollistamaa etätöitä tullaan käyttämään. (Ks. Kasvio 1997.)

Pessimismiä yleisempää on nykyisin kuitenkin kehitysoptimismi, joka ilmenee virallisestikin monissa kansallisissa ja kansainvälisissä tietoyhteiskuntastrategioissa, jotka vaikuttavat esimerkiksi tutkimus- ja kehitysmäärärahojen ohjautumiseen. EU-tasolla tavoitteena on talouden kasvun ja sosiaalisen rakennemuutoksen tukeminen sekä tieteen ja koulutuksen edistäminen (Weidenfelt & Wessels 1997, 192 - 194).

Suomalaisissa tietoyhteiskuntavisioiden katsotaan mm., että kansalaisten omatoimisuus tulee välttämättömäksi. Omatoimisuudella tarkoitetaan muun muassa tietoverkkojen käyttöä hallinnollisessa asiainnissa samoin kuin pankkiasioissa on jo totuttu tekemään. Yhteiskunnallinen

solidaarisuus säilyy, mutta siihen liittyvästä passiivisuudesta ja tasaamisesta siirrytään aktiivisuuteen ja kohtuullisten erojen hyväksymiseen. Kansalaisten omavastuun lisääntyminen edellyttää yhteiskunnalta kansalaisten toimintavalmiuksien kehittämistä. Myös kansalaisyhteiskunnan epäviralliset organisaatiot, kuten erilaiset järjestöt, tulevat entistä tärkeämmiksi. (Ks. Hautamäki 1996.) Suomessa strategisena tavoitteena on olla tietoyhteiskunnan edelläkävijänä. Tämä valinta on tehty tietoisena siitä, että edelläkävijä kohtaa myös ongelmat ensimmäisenä. Suomen nykyisen ”virallisen” tietoyhteiskuntavision mukaan tietoyhteiskunnan mahdollisuuksia kehitetään ja sovelletaan esimerkillisesti, monipuolisesti ja kestäväällä tavalla elämänlaadun, osaamisen, kansainvälisen kilpailukyvyyn ja vuorovaikutuksen parantamisessa. (Ks. Elämänlaatu, ym. 1998, 14 - 15.)

Erilaisissa visioissa ja strategioissa usko tietotekniikan voimaan on joskus jopa yliampuvaa ja siksi niitä voidaan arvostella liiasta determinismistä ja vaihtoehtojen puutteesta. Globaalien megatrendien viitoittama kehityskulku omaksutaan niissä usein liian itsestään selvänä eikä argumenteille esitetä tarpeeksi evidenssiä. (Ks. Anttiroiko 1999.)

4.3. Kansalaisten yhteiskunnallisen aktivoitumisen mahdollisuudet ja digitaalisen kahtiajakautumisen uhat

Yhdysvaltojen voidaan arvioida olevan pisimmällä tietoyhteiskunnan mahdollisuuksien hyödyntämisessä. Tietoverkot ovat huomattavassa asemassa myös kansallisen edistyksen strategioissa. Presidentti Clinton (1997a ja b) on julistanut tavoitteeksi saada jokainen koululuokka ja kirjasto kytkeväksi Internetiin 2002 ja jokainen koti vuoteen 2007 mennessä. Tuolloin jokaisella 12-vuotiaalla on taito ja mahdollisuus käyttää tietoverkkoja.

Toisaalta Euroopassa, nimenomaan Pohjoismaissa, on edellytyksiä tietoyhteiskunnan mahdollisuuksien laaja-alaiselle käytölle. Keskeisimpiä tekijöitä ovat ne, että Pohjoismaat ovat suhteellisen homogeenisia yhteiskuntia, joissa vallitsevat korkea-asteiset keskinäisen luottamuksen suhteet ja joiden taloudellisia resursseja täydentää kehittynyt sosiaalinen pääoma. Nousu kansainvälisen kehityksen kärkeen tietoyhteiskunnan rakentamisessa olisi myös tehokas keino ratkaista nykyisiä työllisyysongelmia. Yhdysvalloissa sen sijaan rasitteeksi saattaa muodostua sosiaalisen pääoman rapautuminen ja yhteiskunnallisten vastakohtien jyrkentyminen. (Kasvio 1997, 103 - 105.) Sosiaalisella pääomalla tarkoitetaan sosiaalista

infrastruktuuria eli yhteiskunnan toimintasääntöjä, kommunikaatioverkostoja, luottamusta, turvallisuutta, elinvoimaista kulttuuria, sosiaalista koheesiota ja muita vastaavia yhteisöllisiä ominaisuuksia (Kajanoja 1997, 8).

Tietotekniikka avaa uusia mahdollisuuksia myös yhteiskunnallisesti aktiivisen kansalaisuuden toteuttamiseen ja demokratian vahvistamiseen (vrt. Savolainen & Anttiroiko 1999). Käytännössä tämä tarkoittaa avointa tiedon saantia, mielipiteiden ilmaisumahdollisuuksia ja asioiden valmisteluun osallistumista. Internetin kautta tieto valmisteilla olevista asioista taustoineen on kaikkien saatavilla. Sähköpostin avulla on helppo pyytää lisätietoja tai esittää mielipiteitä. Keskusteluryhmissä erilaiset näkökulmat ovat kaikkien nähtävissä ja kommentoitavissa. Myös neuvoa antavia kyselyjä on mahdollista järjestää verkkovälitteisesti. Tietotekniikka tarjoaa uusia välineitä, mutta niiden hyödyntäminen yhteisöllisyyttä vahvistavalla tavalla on kiinni kansalaisten, päättäjien ja viranomaisten halusta käyttää niitä. Osallistuminen ei synny teknisten välineiden olemassaololla, mutta tekniikka voi joissain tapauksissa alentaa kynnystä ryhtyä osallistuvaksi kansalaiseksi.

Tietoyhteiskunnan ehkä suurimpana riskinä on, että yhteiskunta jakautuu kahtia tietopääomallisten resurssien mukaan. Tällöin ensimmäiseen luokkaan kuuluvat tietorikkaat, joilla on mahdollisuuksia, motivaatiota ja kykyä käyttää hyväkseen uusinta teknologiaa ja lisätä tietojaan sen avulla. Toisen, huono-osaisen puoliskon muodostavat tietoköyhät, joilla ei ole taitoja eikä mahdollisuuksia tietoyhteiskunnassa toimimiseen. Heihin kohdistuu yhteiskunnan ulkopuolelle joutumisen, syrjäytymisen riski. (Heikkinen 1998, 51.) Köyhyyttä eli rahan puutetta pidetään sosiaalisen syrjäytyneisyyden riskiä lisäävänä tekijänä, mutta tietoyhteiskunnassa rahan rinnalle on nostettava tietoköyhyys eli tiedon puute sanan laajassa merkityksessä.

Yhteiskunnan ”digitaalinen kahtiajakautuminen” on suurelta osin seurausta taloudellisista tekijöistä. Amerikkalaiset jakautuvat yhä selvemmin tietorikkaisiin ja tietoköyhiin tulojensa mukaan. Rikkaat ovat rikkaita ja köyhät köyhiä myös tiedon suhteen, koska mahdollisuudet hankkia kotiin tarvittavat tekniset varusteet - tietokoneet ja Internet-yhteydet - ovat köyhillä heikkoja. (Tapscott 1998, 255 - 258.) Vertailtaessa valkoisia ja mustia (afrikkalais-amerikkalaisia) on havaittu, että valkoisilla on todennäköisemmin Internet-yhteys kotonaan, vaikka koulutustausta vakioitaisiin. Myös Internetin käytön volyyymi selittyy tilastollisesti merkitsevällä tavalla tulotasolla ja rodullisella taustalla. Tämän vuoksi on katsottu tärkeäksi tavoitteeksi kouluttaa mustat tietoverkkojen käyttöön ja kannustaa heitä hankkimaan koteihinsa pääsymahdollisuus tietoverkkoihin. (Novak & Hoffman

1998.) Toisin sanoen tietoverkkojen käyttömahdollisuus kouluissa, kirjastoissa ja työpaikoilla ei täysin riitä estämään ”digitaalista kahtiajakoa”, vaan siihen tarvitaan käyttömahdollisuus kodeissa. Se on toteutettavissa paitsi PC-laitteiden, myös matkapuhelinten ja TV-laitteiden avulla.

NTIA:n (National Telecommunications and Information Administration) huomiota herättäneen suuren tutkimuksen (1999) mukaan tietoköyhät Amerikassa kuuluvat huonosti koulutettuihin ja pienituloisiin, mustiin, latinoihin tai tiettyihin etnisiin vähemmistöihin, kaupunkien keskustassa asuviin tai maaseudun haja-asutusalueilla asuviin. Kaupungeissa asuvilla pienituloisilla on tosin paljon todennäköisemmin Internet-yhteys kuin maaseudulla asuvilla. ”Digitaalinen kahtiajako” on entisestään syventynyt viime vuosina ja noussut yleisen yhteiskunnallisen keskustelun aiheeksi. Keskustelussa tasavertainen mahdollisuus käyttää tietotekniikkaa rinnastetaan kansalaisoikeuksiin. Kuitenkin myös eräitä kahtiajaolle päinvastaisia merkkejä on havaittu esimerkiksi hyvätuloisten värillisten ja valkoisten välillä. Lisäksi kouluissa, kirjastoissa ja muissa julkisissa paikoissa olevilla Internet-yhteyksillä on todettu olevan suuri merkitys. Tosin köyhien yhdyskuntien koulut ja kirjastot ovat paljon huonommin varustettuja kuin hyväosaisten. Joitain vastaavan suuntaisia havaintoja on tehty myös Suomessa. Esimerkiksi tietokoneiden ja Internetin käyttö on selvästi harvinaisempaa maaseudun haja-asutusalueilla kuin muualla asuvien keskuudessa (Pihlajamäki 1999, 107).

4.4. Tutkimuksia tietotekniikan sosiaalisista vaikutuksista

Kansalaisyhteiskunnan kannalta tunnetuimpia koko yhteisöä koskevia kokeiluja tehtiin Kaliforniassa Santa Monican kaupungissa alkaen 90-luvun taitteesta. Kyseessä oli Yhdysvaltojen ensimmäisiin kuuluva verovaroin rahoitettu viestintäkokeilu, johon kuului julkisiin tiloihin, kuten ostoskeskuksiin sijoitettuja yleisöpäätteitä. Niillä kuka tahansa saattoi maksutta lähettää sähköposteja viranomaisille, osallistua keskusteluryhmiin ja saada tietoa paikallisista tapahtumista. Kokeilun tuloksia pidettiin positiivisina, koska se lisäsi yhteiskunnan vähäosaisten mahdollisuuksia saada ääntään kuuluville. Virkamiehet puolestaan valittelivat viestien tulvaa ja niistä aiheutunutta lisätyötä. Toisaalta, koska verkkoa käytti säännöllisesti vain 5 prosenttia asukkaista, sen merkitys demokratian voimistajana voidaan kyseenalaistaa. (Savolainen 1997, 139 - 141.)

Suomessa on 1990-luvulla käynnistetty useita laajoja tutkimushankkeita, joissa tietoyhteiskuntaa hahmotetaan eri näkökulmista. Esimerkiksi Suomen Akatemian rahoittamia tutkimushankkeita oli vuonna 1998 meillä 24 (Lilius 1998, 11). Yhteiskuntatieteissä ylemmistä opinnäytteistä ensimmäisiin kuuluneeseen Sassin lisensiaattityö uuden viestintätekniikan vaikutuksista viestinnän tasa-arvoisuuteen ja yhteiskunnan kehitykseen. Sassi (1994) ennakoiti tietoverkkojen tulevan nykyistä enemmän julkisen kontrollin alaisiksi ja samalla niiden kaupallisuuden kasvavan. Tietoverkoista tulee voimakas väline, jonka avulla harvat voivat vaikuttaa moniin.

Turun Kauppakorkeakoulun Tulevaisuuden tutkimuskeskuksessa on vuodesta 1996 lähtien ollut käynnissä laaja tutkimushanke ”Kansalaisuus ja ekomodernisaatio tietoyhteiskunnassa” eli FUTU -hanke. Projektissa tutkitaan tietoyhteiskunnan rakenteisiin ja toiminnalliseen ympäristöön liittyviä sosiaalisia ja inhimillisiä kysymyksenasetteluja. Toisaalta selvitetään sosiaalisiin ongelmiin liittyen tietoyhteiskunnan ja kestävä kehityksen vaateiden yhtymäkohtia. Tutkimuksen kohteena ovat paitsi suomalaisten taidot ja valmiudet käyttää tietotekniikkaa, kysymykset syrjäytymisestä, teledemokratian mahdollisuuksista, Internetin käytöstä opetusvälineenä sekä ekologisesti kestävä kehityksen indikaattoreiden löytäminen. (Wilenius 1998, 31 - 33.)

Viherän (1999) väitöskirja ”Ihminen tietoyhteiskunnassa - kansalaisten viestintävalmiudet kansalaisyhteiskunnan mahdollistajana” kuuluu FUTU -hankkeeseen. Tutkiessaan kansalaisten viestintävalmiuksia hän havaitsi, että verkkoviestinnän osalta valmiudet ovat vielä yleisesti ottaen aika vähäisiä. Liittymä eli jatkuva pääsy tietoverkkoihin oli yhdellä kymmenestä, riittävä osaaminen neljäsosalla, mutta riittävä motivaatio käyttää verkkoviestintää noin 40 %:lla. Henkilöt, jotka kokivat voivansa vaikuttaa yhteiskunnan kehitykseen, olivat yleisesti viestintävalmiuksiltaan muita parempia. Viherän mukaan viestintävalmiuksia tulisi kehittää tukipalvelujen, kurssien, viestintäkeskusten ja työpajojen avulla. (Emt. 330 - 335.)

Tampereen yliopistossa vuosina 1996 - 2001 tehtävän tutkimushankkeen tarkoitus on kartoittaa tietoyhteiskunnan tilaa ja tulevaisuutta Suomessa yhteiskunta-, informaatio- ja hallintotieteiden näkökulmasta. Hanke keskittyy kolmeen ongelma-alueeseen. Ensinnä selvitetään, mitä puheella tietoyhteiskunnasta tarkoitetaan tavoitteena päästä tieteellisesti perusteltuun ymmärrykseen tietoyhteiskunnasta, tiedosta ja viestinnästä. Toisena kiinnostuksen kohteena on julkishallinnon, politiikan ja demokratian luonne tietoyhteiskunnassa. Tutkitaan, voiko uusien tietoteknisten välineitten käyttöönotto muuttaa julkisen hallinnon ja kansalaisten välisiä suhteita, vahvistaa kansalaisvaikutusta ja demokratiaa paikallisella tasolla.

Kolmanneksi tutkitaan viestinnän ja tiedonhankinnan luonnetta tietoyhteiskunnassa, erityisesti sitä, miten tavalliset kansalaiset voivat hyödyttää Internetin palveluja jokapäiväisessä elämässään ja työssään. (ISFI, 1998.)

Keskeinen ja yhä tärkeämmäksi tuleva tutkimusaihe on tietoyhteiskuntakehityksen aiheuttama polarisoituminen ja uudenlainen syrjäytyminen. Tutkimusaluetta vaikeuttaa kuitenkin käsitteiden täsmentymättömyys, esimerkiksi mitä on täsmällisesti ottaen tietotyö tai informaatiosektori? Blom (1999, 83 - 101) käyttää tietotyöläisen käsitettä, joka tarkoittaa henkilöä, joka käyttää työssään säännöllisesti tietotekniikkaa, jonka työ vaatii suunnittelua ja jolla on vähintään ylemmän keskiasteen koulutus. Vuosina 1988 -1994 tällaisissa tietotyöläisammateissa toimivien määrä kasvoi 20 prosenttia kokonaistyöllisyyden aletessa samaan aikaan 10 prosenttia. Tietotyöläisillä oli muita parempi taloudellinen asema, autonomisempi ja sisältörikkaampi työ ja erot ovat vertailuaikana kasvaneet entisestään. Tulokset vahvistavat olettamusta kehityksen kulkemisesta kohti informaatioasemaan perustuvaa uutta sosiaalista jakoa ja polarisaatiota.

Tottuneiden tietoverkkojen käyttäjien kokemukset antavat nekin viitteitä tulevasta, mikäli oletetaan, että pioneerien malli leviää vähitellen muuhun väestöön. Savolaisen tulokset (1998, 188 - 198) osoittivat, että sukupuoli ja ikä määrittivät voimakkaasti verkkojen käyttöä kotona. Toinen käyttöä selittävä tekijä oli koulutus. Tietoverkkojen kotikäyttöä eniten motivoineet tekijät olivat viestinnällisiä eli ne liittyivät useimmiten sähköpostin mahdollisuuksiin. Voimakkaimmin tietoverkon käyttäjäksi ryhtymistä selittivät odotukset helpotuksesta ja ajansäästöstä arkipäivän toiminnoissa. 1990-luvun loppuilla tämä tarkoitti useimmiten pankkipalveluja. Myös mahdollisuus hankkia tietoa uudella tavalla uusista lähteistä oli tärkeää. Kaiken kaikkiaan verkkopalveluista on tullut käyttäjilleen osa arkipäivän rutiineja ja elämäntapaa. Mitään mullistusta tietoverkko ei ole käyttäjiensä elämässä aiheuttanut, vaan se on tekninen väline muiden joukossa omine hyvine ja huonoine puolineen. Kuten muidenkin viestintävälineiden historiassa on tapahtunut, suurimmat pelot ja suurimmat toiveet ovat jääneet toteutumatta. Internet on arkipäivän toimintojen ja harrastusten väline, ei sen enempää.

Tietoverkkojen välineelliseen käyttöön sisältyy mahdollisuus helpottaa kansalaisten asiointia viranomaisten kanssa. Sähköisen asioinnin esteenä on ollut henkilön tunnistamisen eli sähköisen allekirjoituksen puutteet. Kehitteillä on kuitenkin menetelmä, joka turvaa asioinnin luottamuksellisuuden. Varmennusjärjestelmä on luottokortin kaltainen henkilökortti koodeineen. Kortti on tullut yleiseen käyttöön 1.12.1999 alkaen. Vastaisuudessa kortin käyttö voi mahdollistaa henkilöä koskevien tietojen tarkis-

tamisen eri rekistereistä. (Väestörekisterikeskus 1999.) Henkilön sähköisen tunnistamisen hanke kuuluu tietoyhteiskuntaprojektien kärkihankkeisiin (Lilius 1999).

4.5. Yhteenveto

Tässä yhteenvedossa käytetään strategisessa suunnittelussa yleistä apuvälinettä, SWOT-analyysia. Siinä tiivistetään aihealueen nykyiset vahvuudet (strengths) ja heikkoudet (weaknesses), mahdollisuudet (opportunities) ja uhat (threats) tiiviiseen taulukkoon. Olen koonnut asetelmaan 3 tietoyhteiskunnan keskeisen elementin, tietoverkon, vaikutuksia erityisesti osallistuvan ja aktiivisen kansalaisuuden kannalta. Taulukossa on keskittetty tietoverkkoon, vaikka se on vain yksi uusi viestintäväline muiden joukossa. Kuitenkin esimerkiksi uusimpien langattomien puhelinten mahdollisuuksia voidaan ainakin osittain pitää kansalaisuuden kannalta samansuuntaisina kuin Internetin. Taulukossa esitetyt näkökohdat perustuvat lähinnä tässä luvussa esiteltyihin teorioihin, visioihin ja tutkimustuloksiin.

Asetelma 3. Tietoverkkojen merkitys osallistuvan ja autonomisen kansalaisuuden kannalta, SWOT-analyysi

<p><u>NYKYISET VAHVUUDET</u> Perusluonne demokraattinen (sama tieto kaikille, ei keskusvalvontaa) Ajan ja paikan voittaminen, nopeus Vuorovaikutteisuus Suuret tietovarastot Asiointimahdollisuudet Globaalisuus Hauskuus (viihde) Ilmaisohjelmat (esim. Linux)</p>	<p><u>NYKYISET HEIKKOUEDET</u> Kaupallisuus (tuotetaan sitä, minkä odotetaan myyvän, mallien ja ohjelmistojen vanheneminen) Liian kalliita Eräiden palvelujen käytön aloittaminen liian vaikeata Tietoa vaikea löytää Hitaus, tukkoisuus Uudet osaamisvaatimukset (tietotekniikka, tietokriittisyys) Kieliongelmat Asioinnin tietosuojan puutteet Palvelujen vähäisyys Sisällön kirjavuus, roskaposti</p>
<p><u>TULEVAT MAHDOLLISUUDET</u> Arjen hyöty (ajan ja vaivan säästö, etätyö) Edustuksellinen teledemokratia (tieto, dialogi, vaikuttaminen, etäosallistuminen) Tietosuoja toteutetaan (asiointi) Hallinnon rationointi (vähemmän byrokraatia ja paperisotaa) Rekistereiden kontrolli (luottamus) Uusi yhteisöllisyys (harrastus- tai intressiperusteiset virtuaaliyhteisöt) Tekninen kehitys (nopeus, helppokäyttöisyys, kielenkääntöohjelmat) Hintojen lasku, epäkaupallisuuden vahvistuminen</p>	<p><u>TULEVAT UHAT</u> Digitaalinen kahtiajako toteutuu Riippuvuus tietotekniikasta riskeineen (katastrofit, sabotaasit, virukset, hakkerit) Näennäisdemokratia (äänestäminen valmiista vaihtoehdoista) Sosiaalinen eristäytyneisyys, nettiaddiktio Ultra-yksilöllisyys ja postmoderni ajattelutapa Valvonta (rekistereitten yhteiskäyttö) Luottamus menee (virheelliset tiedot, nettirikollisuus) Kiinnostus hiipuu, käyttö vähäistä Viihteellisyys voittaa</p>

Yleiskatsaus SWOT-analyysiin osoittaa, että nykyiselläänkin verkoilla on paljon merkittäviä vahvuuksia, mutta myös paljon heikkouksia. Myönteinen asennoituminen Internetin käyttöön tietolähteenä ja asiointivälineenä sekä tarvittava tietotekninen osaaminen antaa tietoverkkojen nykyiset vahvuudet kansalaisen käyttöön. Käytön edellytyksenä on kuitenkin omakohtainen motivaatio. Verkkoa käytetään silloin kun siitä on käyttäjälle jonkinlaista hyötyä, kuten ajan säästöä tai kommunikoinnin helpottumista. Pelkkä tiedon tai palvelun olemassaolo verkossa ei riitä. Jos verkkoa käytetään, niin sen nykyisetkin ominaisuudet - tiedon runsaus, maantieteellis-

ten ja ajallisten esteiden eliminointi, vuorovaikutteisuus ja asiointimahdollisuudet voivat edistää sekä osallistuvaa että autonomista kansalaisuutta.

Heikkoudet liittyvät sekä aloittamiseen että käyttöön. Laitteet ovat pienituloisille kansalaisille huomattava investointi ja lisäksi tulevat verkon käyttökustannukset. Vaikka periaatteessa Internetin peruskäyttö on helppoa, aloittamisen kynnyks voi olla korkea etenkin tietokoneita koskaan käyttämättömillä. Tietokoneita jossain määrin käyttäneilläkin voi olla ongelmia aloittaa Internetin joidenkin palvelujen, kuten keskusteluryhmien, käyttöä. Internetin käyttäjien ongelmia ovat tiedon löytäminen ja sen oikeellisuuden arviointi. Lisäksi tulevat tekniset vaikeudet, kuten ainakin ajoittainen verkon hitaus ja tukkoisuus. Tottuneita käyttäjiä voivat harmittaa palvelujen vähäisyys ja tietosuojongelmat.

SWOT-analysimenetelmään kuuluu myös pohdinta, miten heikkoudet voidaan kääntää mahdollisuuksiksi ja vahvuuksiksi. Osa heikkouksista on mahdollista ajatella poistettavaksi, mutta tärkeintä heikkouksista, tietotekniikkateollisuuden kaupallista luonnetta ei voi poistaa. Heikkoudeksi sitä ei tee kilpailu tai kaupallisuus sinänsä, vaan siitä johtuvat mallien ja ohjelmien vanheneminen. Vanhemmat mallit ja ohjelmat eivät pysty lukemaan uudemmilla tuotettua tietoa, vaikka mahdollisesti tämä ongelma on tulevaisuudessa ratkaistavissa.

Ohjelmien ja laitteiden kehittyminen halvemmiksi, helpommiksi ja käyttäjäystävällisemmiksi sen sijaan on mahdollista ja todennäköistä. Samoin osaamisvaatimukset on mahdollista voittaa, jos koululaitos harjaannuttaa kaikki nuoret verkkojen käyttäjiksi ja käyttötaitoa aletaan pitää yhtä itsestään selvänä jokamiehen osaamisena kuin lukutaitoa nykyisin. Kieli-ongelmat ovat poistettavissa kielenkääntöohjelmilla, palvelujen vähäisyys niitä lisäämällä. Tällöin kansalaisuuden kannalta merkittäviä ovat tele-demokratiaan ja hallinnon sähköisen asiointin kehittämiseen liittyvät palvelut. Asiointin luottamuksellisuus toteutuu kun sähköinen allekirjoitus tulee yleiseen käyttöön ja siihen liittyvät laitteet ja ohjelmistot kehittyvät. Heikkouksien määrä kuitenkin osoittaa, että tietoverkkojen kehitys kaikkien kansalaisten osallistumista ja autonomiaa vahvistaviksi apuvälineiksi on kaikista lupauksistaan huolimatta vasta alkuvaiheessa.

Mikäli kehityksen kulkuun ei määrätietoisesti puututa, todennäköinen tietoyhteiskunnan tulevaisuudenkuva on uhkien toteutumisen värittämä. Siinä tulevaisuudessa yhteiskunnallisesti haitallisina on digitaalisen kahtiajaon toteutuminen. Vaikka verkkojen käyttötaito ei sinänsä ole oikotie hyvinvointiin, on verkkolukutaidottomuus tai tietotekninen osaamattomuus yhä tärkeämpi riskitekijä joutua huono-osaisten joukkoon ja syrjäytyä yhteiskunnasta. Yhtä tärkeää on taistelu verkkojen väärinkäyttöä vastaan

ja verkossa olevan tiedon luotettavuuden varmistaminen. Siinä eräs keino voisi periaatteessa olla kolmannen tahon käyttö tiedon luotettavuuden takaajana, samaan tapaan kuin kolmas taho, Väestörekisterikeskus, varmentaa sähköisen allekirjoituksen autenttisuuden.

Jotta tulevaisuuden mahdollisuudet voitaisiin toteuttaa ja uhat torjua, tarvitaan paljon kehitystyötä ja sitä tukevaa tutkimusta, jossa lähtökohtana on realistinen näkemys tietoverkoista ja niiden mahdollisuuksista ja uhkista. Tässä työssä pienenä lisänä ovat tämän tutkimuksen artikkelit kommunikatiivisesta kompetenssista tietoyhteiskunnan kansalaisuuden resursseina ja Internet-asenteiden yhteydestä kansalaisuuden toteuttamiseen. Niillä on liittymät erityisesti tietoverkkojen mahdollisuuksien hyödyntämiseen ja digitaalisen kahtiajakautumisen uhkaan.

5. KOMMUNIKATIIVINEN KOMPETENSSI JA TIEDOTUSTOIMINTA

Tässä luvussa tarkastellaan aluksi tiedon ja taidon sekä kommunikatiivisen kompetenssin käsitteitä. Seuraavaksi käsitellään tiedotus- tai viestintätapahtuman vaikuttavuuden problemaattisuutta. Tiedon saaminen on kansalaisille sosiaalinen oikeus ja yhteiskunnallisille instituutioille tiedottaminen on velvollisuus, jonka laadullisessa toteuttamisessa on kuitenkin yhä puutteita. Lopuksi luvussa luodaan katsaus työeläkejärjestelmän tiedotustoiminnan kehitysvaiheisiin ja osoitetaan, miten tiedotus heijastaa instituution muuttuvia yhteiskunnallisia tavoitteita. Katsaus liittyy taustatietona artikkeleihin 4 ja 5, joissa tarkastellaan työeläketiedon tason kehittymistä ja tiedon yhteyttä järjestelmän legitimizeettiin. Näiden artikkeleiden voidaan katsoa sisältävän myös työeläketiedotuksen vaikuttavuuden ja nykytilanteen arviointia.

5.1. Tieto, taito ja kommunikatiivinen kompetenssi

Käsitteelle ”tieto” on monia määritelmiä ja merkityssisältöjä. Klassisen, Platonilta peräisin olevan määritelmän mukaan tieto on hyvinperusteltu tosi uskomus. Hyvät perustelut tarkoittavat sitä, että havaintoaineisto eli evidenssi tukee tietoa ja tekee sen totuuden todennäköiseksi. Tiedon perustelujen tulisi olla julkisia siten, että kuka tahansa asiaan perehtyvä voi ne hyväksyä. Tiedoksi voidaan kutsua myös väitettä, jolla on toistaiseksi paras perustelu siitä huolimatta, että sen totuudellisuutta voidaan epäillä. (Niiniluoto 1997, 57 - 61.) Tieto on näin ollen suhteellista, relationaalista eikä absoluuttista. Relationaalisenakin tiedolla on suuri käytännöllinen merkitys, mikä perustuu sen ennustavaan luonteeseen ja kykyyn sulkea pois turhia toimintavaihtoehtoja. Tieto säästää voimavaroja, lisää toiminta-

kykyisyyttä ja tehokkuutta ja on näin taloudellisestikin arvokasta. (Karvonen 1997, 173 - 175.)

Sana "tieto" on alunperin johdettu tie-sanasta; tietäminen tarkoittaa tien tuntemista eli tiedon varassa voi toimia menestyksellisesti, päästä perille (Niiniluoto 1997, 14). Tiedon vastakohta on luulo, jonka todenmukaisuutta ei pystytä osoittamaan. Suuri osa ns. arkiajattelua perustuu luuloihin tai arvauksiin. Jokaisella on kokemuksia luuloista, jotka aiheuttamalla turhaa vaivannäköä ja ajan hukkaa ovat myös taloudellisesti haitallisia. Sananlasku "luulo ei ole tiedon värtti" kertoo luulon arvottomuuden, sen avulla ei pääse perille.

Resurssinäkökulmasta tiedon merkitystä voidaan arvioida tie-kantasanan perusteella. Kansalaiselle sellainen tieto on resurssi, joka auttaa häntä saavuttamaan kansalaisuuden tavoitteita eli osallistumista ja autonomiaa. Tästä näkökulmasta osa tiedoista on hyödyttömiä, irrelevanttia tai tietämistä tietämisen vuoksi. Kansalaisuuden kannalta hyödyllistä tietoa on etenkin yhteiskunnan toimintaan ja rakenteisiin liittyvä perustieto, jonka hallitseminen on Janowitzin (1994) mukaan jokaisen kansalaisen velvollisuus. Esimerkkinä olkoon kunnallisen päätöksentekomekanismin ja kunnan taloudellisten voimavarojen jonkinasteinen tietäminen kuntakansalaisille. Eläketieto puolestaan voi olla resurssi kantaa ottavalle osallistujalle tai oman eläkkeensä karttumista seuraavalle autonomiselle kansalaiselle.

Tiedon tehokas hankinta edellyttää usein taitoa käyttää erilaisia teknisiä apuvälineitä, kuten puhelinta, faksia, kirjastojen tietokantoja tai Internetiä. Kuitenkin kaikenlainen taito ja osaaminen ovat periaatteessa vain tiedon esiasteita. Ne ovat ei-kielellisiä kykyjä ja valmiuksia, joita on havaittavissa sekä ihmisten että eläinten käyttäytymisessä. Eläimet osaavat vaistojaan perusteella monimutkaisia toimintoja tai ovat oppineet niitä. Ihminen sen sijaan on luonut uusiutuvan ja paranevan taitojen järjestelmän, joka siirtyy kielen ja opetuksen kautta seuraaville sukupolville. Inhimillisen taidon alueet ovat jatkuvasti kehittyneet ja tehostuneet myös teknisten työkalujen tai välineiden - artefaktien - avulla. Tällaiset hyvin rakennetut välineet voivat olla hyvinkin taitavia; tietokone osaa suorittaa laskutoimituksia, pyykkikone pestä pyykkiä, ohjus etsiä maalinsa. Osaamisen käsite voidaan näin ulottaa ihmisestä ihmisen valmistamiin artefakteihin. (Niiniluoto 1997, 49 - 50.)

Ihmisen taidosta tai osaamisesta ei seuraa välttämättä kykyä tietää, kuinka jokin asia tehdään. Taitotieto poikkeaa osaamisesta tai taidosta siinä, että se on kielellisesti ilmaistavissa lauseina, jotka koskevat jonkin taidon harjoittamisen tehokkainta tapaa. Paljon käytetään termiä "know

how”, joka merkitsee taitoa koskevaa tietoa, taitotietoa. Usein esiintyvä käännöksen ”tietotaito” on epätydyttävä. (Niiniluoto 1997, 49 - 50.) Tietoteknisten välineitten käyttökin voi siis olla joko taitoa ja osaamista tai tätä korkeammanasteista taitotietoa, jolloin tekijä pystyy selittämään muillekin, miten hän suorituksensa sai aikaan.

Edellä on määritelty tiedon ja taidon käsitteet. Ne voivat olla erillisiä resursseja, mutta ne voidaan katsoa osaksi kommunikatiivista kompetenssia, jolle käsitteenä ei ole yksimielistä tulkintaa. Joskus kommunikatiiviseksi kompetenssiksi nimitetään monipuolista kielitaitoa, joskus taitoa käyttää uusinta viestintäteknologiaa. Käsite ”kommunikatiivinen kompetenssi” on ideana peräisin Habermasin kommunikatiivisen toiminnan teoriasta. Sen mukaan puhujat pyrkivät yhteisymmärrykseen nojautuen yhteisesti oletettuun sisäisen, ulkoisen ja sosiaalisen maailman kombinaatioon. Onnistuneessa kommunikaatiossa yhteisymmärrys saavutetaan siitä, mitä osallistujat voivat pitää faktana (ulkoinen maailma), mitä pätevänormina (sosiaalinen maailma) ja mitä subjektiivisena kokemuksena eli sisäisen maailman asiana. Yhteisymmärrykseen pyrkiminen on kielen käytön alkuperäinen tapa. (Ks. Habermas 1984 ja Huttunen 1999.)

Tässä tutkimuksessa kommunikatiivinen kompetenssi käsitetään yhteiskunnallisten tietojen ja tietoteknisten taitojen antamaksi resurssiksi. Määrittely tukeutuu Lehtosen käsiteanalyysiin, jonka mukaan kommunikatiivinen kompetenssi on kykyä tavoitteelliseen ja tulokselliseen kommunikointiin. Viestijä nähdään tällöin aktiivisena toimijana, joka pyrkii vaikuttamaan ympäristöönsä, pääsemään tavoitteekseen asettamaansa tulokseen. Vaikuttamisessa tarvitaan tietoja, ja sen vuoksi kommunikatiivinen kompetenssi sisältää sekä tiedon että suorituksen. Kommunikatiivinen kompetenssi edellyttää paitsi riittävää kieli- ja kommunikointitaitoa, myös sosiaalisten arvojen, tapojen, tottumusten, lakien ja yhteiskunnallisten järjestelmien tuntemista. Lisäksi kompetentti kommunikoija tarvitsee monia henkilökohtaisia ominaisuuksia, kuten hyvää itsetuntemusta, sosiaalisen epävarmuuden sietoa, avoimuutta ja joustavuutta. Edelleen hänen pitäisi kyetä tunnistamaan viestinnän ja yhteiskunnan muutoksen arvotavoitteita ja pystyä arvioimaan ja ohjaamaan oman ja muiden viestintäkäyttäytymisen eettistä hyväksyttävyyttä. Laajemmin kommunikatiivinen kompetenssi on osa sosiaalista kompetenssia eli sitä, missä määrin ihminen pystyy hyödyntämään ympäristönsä mahdollisuuksia tai löytämään tarkoituksenmukaisia toimintamalleja elämänsä vaikeuksista selviytymiseen ja osallistumaan yhteisössä vallitsevaan elämänmenoon. (Ks. Lehtonen 1998a, 58 - 66.)

Lehtosen määrittelyssä korostetaan yksilöä vaikuttajana ja painotetaan viestintäpätevyyden edellytyksiä. Ne ovat tärkeitä, mutta määrittelyyn ei sisälly Habermasin alkuperäisen käsitteen tavoitetta kommunikoiden yhteisymmärryksestä. Sen sijaan Variksen kommunikatiivisen kompetenssin määrittelyssä painotetaan vuorovaikutteista puolta. Silloin vuoronvaikutteinen mediaympäristö, pätevyys viestiä ja viestintäsivistys voivat palvella tavoitetta paremman keskinäisen yhteisymmärryksen, paremman yhteiskunnan luomisessa. Tällöin kysymys on sellaisen kommunikatiivisen ja mediakompetenssin kehittämisestä, jonka avulla kansalaiset kykenevät omassa toimintaympäristössään sekä tuottamaan sanomia eri välineillä että käyttämään eri viestimiä ja kriittisesti arvioimaan sanomia erilaisissa yhteyksissä. (Ks. Varis 1998, 15 - 20.)

Tiedon ja osaamisen yhdistelmästä on käytetty myös inhimillisen pääoman käsitettä. Sen mittari kansantaloustieteellisissä kansainvälisissä vertailuissa on yleisimmin ollut koulutustaso. Koulutus on lukuisissa tutkimuksissa osoitettu hyödylliseksi sekä yksilön että yhteiskunnan kannalta. Empiiriset eri valtioita vertailevat tutkimukset tukevat käsitystä inhimillisen pääoman myönteisestä vaikutuksesta taloudelliseen kasvuun. Inhimillistä pääomaa on myös käytetty hyvinvointivaltion taloudellisena argumenttina, koska koulutus vaikuttaa luokkajakoon ja kykyjen käyttöönottoon. Nykyisin inhimillinen pääoma käsitteenä tarkoittaa laajasti yksilön hankkimia tietoja ja taitoja sekä motivaation ja muita yksilöllisiä ominaisuuksia osallistua tavaroiden ja palvelujen tuotantoon. Inhimillinen pääoma on nimenomaan yksilön ominaisuus erotuksena sosiaalista pääomasta, joka tuo tarkastelun rinnalle yhteisöllisen näkökulman. (Kajanoja 1997, 17 - 20.)

1990-luvulla tietotekninen osaaminen eli kompetenssi on tullut kansalaisten uudeksi osaamisalueeksi. Keskustelussa tämä on usein saanut itseisarvon, vaikka kysymys on taidosta käyttää välineitä. Kun laajemmin näissä yhteyksissä puhutaan tiedollisista resursseista tarkoitetaan tiedon hankkimista, käsittelyä ja hyödyntämistä. Tiedollisia resursseja ja sitä lähellä olevia käsitteitä on pohdittu paljonkin tietoyhteiskuntaa koskevissa tutkimuksissa. Eri skenaarioiden mukaan tietoyhteiskunnassa menestyminen edellyttää muutoksen sietokykyä, kommunikaatiovalmiuksia, erilaisuuden sietokykyä, oppimiskykyä, usean kielen hallintaa ja ihmishuhdetaitoja (Hannula & Linturi & Mannermaa 1998, 8.)

Tietoyhteiskunnan valmiuksia empiirisesti tutkinut Viherä (1999, 41 - 47) puolestaan käyttää käsitettä viestintävalmius jakaen sen kolmeen komponenttiin, jotka ovat liittymä, osaaminen ja motivaatio. Liittymä viittaa fyysiseen ympäristöön tai välineisiin, joiden avulla viestintä tapahtuu. Tietoverkkojen avulla tapahtuvassa viestinnässä liittymä tarkoittaa

nimenomaan pääsyä tietoverkkoihin. Osaaminen tarkoittaa erilaisten viestintävälineiden käyttötaitoa ja motivaatiota, henkilökohtaista syytä tai tarvetta viestiä ja omaksua tarvittaessa siinä uusia taitoja. Viestintävalmiuksien tulee olla yhteensopivia jolloin minkä tahansa komponentin puuttuminen ehkäisee yhteisöllisen viestinnän.

Kommunikatiivinen kompetenssi voidaan resurssina liittää myös elämänhallintaan. Elämänhallinta on ihmisen ulkoisten olojen ja sisäisen rakenteen vuorovaikutusta. Ulkoisten olojen hallinnassa on lähinnä kysymys kyvystä hallita ulkoisia resursseja ja suhteuttaa niitä sisäisiin päämääriin, joita ihminen on itselleen hankkinut. Aineellisia saavutuksia korostavassa kulttuurissamme ulkoinen elämänhallinta saattaa näyttää keskeiseltä, mikä voi johtaa autonomian - sisäisen elämänhallinnan - kannalta paradoksaaliseen tilanteeseen, koska hyvä elämänhallinta näin määriteltynä ei välttämättä perustu yksilön omaan autonomiseen harkintaan. Ulkoinen elämänhallinta on kuitenkin eräässä mielessä riippuvainen sisäisestä elämänhallinnasta. Jos henkilön sisäinen autonomia on kehittynyt vahvaksi hän voi säilyttää elämänhallintansa tyydyttävänä myös ankeissa ulkonaisissa oloissa, kun taas päinvastaisessa tapauksessa henkilö voi sortua vähäiseltä näyttävään vastoinkäymiseen. (Riihinen 1996, 29 - 30.)

Kun kommunikatiivinen kompetenssi käsitetään yhteiskunnallisten tietojen ja tietoteknisten taitojen antamaksi resurssiksi, on lähellä myös tiedonhankinnan käsite. Tiedonhankinta on tavallaan kommunikatiivisen kompetenssin alakäsite. Kaikkea tarpeellista yhteiskunnallista ja muuta tietoa on mahdoton hallita. Siksi resurssina palvelee myös tieto tiedosta eli siitä, mistä ja miten tieto on tarvittaessa hankittavissa. Tiedonhankinta on tiedon lähteille hakeutumista. Se on myös löydettyjen aineistojen lukemista ja niiden luotettavuuden ja relevanssin arvioimista. Esimerkiksi eläketietoa etsittäessä ja löydettyä sitä ryhdytään soveltamaan käytäntöön kuten tiedonhakijan omaan elämäntilanteeseen. Tiedonhankinta näin määriteltynä on kuitenkin kapeampi käsite kuin tässä tutkimuksessa käytetty kommunikatiivisen kompetenssin käsite. Viimeksi mainittu edellyttää perustietoja, joita voidaan tarvittaessa täydentää tiedonhankinnan avulla. Lisäksi erona on se, että tietoteknisiä taitoja voidaan käyttää viestinnällisiin tarkoituksiin eikä vain tiedonhankintaan.

Yhteenvetona voidaan todeta, että käsitteille tieto ja taito on selkeä määrittely, mutta kommunikatiivisen kompetenssin käsite on ongelmallinen. Lehtosen määrittelyn käyttämistä lähtökohtana tässä tutkimuksessa voidaan perustella sillä, että siinä yhteiskunnallinen tieto, tai laajemmin ottaen yleissivistys, on osa kompetenssia. Se vastaa tämän tutkimuksen

lähtökohtia tiedon merkityksestä. Kommunikatiivisesti kompetentti hallitsee yhteiskunnalliset perustiedot ja osaa käyttää tietotekniikkaa.

5.2. Viestintä ja sen vaikutuksen ongelmia

Informaatio-sana tarkoittaa vuosisadan alkupuolen tietosanakirjojen mukaan samaa kuin tiedonanto tai ohje ja "informoida" tarkoittaa "opettaa, antaa ohjeita, antaa tietoja". Myöhemmin informaatio on laajentunut yleiskäsitteeksi, jossa voidaan erottaa ei-kielellinen informaatio, informaatiota kantavat merkit tai merkkijonot (data) sekä kielellinen informaatio alalajeineen. Tieto on informaation erikoistapaus lisäehtoineen. (Niiniluoto 1997, 10 ja 64.)

Tiedottaminen (informointi) ja viestintä kuuluvat myös aihealueen keskeisiin käsitteisiin. Yleisen käsityksen mukaan tiedottaminen eli tietojen anto on yhdensuuntaista kun taas viestintään kuuluu kahdensuuntaisuus. Koska tiedottamisessa nykyisin pyritään vuorovaikutteiseen suuntaan, käytetään tiedotusvälineistä yleisesti termiä viestintävälineet ja tiedotustoiminnasta puhutaan viestintänä. Käytännössä tiedotus ja viestintä ovat kuitenkin suurelta osin toistensa synonyymejä. Yleisen määritelmän mukaan viestintä on sanomien välitystä lähettäjän ja vastaanottajan välillä, mitä osoittaa viestinnän kantasana *communicare*, tehdä yhdessä. (Åberg, 1989, 14). Kommunikaatio tarkoittaa perimmiltään jakamista, yhteisyyttä ja yhteisöllisyyttä ja viestiessään ihminen luo aktiivisesti sanomille ja informaatiolle merkityksiä vuorovaikutuksessa toisten kanssa (Varis 1998b, 378).

Viestinnän eräitä tehtäviä on ympäristöön vaikuttaminen. Tiedottaminen, opettaminen ja propaganda ovat kaikki vaikuttamista vastaanottajan tietoihin, asenteisiin ja käyttäytymiseen. Eroja niiden välille tulee vain toiminnan tavoitteissa ja niiden hyväksyttävyydessä. (Ks. Lehtonen 1998b, 153 - 155.) Viestintäprosessin kaikissa vaiheissa tapahtuu valintoja. Periaatteessa mistä tahansa voidaan viestiä, mutta viestittäväksi tarkoitettujen sanomien valinnassa tärkein periaate on aktualisuus, ajankohtaisuus. Sanomassa on oltava jotain uutta suhteessa käsillä olevaan, jotta sillä olisi viestinnällistä arvoa. Ajankohtaisuus koskettaa paitsi joukkoviestintää, myös tiedettä ja kulttuuria. Myös sanoman huomiokyky, mikä liittyy vastaanottajan intresseihin, odotuksiin ja eläytymiskykyyn, vaikuttaa viestittäjän sanoman valintaan. (Luhman 1994, 75 - 76.)

Viestintätapahtumaa voidaan kuvata kahden teoreettisen mallin avulla. Toinen on vallitseva, perinteinen ns. siirtomalli, jonka mukaan viestintä ymmärretään tiedon välittämiseksi, lähettämiseksi, levittämiseksi tai jakeluksi etäisyyden ja ihmisten hallinnassa pitämiseksi. Määritelmä on peräisin kielikuvasta, joka koskee liikennettä paikasta toiseen. (Carey 1994, 83 - 84.) Sanoma siirtyy lähettäjältä vastaanottajalle, joka tulkitsee sen parhaan kykynsä mukaan. Lähettäjän ja vastaanottajan erilaisten taustojen vuoksi voi tulla tulkintavirheitä, jotka vaikeuttavat sanoman ymmärtämistä lähettäjän tarkoittamalla tavalla. Joukkoviestinnässä jokainen vastaanottaja tulkitsee sanoman enemmän tai vähemmän omalla tavallaan. (Viherä 1999, 32.)

Viestinnän rituaalimallin mukaan viestinnässä ei ole niinkään kysymys informaation siirrosta kuin yhteisöllisyydestä. Tällöin viestintä ja kommunikaatio käsitetään yhteisöllisyyden tuottamiseksi, osallistumiseksi, yhteisten näkemysten ja kokemusten jakamiseksi. Viestinnän perimmäinen tavoite ei ole informaation siirto, vaan jäsentyneen ja mielekkään kulttuurisen maailmankuvan rakentaminen ja ylläpito. Esimerkiksi sanomalehden lukemisessa ei ole niinkään kysymys informaation vastaanottamisesta kuin kuvitteellisen yhteisön, lehden lukijoiden joukossa olemisesta. Uuden informaation vastaanottamisen sijasta lukija seuraa kiistelevien voimien esitystä dramaattisine kohdennuksineen. Sanomalehtiutinen ei kuvaa maailmaa sellaisenaan, vaan dramaattisten voimien ja toiminnan areenaa. Koemme - aivan kuin uskonnollisissa rituaaleissa - että vaikka uutiset toistavat itseään, niiden lukeminen tuottaa tyydytystä. Rituaalimalli ei tietenkään sulje pois tiedonkasvu- tai asenteenmuutosprosesseja, vaan auttaa ymmärtämään niitä oikein. Varsinkin jos ihmisellä on johonkin asiaan liittyvä ongelma, sitä koskeva viestintä lisää tietoja. Ongelmatilanteet ovatkin viestinnän vaikuttavuuden ja tiedon tason kasvun tehokkain ponnin. Tieto kasvaa kun olosuhteet edellyttävät toimintaa ja toiminta edellyttää tietoa. (Carey 1994, 85 - 89.)

Motivaatio hankkia tai vastaanottaa tietoa edellyttää yleensä oma-kohtaista tarvetta tai kiinnostusta. Erilaisten viestintävälineitten käytön valinta riippuu siitä, miten ne ovat täyttäneet odotuksia. Jos odotukset ovat täyttyneet tai jopa ylittyneet, samaa välinettä ollaan halukkaita käyttämään myös vastedes. Aina nämä valinnat eivät ole tulosta selkeistä tiedontarpeista, vaan mukana on myös ritualistisia motiiveja. Usein jotakin viestintä käytetään kerta toisensa jälkeen tottumuksen vuoksi, vaikka kyseessä ei olisi tarkoitukseen paras mahdollinen väline. (Savolainen 1998, 19.)

Viestinnän rituaalimalli auttaa ymmärtämään viestinnän vaikutuksen problemaattisuutta. Miksi tietoa ei vastaanoteta, miksi tarjontaan suhtau-

dutaan välinpitämättömästi, miksi tiedotus ei näytä vaikuttavan? Careyn mukaan siksi, että vastaanottajalla ei ole tiedotuksen sisältöön liittyvää ongelmaa, ts. motivaatiota vastaanottaa tietoa. Kahman mukaan (1986, 43) viestinnän vaikutuksen tutkimus on 1980-luvulla ajautunut umpikujaan eikä vaikutusprosessin arvoitus ole yrityksistä huolimatta ratkennut. Sano- ma vaikuttaa, jos vaikuttaa. Kysymys on kognitiivisista, ”pään sisäisistä” prosesseista. Monet tutkimukset ovat osoittaneet, että ihmiset pyrkivät seuraamaan etupäässä sellaista tiedotusta, jonka sisältö on sopusoin- nussa heidän aikaisempien käsitystensä kanssa ja karttamaan sellaista, jonka sisältö on niiden kanssa ristiriidassa. Tätä voidaan nimittää maail- mankuvan pysyvyyden periaatteeksi. Kuitenkin tiedonmuodostusproses- sissa vaikuttaa myös tosiasioiden paine, joka voi lannistaa maailman- kuvan pysyvyyden periaatteen. Samoin laajat ja pitkäaikaiset informaatio- virrat voivat vaikuttaa ihmisten tietoihin ja käsityksiin. (Pietilä 1973, 16 - 20.)

Viestinnän vaikutukset voivat koskea paitsi tietoja myös asenteita ja käyttäytymistä. Asenteet ovat tärkeitä valittaessa, mitkä viestit havaitaan, prosessoidaan, muistetaan ja miten ne vaikuttavat. Ns. prosessimalli viestinnästä, asenteista ja käyttäytymisestä perustuu olettamukseen ihmi- sen muistitoimintojen verkostomaista luonteesta. Tieto on muistissa sol- mukohdissa, jotka aktivoituvat tietyn kynnyksen ylittävien impulssien vaikutuksesta. Eri muistipaikat ovat yhteydessä toisiinsa assosiaatiorei- teillä, esimerkiksi sana ”lintu” on yhteydessä sanaan ”höyhen”. Assosiaatio- reittien kautta yhden muistipaikan aktivointi herättää toisen muistipaikan. Assosiaation voimakkuudesta riippuu, miten nopeasti yhden muistipaikan aktivoituminen herättää toisen. Tieto, joka muistetaan helposti on nopeasti saatavilla muistista, vaikeasti muistettava on hitaasti saatavilla. Kognitiivi- sen psykologian menetelmiä käyttäen asenteita johonkin kohteeseen voi- daan myös mitata reaktioaikana. (Roskos-Ewoldsen 1997, 186 - 188.)

Tutkiessaan poliittisia mielipiteitä Zallerin perusteeksi on, että jokai- nen mielipide on informaation ja ennakkokäsityksen yhdistelmä. Mielipide- kyselyssä vastaajat tukeutuvat muistissaan välittömästi oleviin ajatuksiin ja niiden perusteella vastaavat kysymyksiin. Siksi esimerkiksi poliittisen eliitin hiljakkoin julkisuudessa käymä keskustelu saattaa vaikuttaa siihen, miten mielipidekyselyssä vastataan. Tämä selittää paljon mielipidekyselyjen tulosten vaihtelua, joka on varsin suurta silloin kun vastaajilla ei ole perus- tietoja aiheesta. Jos vastaajat ovat poliittisesti valveutuneita eli heillä on perustietoja, he ovat vähemmän vaikutettavissa. (Zaller 1992, 37 - 37.) Poliittisesti valveutuneet ovat siis tässä suhteessa autonomisia, muodos- tavat mielipiteensä omiin tietoihinsa ja arvoihinsa perustuen.

5.3. Instituutioiden tiedotusvelvollisuus

Yhteiskunnallisilla instituutioilla on hyvinvointivaltioissa velvollisuus tiedottaa hoitamastaan tehtävästä. Vastaavasti kansalaisilla on oikeus saada tietoa. Suomessa tämä oikeus on vahvistettu myös lainsäädännöllä. Perustuslain lisäksi monet lait, kuten 1.12.1999 voimaan tullut julkisuuslaki, velvoittavat viranomaiset tiedottamaan ja oikeuttavat kansalaiset saamaan tietoa. Se, että kansalaisten tiedonsaantioikeutta ja viranomaisten tiedottamisvelvollisuutta joudutaan jatkuvasti lainsäädännöllä korostamaan, osoittaa alueella olevan ongelmia. Tämä ilmenee epäsuorasti esimerkiksi lakiesityksestä (HE 137/1999) sosiaalihuollon asiakkaan oikeuksista. Lakiesityksen mukaan sosiaalihuollon henkilöstön on selvitettävä asiakkaalle erilaiset vaihtoehdot ja niiden vaikutukset siten, että asiakas riittävästi ymmärtää sen sisällön ja merkityksen. Lisäksi kuntiin ehdotetaan sosiaali-asiamiestä, jonka tehtäviin kuuluu mm. tiedottaa asiakkaan oikeuksista.

Laissa olevat oikeudet tietoon eivät yleensä sisällä laadullisia vaatimuksia tiedon sisällön tai esitystavan suhteen. Vaikka hallinnon kielen monimutkaisuus ja siitä kansalaisille aiheutuvat haitat on tiedostettu, toimenpiteet tilanteen korjaamiseksi ovat jääneet suositusten tasolle. Erityisesti eläkelainsäädäntöä ja sen kieltä pidetään monimutkaisena ja vaikeaselkoisena. Tästä tuntuvat olevan yksimielisiä niin tavalliset kansalaiset kuin kielitieteilijät ja oikeusoppineet (ks. esim. Pietiläinen 1997, 529). Työeläketiedotukselle lainsäädännön monimutkaisuus asettaa erityisiä haasteita. Kansalaisille suunnatun viestinnän pitäisi olla selkeää ja helpotajuisia, mutta asiasisällöltään ehdottomasti oikein. Liika yksinkertaistaminen voi johtaa harhaan, mutta liika yksityiskohtaisuus taas tekee asian vaikeaselkoiseksi.

Lakisääteinen sosiaaliturva on yleisesti yhteiskunnallisten instituutioiden hoitamaa. Suomen työeläkejärjestelmä on tästä poikkeus, koska yksityisten alojen työeläketurvaa hoidetaan yksityisissä eläkeyhtiöissä, -säätiöissä ja -kassoissa. Järjestelmän hallinnossa ja kehittämisessä työmarkkinajärjestöillä on ratkaiseva rooli. Hajautetun järjestelmän yhteisiä asioita, kuten työsuhdetietojen keskitettyä rekisteröintiä varten on Eläketurvakeskus (ETK). Koko järjestelmää valvoo sosiaali- ja terveysministeriö. (Järjestelmän kehityksestä lähemmin esim. Pentikäinen 1998, Salminen K. 1987 ja 1994, Salminen, J. 1982, Niemelä 1988, Ahtokari 1988 ja Kangas 1986)

Koska työeläketieto on tässä tutkimuksessa käsiteltävä tietoa-alue ja koska yksi artikkeleista käsittelee työeläketiedon kehittymistä 1960-luvulta alkaen, luodaan seuraavaksi katsaus työeläketiedotuksen vaiheisiin.

Työeläkejärjestelmässä tiedotukseen ja sen tuloksiin liittyvään tutkimukseen on panostettu, koska tiedon tason nousun on oletettu vahvistavan myös järjestelmän legitimiteettiä. Tiedottaminen on nähty työeläkejärjestelmässä tärkeäksi tukitoiminnaksi, joka liittyy yhteisön ympäristöönsä ja tukee näin organisaation tavoitteiden saavuttamista (vrt. Åberg 1989, 61 - 62).

5.4. Työeläkejärjestelmän tiedotuksen kehitysvaiheet

Yksityisen sektorin työeläkejärjestelmä syntyi 1.7.1962 kun työntekijäin eläkelaki (TEL) ja lyhytaikaisissa työsuhteissa olevien työntekijöiden eläkelaki (LEL) tulivat voimaan. Lakeihin liittyvä tiedottaminen oli alusta alkaen runsasta. Sisällöllisesti työeläketiedotuksen ydinsanoma on aina ollut viesti ansiotyöhön liittyvästä sosiaalisesta turvallisuudesta ja sen kattavuudesta.

Tiedotustoiminta voidaan jakaa faktatiedotukseen ja eläkepoliittiseen tiedotukseen. Faktatiedotuksessa pitäydytään tosiasioihin eli lain sisältöön, juridiseen tulkintaan siitä ja lain toteutumista koskeviin tilastoihin ja tutkimuksiin. Eläkepoliittisessa tiedotuksessa esitetään faktojen lisäksi mielipiteellisiä kannanottoja ja järjestelmän kehittämistä koskevia aloitteita. Eläkepoliittista keskustelua julkisuudessa käyvät ovat eliittiä eli työeläkejärjestelmän ja sen sidosryhmien johtohenkilöitä. Järjestelmän asiantuntijoiden ja virkailijoiden rooliin ei sen sijaan katsota kuuluvan eläkepoliittisten kannanottojen esittäminen.

Kansalaisille suunnatun faktatiedotuksen perusväline on painotuote, yleensä esite. ETK:n ensimmäisenä toimintavuotena eri esitteitä painettiin yli puoli miljoonaa kappaletta. Nykyisin esitteiden kappalemäärät ovat yhteensä noin neljännesmiljoona. Kansalaisille tarkoitettuja työeläkkeistä kertovia esitteitä tekevät myös eläkevakuutusyhtiöt. Eläkkeistä tiedotetaan myös puhutun viestinnän keinoin. Työeläkelaitosten Liitto TELA perustettiin vuonna 1965 eräänä tehtävänäan vaikuttamiseen pyrkivä pienryhmätiedotus (Pentikäinen 1997, 88 - 89). Vuonna 1966 perustettu Eläketiedotustoimisto (ETT) jakaa kurssien ja esitelmien avulla työeläketietoa ensisijaisesti ammattiyhdistysliikkeen perusjärjestötasolla (Pentikäinen 1997, 95 - 96). Nykyisinkin sekä TELA että ETT toimivat pääosin samoissa tehtävissä.

Kansalaisille suunnatussa faktatiedotuksessa kerrotaan eläketurvan sisältö kulloinkin voimassa olevan lainsäädännön mukaan. Se tarkoittaa eläkkeen karttumiseen vaikuttavia tekijöitä, eläke-etuuksia sekä eläkkeen karttumiseen ja hakemiseen liittyviä käytännön toimenpiteitä. Tiheään toistuneet lain muutokset ovat toinen tärkeä tiedotusteema. Muutoksista ja niiden valmisteluista tiedotettaessa keskeisessä asemassa ovat julkiset tiedotusvälineet eli lehdet, televisio ja radio. Tiedotusvälineet saavat muun muassa ETK:sta tiedotteita, niille järjestetään tiedotustilaisuuksia tai niihin otetaan muulla tavoin yhteyttä. Usein tiedotusvälineet ovat itse aktiivisia etsien tietoa eläkkeisiin liittyvistä asioista. Tiedotettaessa julkisten tiedotusvälineiden kautta viesti on kuitenkin luonteeltaan välitettyä. Toimittaja, ns. "portinvartija", valikoi ja suodattaa sanoman oman välineensä ehtoja noudattaen.

Vakuutetun itse hakiessa suullisesti, puhelimitse tai kirjeitse tietoa ja neuvoja on kysymys vuorovaikutteisesta viestinnästä. ETK:ssa näitä tehtäviä hoitaa lähinnä neuvonta- ja valvontaosasto. Vuosittain vastattuja kirjeitä on 15 000 - 20 000, neuvontapuhelujen määrä on 50 000 - 60 000. Lisäksi asiakaspalvelutoimistossa, palvelupäivillä tai messuilla henkilökohtaista eläkeneuvontaa saa 10 000 - 20 000 kansalaista. (ETK:n vuosikerromukset vuosilta 1990 - 1998.)

Työeläkeviestinnän muoto, jota kansalaiset itse eniten toivovat, on henkilökohtainen neuvonta (Forss & Jääskeläinen 1986, 115). Mahdollisuudet tähän ovat kuitenkin rajallisia. Työeläkejärjestelmällä ei ole omaa palveluverkkoa, vaan sen palvelupisteinä toimivat Kelan paikallistoimistot ja eläkevakuutusyhtiöiden kanssa yhteistoiminnassa olevien vahinkovakuutusyhtiöiden konttorit. Maatalousyrittäjien eläkelaitoksella MELA:lla on oma asiamiesverkostonsa. ETK huolehtii Kelan asiakasvirkailijoiden koulutuksesta ja eläkeyhtiöt tukevat vakuutusyhtiöiden paikalliskonttoreiden asiakaspalvelua. Sekä Kelan että varsinkin vakuutusyhtiöiden paikalliskonttoreiden asiakaspalvelussa työeläkeasiat ovat virkailijoille lisätehtävä, jolloin virkailijoiden tiedot työeläkkeistä eivät ole aina kovinkaan perusteellisia. Sen vuoksi asiantuntevinta neuvontaa kasvokkain kansalainen saa lähinnä pääkaupunkiseudulla, jossa sijaitsevat ETK ja suurin osa eläkevakuutusyhtiöiden toimitaloista. Pääkaupunkiseudun ulkopuolella henkilökohtaisen, kasvokkain tapahtuvan työeläkeneuvonnan saantimahdollisuudet ovat olennaisesti heikommat.

Eläkeote, joka sisältää ETK:n rekistereissä olevat tiedot henkilön yksityisen sektorin työsuhteista ja yrittäjajaksoista sekä näistä karttuneista eläkeoikeuksista, on työeläkejärjestelmän kehittyneempiä palvelumuotoja. Eläkeotteen tarkoitus on tiedon lisäksi työeläkkeen kertymän kontrollointi.

Tarkistaminen on tärkeää, koska eläke lasketaan aikanaan otteen tietojen perusteella ja tietojen korjaaminen vasta eläkettä haettaessa voi olla vaikeaa, jopa ylivoimaista. Siksi karttumatietojen seuraaminen on kansalaisen velvollisuus. Vuodesta 1997 lähtien vakuutetun täytyy itse pystyä hyväksyttävästi todentamaan rekistereistä puuttuva työsuhde, joka on päättynyt viisi vuotta aikaisemmin. Eläkejärjestelmä hoitaa todentamisen tätä aiemmin päättyneissä työsuhhteissa, jos rekisteritiedoissa on havaittu puutteita.

Viestintään kuuluu faktatiedotuksen lisäksi vaikuttaminen kansalaisten asenteisiin järjestelmän eläkepoliittisia tavoitteita tukevalla tavalla. Tällaista asennevaikuttamista on tehty erityisesti järjestelmän tultua voimaan ja myöhemmin 1990-luvulla. Niiden perusteella työeläketiedotuksen neljä vuosikymmentä voidaan jaotella kolmeen eri ajanjaksoon. Ne ovat:

1. *Työeläkejärjestelmän kannatuksen vakiinnuttamisen aika (1962 - 1972).*
2. *Etujen parantamisen aika (1972 - 1988).*
3. *Varhaiseläkkeelle siirtymisen hillitsemisen aika (1988 -).*

Ensimmäinen vaihe kesti lakien voimaantulosta noin kymmenen vuotta. Tavoitteena oli uuden eläkejärjestelmän sisällön ja keskeisten periaatteiden tunnetuksi tekeminen ja sen legitimitetin vakiinnuttaminen myrskyisten syntyvaiheiden jälkeen. Työeläkejärjestelmän synty liittyi Suomessa luokkaristiriitojen ja etuvastakohtaisuuksien sävyttämään aikaan. Yleislakko ja presidentinvaalit vuonna 1956 vetivät työmarkkinajärjestöjen huomion uudesta kansaneläkelaista, joka eduskuntakäsittelyssä muuttui vakuutusperiaatteen mukaisesta järjestelmästä verovaroin rahoitettavaksi kansaneläkkeeksi. (Salminen 1993, 375 - 376.)

Uuden kansaneläkelain säätäminen ja voimaantulo vuonna 1957 herätti voimakkaita reaktioita palkansaajissa, jotka pitivät sitä eläkevarojen törkeänä kaappauksena. Työmarkkinajärjestöt saivat vahvan edustuksen komiteassa, joka valmisteli yksityisoikeudellisen ratkaisun lakisääteisen työeläkkeen toteuttamistavaksi. TEL:n voimaantulosta alkoi eläkepoliittinen kiista siitä, kumpi - kansaneläke vai työeläke - on eläketurvan perusta ja kumpi sitä täydentävä elementti. Kiista oli myös instituutioiden - Kelan ja yksityisten eläkevakuutusyhtiöiden - kilpailua eläkerahastojen miljardeista. (Tuomioja 1996, 220 - 225.)

Eläkepoliittinen kiista työ- ja kansaneläkejärjestelmän asemasta oli yhteiskuntapoliittisen keskustelun kestoteemoja 1960-luvulla. Tutkimukseensa "Eduskunta ja eläketurva" Louhelainen (1972, 19) sai eduskunnan

pöytä- ja asiakirjoista liitteineen aineistokseen peräti 7000 eläkeaiheista lausumaa. ”Eläkepolitiikan vuosikymmenen” lehtikirjoittelua analysoitiin tutkimuksessa, jonka aineistona olivat seitsemän valtakunnallisen sanomalehden pääkirjoitukset tai muut mielipidekirjoitukset. Eniten eläkkeistä kirjoitettiin vuonna 1966 ja ahkerimmin aihetta käsittelivät Suomen Sosialidemokraatti ja Suomenmaa. Sosialidemokraatti tuki palkkaperusteista työeläkevakuutusta ja Suomenmaa yleistä kansaneläkejärjestelmää. Yrittäjäeläkelakien YEL:n ja MYEL:n voimaan tultua 1.1.1970 poliittiset ristiiidat kuitenkin lieventyivät. (Varoma 1971, 10 - 15 ja 96 - 101.) Tiedousmaston muuttumista kuvastaa lausuma vuodelta 1971: ”Työeläkejärjestelmän ja kansaneläkejärjestelmän johtohenkilöt ovat suosittelleet pidättäytymistä toista osapuolta haittaavasta tai loukkaavasta tiedotustoiminnasta.” (Varoma 1971, 15 ja Pentikäinen 1997, 111).

1970-luvulla työ- ja kansaneläkejärjestelmän suhteet normalisoituivat. Molempien järjestelmien etuja kehitettiin ja niiden tasoa nostettiin. Esimerkkeinä 1970-luvun uudistuksista on osatyökyvyttömyyseläkkeen ja työttömyyseläkkeen voimaantulo, työeläkkeiden tavoitetason puolitoistakertaistaminen ja ns. vähimmäiseläkkeiden tasokorotukset. 1980-luvulla jatkui etuuksien laajentaminen. Käyttöön otettiin rintamaveteraanien varhaiseläke vuonna 1982. Yksilöllinen varhaiseläke ja varhennettu vanhuuseläke tulivat voimaan vuonna 1986 ja osa-aikaeläke vuonna 1987. Kansalaisille suunnatussa tiedotuksessa voitiin muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta keskittyä kertomaan etujen kohentumisesta. Tämän vuoksi aikakautta voidaan nimittää etuuksien parantamisen ajaksi. Sen voidaan katsoa kestäneen 1970-luvun alusta 1980-luvun loppupuoleen saakka.

Yksilöllinen varhaiseläke tuli voimaan vuonna 1986 ja sen vuoksi tätä ajankohtaa voidaan pitää käännekohtana eläkepolitiikassa ja siihen liittyvässä tiedotuksessa. 1980-luvun lopulla työkyvyttömyyseläkkeellä olevien lukumäärä kasvoi muutamassa vuodessa lähes 40 000:lla (Tilasto Suomen eläkkeensaajista 1996, 35). Se herätti huolestumista ilmiön pysyväisluonteesta. Pelättiin, että jos varhaiseläkkeelle siirtyminen jatkuisi samaa tahtia, olisi työeläkkeiden rahoitus kriisissä. Varhaiseläkkeiden suosiosta huolestuneena TELA käynnisti tiedotuskampanjan, jonka tavoitteena oli hillitä eläkkeelle siirtymistä ja korostaa työssä pysymisen ja työkyvyn säilyttämisen positiivista merkitystä. ”Työkyky kunniaan” -kampanjaa avattaessa 1990-luvun taitteessa lanseerattiin uuden tiedotusaikakauden kestoteema: ”Vain yksi kymmenestä jaksaa vanhuuseläkkeelle saakka”. Monivuotinen kampanja päättyi kuitenkin lamaan ja massatyöttömyyteen. Myös eläkeyhtiöt olivat 1990-luvun aikana omissa kampanjoissaan korostaneet työkyvyn merkitystä ja monin tavoin neuvoneet ja avustaneet

asiakkaina olevia yrityksiä henkilöstön työkyvyn ylläpitämiseen tähtäävässä toiminnassa.

Toinenkin 1990-luvun keskeisistä viestintäteemoista liittyi rahan riittävyyteen. Palkansaajan työeläkemaksu otettiin käyttöön vuonna 1993 laman ollessa syvimmillään. Maksu merkitsi käytännössä palkansaajien nettotulon laskua. Yllätys oli kuitenkin, että maksu hyväksyttiin välttämättömyytenä. TELAn vuonna 1995 teettämän mielipidetiedustelun mukaan 80 prosenttia vastaajista katsoi kolmen prosentin työeläkemaksun tarpeelliseksi (TELA, Työeläkeasenteet 1995, 7).

Rahoituskysymykset ja eläkeleikkaukset ovat hallinneet eläkepolitiikkaa ja siihen liittyvää viestintää koko 1990-luvun. Laman aikana työeläkemenoja kevennettiin jättämällä vuonna 1994 eläkkeiden indeksitarkistus tekemättä ja nostamalla varhaiseläkkeiden ikärajoja sekä pienentämällä niiden karttumaa vuodesta 1996 alkaen. Julkisen sektorin eläketaso yhdenmukaistettiin yksityisten alojen kanssa siten, että eläkettä karttuu myös julkisilla aloilla 1,5 % vuodessa ja eläkeikä on 65 vuotta. Toisaalta yli 60-vuotiaiden eläkekertymää parannettiin, kuntoutusta uudistettiin ja osa-aikaeläkkeen ikärajaa alennettiin väliaikaisesti 56 vuoteen.

Eläkepoliittisena tavoitteena kaikissa edellä mainituissa toimenpiteissä oli lisätä kannustimia pysyä työssä entistä pitempään, jotta eläkemenot eivät kasvaisi liikaa. Osa-aikaeläkkeessä ja siihen liittyvässä viestinnässä voidaan nähdä myös pyrkimyksiä jakaa työtä uudella tavalla eli lisätä ikääntyvän työvoiman osa-aikaisen työskentelyn ja vähittäisen eläkkeelle siirtymisen mahdollisuuksia. Mahdollisuuksia ovat käyttäneet suhteellisesti muita enemmän hyväkuntoiset, keskiluokkaan kuuluvat toimihenkilöt ja yrittäjät (ks. Takala 1999, 79, 86, 112).

Työssäpysymisen tavoite on kuitenkin ristiriidassa sen tosiasian kanssa, että laman aikana suuria määriä ikääntyneitä kansalaisia syrjäytyi työelämästä. Näiden henkilöiden työnsaantimahdollisuudet ovat heikkoja ja eläke antaa heille turvatun toimeentulon. Tällaiset ns. eläkeputkessa olevat työntekijät muodostivat laman aikana ja sen jälkeen työeläkeneuvonnan keskeisen asiakasryhmän. Työttömät hakivat itse tietoja sosiaaliturvastaan ja järjestelmä tiedotusveloitteensa perusteella selvitti heille heidän oikeutensa.

Puolessavälin 1990-lukua työeläketiedotusta alkoivat muuttaa tietoverkkojen ja Internetin tulo. ETK:n osalta tietoverkkojen tulo liittyi laajempaan liikenneministeriön ja sosiaali- ja terveysministeriön ”yleinen tietoverkko” tai Telmo-hankekokonaisuuteen, jossa tavoitteena oli mm. parantaa julkishallinnon palvelua (ks. Nevalainen 1999). ETK hankkeen yhtenä osapuolena rakensi tietosisällöltään tuhatsivuista kirjaa vastaava eläke-

tietopankin, joka avattiin yleisölle vuonna 1994. Kolme vuotta myöhemmin se liitettiin uuteen ETK:n Internet-kotisivustoon. Kehityksen vauhtia kuvaa se, että ensimmäisen tietopankin tekninen toteutus vanheni muutamassa vuodessa. Uuteen tekniseen ratkaisuun perustuva, sisällöllisesti aikaisempaa yksinkertaisempi Internet-sivusto, avattiin syksyllä 1998 (www.etk.fi) ja näiden ruotsin- ja englanninkieliset versiot kesällä 1999. Uudistetun Internet-palvelun ominaisuuksiin kuuluu tietosisällön lisäksi hakutoiminnot, kyselyt ja mahdollisuus tulostaa virallisia lomakkeita. Asiointi Internetin välityksellä ei vielä ole mahdollista, vaikka periaatteelliset ratkaisut on jo tehty sähköisen allekirjoituksen tultua 1.12.1999 voimaan.

Edellä on kuvattu työeläkejärjestelmän kansalaisille suunnattua tiedotustoimintaa. Eläkelaitosten tiedotuksesta kuitenkin valtaosa on suunnattu vakuutuksenottajille eli työnantajille ja yrittäjille. Tällöin tiedotus käsittelee vakuuttamiseen, ilmoitusliikenteeseen, vakuutusmaksujen hoitoon ja lainaukseen liittyviä asioita. Eläkelaitoksilla on myös yritysten henkilöstön työkyvyn ylläpitoon ja kuntoutukseen liittyviä neuvontaohjelmia, jotka lisäpalveluina kuuluvat keinoihin, joilla eläkeyhtiöt kilpailevat keskenään asiakkaista.

5.5. Yhteenveto

Tieto on määritelmänsä mukaan julkiseen evidenssiin perustuva tosi uskomus. Eläketiedon totuusehdon katsotaan tässä tutkimuksessa tarkoittavan nykyistä lainsäädäntöä, johon kuka tahansa voi perehtyä. Määrittelyllä on merkitystä arvioitaessa eläketietojen oikeellisuutta artikkeleissa.

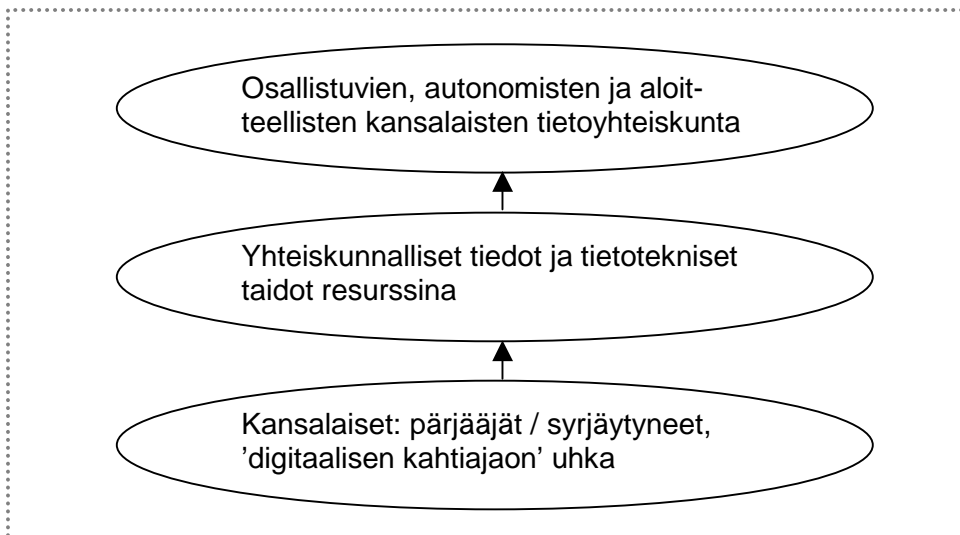
Eläketietoa käsitellään tässä tutkimuksessa kahdella tavalla eli ensinnäkin kansalaisuuden ja toiseksi instituution näkökulmista. Kansalaisuuden resurssina eläketieto on esimerkki yleisestä yhteiskunnallisesta tiedosta, johon kuuluu mm. tietoa maan poliittisesta järjestelmästä, parlamentarismien toiminnasta, kunnallispolitiikasta ja kunnallisista palveluista. Instituution näkökulmasta tarkasteltaessa eläketiedon taso ja siihen vaikuttavat tekijät ovat sisällöllisesti kiinnostavia. Vastaavalla tavoin parlamentarismia koskeva tieto voisi toimia tietoresurssin mittarina, mutta sen lisäksi kiinnostusta saattaisi herättää myös se, millaisia asioita kansalaiset tietävät ja mitkä tekijät tiedon tasoon vaikuttavat. Työeläketietoon liittyvä suuri ongelma on sen monimutkaisuus ja yksityiskohtaisuus, jonka syyt ovat ainakin osittain järjestelmän kehittämisen luonteessa. Järjestelmää kehitettäessä on pyritty laajaan yksimielisyyteen eri osapuolten välillä ja

tällöin tuloksena on usein ollut kaikkien näkökohtia jossain määrin toteutava, mutta lainsäädäntöä entisestään monimutkaistava ratkaisu.

6. AINEISTOT JA TUTKIMUSMENETELMÄT

Yhteiskunta- ja käyttäytymistieteiden empiirisissä tutkimuksissa tietoja hankitaan ja analysoidaan monin eri tavoin. Tässä tutkimuksessa käyttämäni tutkimusaineistot ovat lomakekyselyjä. Näistä aineistoista eri artikkelitutkimuksissa saatuja havaintoja pidän johtolankoina tutkimuksen tuloksina esitettyihin johtopäätöksiin. Toisin sanoen havaintoja tulkitsemalla pyrin päättämään, mitä ne kertovat kansalaisuudesta ja sen resursseista. Alunperin tutkimukseni alkoi kiinnostumisella tiedon merkitykseen sekä vastaanottajan että lähettäjän kannalta. Tutkimusprosessin kuluessa tiedon rinnalle nousi tietotekninen osaaminen varsinkin kun näitä tarkasteltiin tietoyhteiskunnan kansalaisuuden resursseina. Kun luvussa 2 esiteltiin koko tutkimuksen asetelma, on sen ehkä keskeisin alue havainnollistettu seuraavassa asetelmassa.

Asetelma 4. Tiedot ja taidot tietoyhteiskunnan kansalaisuuden resursseina

Asetelma kuvaa kysymystä, ovatko tiedot ja taidot niin tärkeitä kansalaisuuden resursseja, että niissä olevat puutteet lisäävät syrjäyty-

misen riskiä. Ovatko tietotekniset taidot niin tärkeitä menetystekijöitä tietoyhteiskunnassa, että vaarana on uudenlainen kahtiajakautuminen, ”digitaalisen kahtiajaon” uhka? Jos vastaus kysymykseen on myönteinen, niin mitä johtopäätöksiä tulisi tehdä? Miten ehkäistä ”digitaalinen kahtiajako”? Näihin kysymyksiin palataan johtopäätösluvussa.

6.1. Lomakekyselyjen ongelmia

Lomakekyselyt ovat yleensä survey- tai case-tyyppisiä. Survey-tutkimuksia pidetään yhteiskuntatieteissä käyttökelpoisina sen vuoksi, että niiden tuloksia voidaan yleistää tilastollisesti koko väestöä koskevaksi. Case-tutkimusten käyttöaluetta sen sijaan ovat ilmiöt, joiden väliset yhteydet ovat huonosti tunnettuja ja jotka sen vuoksi vaativat lukuisten koeuonosten muuttujien mukaanottoa. Survey-tutkimuksissa muuttujien määrä sen sijaan on usein käytännön syistä rajoitettu. Case-tutkimuksissa pyritään teoreettisten näkemysten todentamiseen ja tuloksia voidaan yleistää teorian kautta. Jos ilmiön tarkka määrällinen esiintyminen väestössä on tärkeä tieto, se hankitaan jatkotutkimuksilla. Tällaisissa tilanteissa case-tutkimuksen rooli on eksploratiivinen. (Ks. Yin 1994, 6 ja 13 - 14.) Käyttäjäni case-aineisto toimii nimenomaan viimeksi mainitussa tarkoituksessa, eksploratiivisesti ja suuntaa näyttävästi.

Lomakekyselyjä kritisoidaan monista teknisistä ja periaatteellisista syistä. Eräs yleisimpiä kritiikin aiheita on alhainen vastausprosentti ja sen vaikutus tuloksiin. Yleisestikin kyselyjen vastausprosentit ovat jatkuvasti laskeneet jopa niin, että postikyselyssä yli 50 prosentin vastaajamäärään ollaan päästy vasta neljän muistutuskirjeen jälkeen (esim. Ervasti 1996, 35). Syitä laskeviin vastausprosentteihin on monia. Eräs niistä on ”gallupväsymys” - ihmiset joutuvat yhä useammin vastaamaan erilaisiin mielipidetiedusteluihin ja ovat kyllästyneet niihin. Osa vastaajista saattaa kokea kysymykset tarpeettoman henkilökohtaisiksi ja suojelee yksityisyyttään jättämällä vastaamatta. Kansalaiset ovat myös entistä enemmän tietoisia oikeudestaan kieltäytyä vastaamasta kyselyihin. Lisäksi lomakkeen pituus, kysymysten vaikeus ja tutkimuksen mielenkiinnottomuus vastaajalle voivat aiheuttaa sen, että lomaketta ei täytetä ja palauteta. Vastausprosentti ei kuitenkaan ole silloin ratkaisevan tärkeä, kun tutkimuksen mielenkiinto kohdistuu muuttujien välisiin suhteisiin eikä muuttujien suoriin jakautumiin, jotka kuvaavat ilmiön esiintymistä väestössä (vrt. Lansing & Morgan 1971, 233). Muuttujien välisten suhteiden kuvaamisessa teorian pohjalta

kysymys on analyttisestä yleistämisestä kun taas otoksiin perustuvissa tutkimuksissa kyse on tilastollisesta yleistämisestä (ks. Yin 1994,10).

Toinen kritiikin aihealue on periaatteellinen ja koskee kyselytutkimusten käyttöä yleisestikin. Ensinnäkin mielipidetutkimuksissa valmiiden vastausvaihtoehtojen käyttö vääristää todellisuutta ja tuottaa virheitä ja satunnaisuutta. Ihmiset eivät aina ajattele asioista samalla tavoin kuin vastausvaihtoehdoissa oletetaan. Toiseksi kaikilla ei ole mielipidettä, tai mielipide perustuu luuloihin ja satunnaisiin seikkoihin sekä on helposti manipuloitavissa sanavalinnoilla, kehystämällä, esitysjärjestyksellä tai lisäinformaatiolla (ks. Kangas 1995 ja 1997, Suhonen 1991, Zaller 1992). Mielipidekyselyjen kritiikkiin on vastattu muistuttamalla mielipiteen luonteesta. Mielipiteet ovat normatiivisia, arvoihin ja asenteisiin pohjautuvia, subjektiivisia näkemyksiä, joiden tuomitseminen enemmän tai vähemmän arvokkaaksi on myös subjektiivinen lausunto (Ervasti 1996, 39). Demokraattisessa yhteiskunnassa kaikkien - tietävien ja luulevien - mielipidettä kysytään ja arvostetaan samoin kuin kaikilla on oikeus äänestää vaaleissa (ks. Suhonen 1991, 19 - 20).

Tämän tutkimuksen erillisissä artikkeleissa on analysoitu kolmea kyselylomakkeilla kerättyä aineistoa, joista jokaisella on puutteensa ja etunsa. Kolmessa ensimmäisessä artikkelissa käytän kesällä 1997 keräämäni case-aineistoa. Sen etuna ovat kysymykset, jotka liittyivät tiedon tasoon, tietotekniikkaan ja kansalaisuuden toteutumiseen. Ongelma on tilastollinen yleistettävyyys, niin kuin case-tutkimuksissa yleensäkin. Kaksi muuta aineistoa ovat väestöllisesti edustavia survey-tutkimuksia, toinen vuodelta 1992 ja toinen vuodelta 1998. Molemmissa mitattiin työeläketietoja ja jälkimmäisessä sen lisäksi eläkemieliä monipuolisilla kysymyksillä. Haittana on se, että kummassakaan ei ollut tietotekniseen osamiseen tai kansalaisuuteen liittyviä kysymyksiä. Yhdessä nämä kolme aineistoa antavat kuitenkin kattavamman ja tämän vuoksi myös luotettavamman empirian kuin jos olisin käyttänyt vain yhtä aineistoa, niin kuin alunperin oli tarkoitus.

Kun vuoden 1997 alkupuolella valmistelin tutkimusta eläketiedosta, sen kehittymisestä, erilaisista tiedon hankkimistavoista kuten Internetistä ja edellämainittujen yhteyksistä kansalaisuuden toteutumiseen, oli tavoitteenani monografia. Laadin tarkoitusta varten laajan kyselylomakkeen, joka annettiin kaikille ETK:hon 14.5. - 17.6.1997 eläkeneuvonta-asioissa yhteyttä ottaneille sekä ETK:n yleiseen neuvontatilaisuuteen Hämeenlinnassa (13.5.), Turussa (15.5.) ja Vaasassa (20.5.) tulleille kansalaisille. Lisäksi lomake oli 13.6. - 30.9.1997 ETK:n Internet-kotisivulla, jolloin siihen vastattiin sähköpostitse.

Tarkoitukseni oli muodostaa erilaisia kansalaistyyppikategorioita, joiden väliset vertailut olisivat olleet keskeinen tutkimusmenetelmä. Edelleen tavoitteena oli siinä vaiheessa tehdä syventäviä teemahaastatteluja eri kategorioiden edustajille, minkä vuoksi vastaajilta pyydettiin nimi ja osoite mahdollista yhteydenottoa varten. Varsinaisesti tilastolliseen otantaan en aineiston hankinnassa pyrkinyt, koska perusjoukko eli ETK:n asiakkaat on täsmälliseltä rakenteeltaan tuntematon.

Lomakkeita jaettiin kaikkiaan 900 kpl ja niitä palautui täytettynä 313. Internetin kautta tuli 99 vastauslomaketta. Kaikkiaan vastauksia saatiin 412 kappaletta. Vastausprosentti oli jaettujen lomakkeiden osalta 35, mikä on alhainen. Syitä alhaiseen vastausprosenttiin on varmasti monia. Eräs selkeimmistä oli nimen ja osoitteen antaminen ja siten jatkohaastatteluun suostuminen. Suurin yksittäinen tekijä lienee kuitenkin se, että muistutuskirjeitä ei voitu lähettää, koska lomakkeen saaneiden nimiä ei oltu otettu ylös lomakkeita jaettaessa. Tämä oli selvä virhe. Suurella todennäköisyydellä voi olettaa, että esimerkiksi neljän muistutuskirjeen jälkeen vastausprosentti olisi selvästi korkeampi. Muita vastaushalukkuutta mahdollisesti laskevia tekijöitä olivat lomakkeen pituus, joka oli 7 sivua yhdelle puolelle kopioituna, kysymysten lukuisuus ja eräiden kysymysten luonne. Kysymykset, jotka selvästi mittasivat tietoja ja osaamista, eivät ole vastaajan kannalta erityisen miellyttäviä, varsinkin kun vastaukseen pyydetään nimeä. Tilanne saattoi epämiellyttävällä tavalla muistuttaa koulun kokeita. Internetin kautta vastanneiden motiiveja on mahdoton arvioida. Todennäköisesti kaikkein aktiivisimmat vastasivat, koska verkon kautta tehty tutkimuskyselyt olivat vuonna 1997 vielä harvinaisia.

Edellä olevista puutteista huolimatta pyrkimykseni heterogeeniseen aineistoon toteutui, mikä alunperin oli tarkoitukseni. Aineisto käsitti tilastolliseen käsittelyyn riittäviä määriä erilaisiin kategorioihin luokiteltavia vastauksia. Vastaajiksi saatiin todennäköisesti vastaajamäärältään samankokoista survey-kyselyä suhteellisesti enemmän toisaalta työttömiä ja toisaalta tietoyhteiskunnan pioneereja, aktiivisia verkkokäyttäjiä. Mikäli tavoitteena olisi tavanomaisia otantamenetelmiä käyttäen saada aineistoon esimerkiksi noin 100 työtöntä, olisi otoksen oltava melko suuri. Tällaiseen minulla ei ollut taloudellisia mahdollisuuksia. Käyttämäni menetelmä oli taloudellisesti edullinen ja kuitenkin sen avulla voitiin saada ainakin suuntaa näyttävää tietoa tutkittavista asioista.

Survey-aineistot ovat Suomen Gallupin henkilökohtaisilla haastatteluilta keräämiä (ks. Karisalmi 1992 ja Työeläkeasenteet 1998 -raportti). Suomen Gallup käyttää useissa tutkimuksissaan monivaiheista ositettua otantaa, jossa haastateltavat on valittu ns. lähtöpistemenetelmällä, jossa

otetaan huomioon lääni, kuntatyyppi, sukupuoli ja ikä. Noin 10 % haastateluista kontrolloidaan jälkeinpäin puhelimitse, jolloin osa kysymyksistä toistetaan. Painotettuna molemmat aineistot edustavat tilastollisesti Suomen 15 - 74-vuotiasta väestöä (Ahvenanmaa pois lukien). Kato ei tässä kiintiöpoiminnaksi kutsutussa menetelmässä ole juurikaan ongelma, koska jos yksi henkilö kieltäytyy haastattelusta, hänen tilalleen haetaan vastaava toinen henkilö. Oletettavasti sen vuoksi käyttämässäni Suomen Gallupin raporteissa ei ollut varsinaista katoanalyysiä.

6.2. Operationalisoinnin ongelmia

Tutkimuksessa käytettyjä kysymyksiä on syytä tarkastella kriittisesti. Kysymykset ovat teoreettisten käsitteiden operationalisointeja. Yleensä ei edes huolella tehty ja onnistunut operationalisointi täysin peitä abstraktin käsitteen kaikkia ulottuvuuksia, mutta epäonnistuessaan operationalisointi tuottaa vääriä tuloksia. Mittaustulokset eivät kerro asiasta, jota on tarkoitus tutkia, vaan jostain muusta eli mittausmenetelmä on epävalidi. Mittausmenetelmän toimivuuden varmistamiseksi yleinen käytäntö on turvautua aikaisemmissa tutkimuksissa olleisiin kysymyksiin joko sellaisenaan tai vähäisin muutoksin. Tälläkin on etunsa ja haittansa. Kysymykset voivat olla valideja, mutta eivät välttämättä erityisen innovatiivisia. Uutta tietoa ja näkökulmia syntyy kokeilemalla aivan uusia kysymyksiä. Edellä olevan vuoksi olen case-aineiston kysymyksiä laatiessani turvautunut sekä vanhaan että kokeillut uutta.

Ensimmäinen operationalisointiongelma koskee kansalaisuuden toteuttamista, koska kansalaisuus teoreettisena käsitteenä on erittäin laaja-alainen. Kansalaisuutta voidaan toteuttaa monilla eri tavoilla ja monissa eri rooleissa (vrt. Hernes 1988). Sen vuoksi operationalisoinnin kohteena voivat olla vain jotkut tutkimuksen kannalta relevantiksi katsotut piirteet. Mallina kansalaisuutta koskevia kysymyksiä tehdessäni oli ruotsalaisen "Medborgarnas makt" -tutkimuksen operationalisoinnit (ks. Blomberg ym. 1989). Oman lisäni antoivat mm. avoimet kysymykset: "Mitä pidät itsesi kaltaisen kansalaisen tärkeimpinä oikeuksina nykyisin?" ja "Mitä pidät itsesi kaltaisen kansalaisen tärkeimpinä velvollisuuksina nykyisin?" Näiden kysymysten tarkoitus on tuoda kansalaisten ääni kuuluville omin sanoin ja samalla katsoa, puhuvatko tutkijat ja kansalaiset samoista asioista. Ensimmäisessä artikkelitutkimuksessa analysoidaan tätä aihealuetta.

Toinen operationalisoinnin ongelma liittyy käsitteeseen ”kommunikatiivinen kompetenssi”. Niin kuin kansalaisuus, kommunikatiivinen kompetenssi on laaja-alainen käsite, jota käytetään useissa erilaisissa yhteyksissä (ks. 5.1.). Käytin tässä tutkimuksessa Lehtosen (1998) määrittelyä, jonka mukaan kommunikatiivinen kompetenssi on kykyä tavoitteelliseen ja tulokselliseen viestintään. Kommunikatiivinen kompetenssi on yläkäsite, jolla on monia alalajeja tai kompetenssin edellytyksiä. Operationalisoin kommunikatiivisen kompetenssin yhteiskunnallisiksi tiedoiksi (eläketiedot) ja tietoteknisiksi taidoiksi (tietokoneiden käyttökokemus) tietoisena siitä, että operationalisointi kattaa vain osan käsitteen sisällöstä.

Kommunikatiivisen kompetenssin mittaria käytän toisessa artikkelissa, jonka aiheena on tietoyhteiskunnan kansalaisuuden resurssit. Niiden kannalta valittuja tekijöitä voitaneen pitää relevantteina ja katsoa myös viittaavaan laajempaan merkitykseen kuin pelkästään eläketietoon tai tietokoneiden käyttökokemukseen. Tietotekninen osaaminen on tietoyhteiskunnan kansalaiselle melko välttämätön resurssi. Yhteiskuntaa koskevat yleiset tiedot ovat aina olleet tärkeitä kansalaisuuden resursseja, eikä tietoyhteiskunta tee tässä suhteessa poikkeusta. Vaikka tieto olisi useissa tapauksissa helposti hankittavissa tietoverkoista, perustietoja tarvitaan, jotta osaisi etsiä lisätietoja.

Yhteiskunnallisen tiedon mittarina käytän eläketietoa, jota sitäkin on varsin monenlaista. Käytän kuitenkin eniten eläke-etujen tuntemista mittaavaa kysymystä, koska sitä on testattu monissa ETK:n eläketietotutkimuksissa ja se on osoitettu sekä erottelukykyiseksi että realibiliteetiltaan hyväksi (ks. Karisalmi 1992, 15). Oletan myös, että yleisellä tasolla eläkkeistä jotain tietävät tuntevat myös muita vastaavia yleisiä tietoalueita. Ainakin tiedon taso on yhtä puutteellinen kysyttäessä eläkeasioita kuin EU:n jäsenmaiden nimiä Eurobarometreissa (ks. Wiberg 1999, 286). Hyvätietoisia on sekä eläkeasioissa että jäsenmaiden tuntemisessa noin joka neljäs tai viides. Tietokysymysten on oltava melko yksinkertaisia, koska ETK:n eläketietotutkimuksista saatu kokemus osoittaa, että mikäli tietokysymykset olisivat ”vaikeampia”, mittarista ei tulisi erottelukykyistä.

6.3. Analyysimenetelmät

Samanlainen käytännössä koeteltuihin ratkaisuihin turvautuminen koskee myös aineistojen analyysimenetelmiä. Ne ovat voittopuolisesti prosenttija-kaumia, ristiintaulukointeja ja korrelaatiotarkasteluja. Monimuuttujamene-

telmistä käytin faktorianalyysia ja regressioanalyysia. Tehdyissä regressioanalyyseissä alkuperäisistä muuttujista muodostettiin uudet dummy-muuttujat siten, että alkuperäisten muuttujien luokista kustakin tehtiin erillinen muuttuja, joka sai arvon 0 tai 1. Kaikissa tuloksissa huomiota kiinnitettiin merkitsevyytsteihin. Tietojenkäsittelyssä käytin SAS-analyysiohjelmistoa (SAS/STAT).

Tutkimuksen metodiseen kokonaiskuvaan on vielä liitettävä tutkijan oma osuus ja toiminta tutkittavalla alueella erityisesti mitä tulee tutkimuksen siihen puoleen, joka käsittelee eläketiedon kehittymistä ja työeläkejärjestelmän legitimitettä (artikkelit 4 ja 5). Olen ollut ETK:n palveluksessa tutkijana vuosina 1975 - 1986 avaintehtävänäni johdon julkisten esiintymisten valmistelu, minkä vuoksi olen perehtynyt eläkepolitiikkaan ja sen argumentointiin. 1980-luvun alussa osallistuin tutkimusprojektiin, jossa aiheena oli tiedon perillemeno (ks. Forss & Jääskeläinen 1986). Sen jälkeen olen toiminut työeläketiedotuksen alueella vuoteen 1991 saakka vakuutusosakeyhtiö Eläke-Sammon tiedotuspäällikkönä ja siitä eteenpäin ETK:n viestintäpäällikkönä. Viimeksi mainitussa ominaisuudessa olen vastannut myös sähköisen viestinnän kehittämisestä jo kertaalleen uusittuine Internet-sivustoineen.

Yleensä tutkija on ulkopuolinen tarkkailija suhteessaan tutkimuksen kohteeseen ja hän tekee johtopäätöksensä tutkimuksessaan saatujen havaintojen perusteella. Ulkopuolinen jää kuitenkin vaille sitä ”sisäpiirin tietoa”, jota omistavat vain instituution sisältäpäin tuntevat. Tällainen sisäpiirin tieto tai piilevä tieto, ”tacit knowledge” antaa täydentävää tietoa, syvempää ja laaja-alaisempaa ymmärrystä sekä kokonaisvaltaisempaa näkemystä. Sisäpiiriin kuuluvan tutkijan haittana kuitenkin voivat olla mahdollisten henkilökohtaisten preferenssien vaikutus, tietojen mahdollinen epäluotettavuus ja niiden verifiointin vaikeus. (Vrt. Keskinen 1999, 25 - 26.) Haittojen välttämiseksi käytän artikkeleissa vain tietoja, jotka ovat kaikkien saatavilla. Vasta johtopäätöksissä (luku 8) palaan jossain määrin rooliini työeläkejärjestelmän toimijana.

7. YHTEENVETO ARTIKKELITUTKIMUSTEN TULOKSISTA

Tämän tutkimuksen empirian muodostavat viisi itsenäistä artikkelia, jotka esitellään kirjassa erillisenä osastonaan. Artikkelitutkimukset on liitetty yhteen käyttäen apuna tutkimusasetelmaa, joka esiteltiin luvussa 2 (Asetelma 1). Kaikissa artikkeleissa yhteinen teema on tieto, lähemmin eläketieto, jota tarkastellaan erilaisissa yhteyksissä. Huomattakoon kuitenkin, että tutkimusasetelma ei välttämättä anna kuvaa kaikista kysymyksistä, joita osatutkimuksissa on käsitelty. Seuraavaksi esitellään artikkelitutkimusten keskeiset tulokset.

Ensimmäinen artikkelitutkimus käsitteli kansalaisten preferenssejä tärkeimmistä kansalaisoikeuksistaan ja velvollisuuksistaan sekä kansalaisuuden toteutumista ja työmarkkina-aseman yhteyttä edellä mainittuihin. Tutkimus toteutettiin case-tutkimuksena vertailemalla kokopäivätyössä ja työttöminä olevien vastauksia. Artikkelin tarkoituksena oli hakea vastausta kysymykseen, onko työllä niin suuri merkitys hyvän kansalaisuuden toteuttamiselle, että se näkyy sekä mielipidetasolla että käytännössä kansalaisuuteen liittyvissä kysymyksissä. Näkökulma on siis hyvään kansalaisuuteen päin katsova. Kuten ruotsalaisen ”Medborgarnas makt” -tutkimuksen (1989) lähtökohdissa todettiin, että kun hyvinvointitutkimus keskittyy resursseihin (varsinkin taloudellisiin), niin kansalaisuustutkimuksen kohteena ovat seuraukset eli se, mitä kansalaiset resursseillaan tekevät, kuinka he toteuttavat hyvää elämää osallistuvina ja aktiivisina kansalaisina.

Tulosten mukaan kollektiiviset sosiaaliset oikeudet koettiin kansalaisuuden tärkeimmäksi elementiksi. Eräät kansalaiset pitivät oikeutta työhön tai oikeutta tietoon tärkeimpinä kansalaisoikeuksinaan, mikä viittaa uuteen entistä laaja-alaisempaan näkemykseen kansalaisuudesta. Työttömät preferoivat sosiaalisia oikeuksia sekä moraalisia ja eettisiä velvollisuuksia merkittävästi enemmän kuin työssä olevat. Nämä molemmat kuuluvat työttömien selviytymismekanismeihin. Sosiaaliturva auttaa työttömiä selviytymään taloudellisesti ja sosiaalinen vastuuntunne ja toisista välittäminen henkisesti. Muilta osin työttömien ja työllisten kansalaisuuspreferensseissä ei juurikaan ollut eroja. Myöskin kansalaisuuden toteutta-

misessa käytännön toiminnan tasolla työllisten ja työttömien välillä oli vain muutamissa kohdissa eroja vaikka yleistäen voidaan sanoa, että työlliset olivat aktiivisempia ja aloitteellisempia kuin työttömät. Aktiivista kansalaisuutta eli toimintaa luottamustehtävissä ja järjestöissä sen sijaan selitti varsin selkeästi kommunikatiivinen kompetenssi, yhteiskunnallisten tietojen ja tietoteknisten taitojen antama resurssi.

Toisessa artikkelitutkimuksessa keskityttiin kommunikatiiviseen kompetenssiin. Aineistona oli sama case-tutkimus kuin ensimmäisessä artikkelitutkimuksessa. Vastaajat jaettiin kommunikatiivisen kompetenssin asteen perusteella neljään ryhmään, joiden väliset rakenne-erot jo osoittivat selvästi kompetenssin liittyvän menestyksen mahdollisuuksiin työelämässä. Alimmassa ryhmässä keskimääräinen tulotaso oli 8500 markkaa kuukaudessa, 5 prosenttia toimi asiantuntija- tai esimiestehtävissä ja lähes puolet oli työttömiä. Korkeimman kompetenssin ryhmässä tulotaso oli keskimäärin 14 000 markkaa kuukaudessa, esimies- tai asiantuntijatehtävissä toimi yli kolmannes vastaajista ja työttömien osuus oli 2 prosenttia. Keskimmäisten ryhmien vertailu osoitti, että tietotekniset taidot ovat tärkeämpiä kuin yhteiskunnalliset tiedot. Tietotekniikkaa osaavien, mutta yhteiskunnallisissa tiedoissa alhaiset pisteet saaneen ryhmän tulotaso oli keskimäärin korkeampi ja työttömyysaste alhaisempi kuin ryhmän, jolla oli tietoja, mutta ei taitoja.

Kansalaisaktiivisuus eli toiminta järjestöissä ja luottamustehtävissä yleisty kompetenssin kasvaessa. Kysyttäessä yhteydenottoja vaikuttajiin erot ryhmien välillä osoittautuivat varsin suuriksi. Vielä suurempia ne olivat tiedusteltaessa yhteydenoton seurauksia. Näiden kokemusten perusteella ei ole ihmeteltävää, että vähäisen kompetenssin ryhmässä näkemykset kansalaisten vaikutusmahdollisuuksista olivat pessimistisempiä kuin muissa ryhmissä. Myös autonominen kansalaisuus oli kompetenteilla muita parempi kaikkien käytettyjen indikaattorien mukaan. Kompetentit reagoivat muita useammin tullessaan kohdelluksi väärin, pitivät itseään valistuneina kuluttajina, tekivät itse valituksia ja suhtautuivat luottavaisesti vaikuttamisessa tarvittavien tietojen riittävyyteen. Lisäksi he kokivat muita useammin saavuttaneensa tärkeitä tavoitteitaan ja yleensäkin pitivät elämäänsä positiivisväyisästi haasteellisena.

Kommunikatiivinen kompetenssi selitti voimakkaasti sekä osallistuvan että autonomisen kansalaisuuden vaihtelua. Toinen selkeä taustavaikuttaja oli koulutustaso. Vaikka tulokset on saatu aineistosta, joka ei edusta koko väestöä, ne ovat yksiselitteisiä ja sellaisina ainakin suuntaa antavia. Yleistäen voidaan sanoa, että yhteiskunnalliset yleistiedot, tietotekniset taidot ja koulutus ovat tärkeitä kansalaisuuden immateriaalisia

resursseja sekä nykyisessä että tulevassa tietoyhteiskunnassa. Edelleen tuloksista voidaan päätellä, että tietoteknisten taitojen vahva yhteys sekä työelämässä menestymiseen että kansalaisuuden toteuttamiseen saattaa olla signaali ”digitaalisen kahtiajaon” syntyisestä Suomessa. Sen mukaan yhteiskunta on jakautumassa tietotekniikkaa osaaviin ja osaamattomiin, joiden uhkana on syrjäytymisen vaara sekä työelämässä että yhteiskunnallisen toiminnan muillakin areenoilla.

Tulokset osoittivat myös sen, että vaikka tietotekniset taidot ovat tärkeitä, myös yleistietoja tai laajemmin ottaen yleissivistystä tarvitaan tietoyhteiskunnassakin. Ilman niitä tietoyhteiskunnan ”ideaalikansalaisen” kuva kutistuu teknokraattiseksi specialistiksi. Sellainen tuskin täyttää niitä positiivisia odotuksia, joita tiedon aikakauteen liitetään.

Kolmannessa artikkelissa tarkasteltiin asenteita tietoverkkojen käyttöä kohtaan. Asenteet ovat tärkeitä sen vuoksi, että ne heijastavat inteniota käyttäytyä asenteen suuntaisesti eli asenteet voivat edeltää käyttäytymismuutosta. Empiirisenä tutkimusongelmana oli kansalaisten asennoituminen Internetin käyttöön sekä tietolähteenä että hallinnollisessa asiointissa, jos tietosuoja olisi aukoton. Aineisto oli sama case-aineisto kuin edellisissä artikkelitutkimuksissa.

Tulokset osoittivat, että Internet-asenteet olivat selkeästi yhteydessä tietokoneiden käyttökokemukseen, varsinkin kun kysymys oli asiointin mahdollisuuksista. Tämän mukaan halukkuus käyttää Internetiä tiedonhaun lisäksi asiointiin eli käytännön elämän helpottamiseen kasvoi tietokoneiden käyttökokemuksen mukana. Tietokoneita päivittäin käyttävistä 80 prosenttia suhtautui myönteisesti Internetin mahdollisuuksiin tietolähteenä tai asiointivälineenä. Tietokoneita koskaan käyttämättömillä myönteinen asenne oli vain yhdellä kymmenestä. Koska yli miljoona suomalaista käyttää työssään tietokoneita, on pääteltävissä, että asenteellinen pohja Internetin käyttöön hallinnollisessa asiointissa on enimmäkseen myönteistä.

Sosiaalisilta taustoiltaan Internet-asenteet olivat selkeästi yhteydessä ikään siten, että yli 50-vuotiaista yli puolet oli Internet-kielteisiä, kun nuoremmista heitä oli vain vajaa kolmannes. Naiset olivat yleisesti kielteisempiä kuin miehet. Myös koulutus erotteli Internet-asenteita siten, että myönteisesti suhtautuvissa oli enemmän ylemmän koulutuksen saaneita kuin kielteisesti suhtautuvien ryhmässä.

Verrattaessa asenteita ja kansalaisuuden toteuttamista havaittiin, että Internet-asenteilla oli yhteys mielipiteisiin kansalaisten vaikutusmahdollisuuksista, siinä tarvittavien tietojen riittävydestä ja elämän kokemiseen haasteena. Koulutustaustan vakiointikaan ei poistanut näitä eroja.

Internet-myönteisten mielestä kansalaisten vaikutusmahdollisuudet ovat pikemminkin lisääntymään päin ja vaikuttamisessa tarvittavien tietojen riittävyys riippuu tapauksesta. He ovat kenties ymmärtäneet Internetin käyttömahdollisuudet tiedonhankinnan, kommunikoinnin ja vaikuttamisen alueella. Tämä tulos saattaa olla ensimmäisiä positiivisia signaaleja Internetin vaikutuksista kansalaisyhteiskuntaan.

Kun kahdessa edellisessä tutkimuksessa suuntaus oli tulevaisuuteen päin, luo neljäs artikkelitutkimus katseen taaksepäin. Siinä tarkastelun kohteena oli eläketiedon kehittyminen. Tarkoitus oli löytää vastaus kysymykseen, miten uutta sosiaalista instituutiota koskeva tieto leviää ja mitkä tekijät tähän vaikuttavat. Tutkimuksessa vedettiin yhteen kuuden ETK:ssa vuosina 1965 - 1992 tehdyn työeläketietoa käsittelevän tutkimuksen tulokset ja analysoitiin viimeisimmän aineistolla tiedon tason vaihtelun selittäjiä. Aineiston tutkimukset on tehty haastattelututkimuksina ja otokset edustivat 18 - 64-vuotiasta väestöä.

Tulokset osoittivat, että järjestelmän tultua voimaan sitä koskeva tieto nousi nopeasti käytännön saturaatiotasoon eli 80 - 90 prosenttiin silloin kun tieto koski yksiselitteisiä perusasioita. Muissa kysymyksissä tiedon taso oli huomattavasti matalampi. Eläkeiän tunti 1980-luvulle tultaessa runsas puolet vastaajista, karttumisprosentin joka kolmas ja oman eläkkeensä likiarvon joka kolmas. Nykyisin ei eläketiedon taso ole tätä parempi. Voidaan pitää myös mahdollisena sitä, että se olisi laskenut.

Yhteenvedona tiedon tason kehittymistä koskevista tuloksista voidaan sanoa, että tiedon taso ei ole noussut tasaisesti eläkejärjestelmän kypsymisen mukana ja että tiedolliset puutteet ovat yhä varsin yleisiä. Tulos osoittaa myös sen, että eläkejärjestelmän itselleen asettamat tavoitteet kansalaisten eläketiedon tasossa eivät ole toteutuneet. Karkeasti arvioiden tavoitteen mukainen tiedon taso on vain noin neljäs-viidesosalla 18 - 64-vuotiaasta väestöstä. Kansalaisten oikeus tietoon on eläketiedon osalta toteutunut vaillinaisesti.

Tausta-analyysin tulokset osoittivat, että koulutus selitti selvimmin tiedon tason vaihtelua eli koulutus antaa valmiudet omaksua monimutkaista ja usein melko abstraktia eläketietoa. Myös asuinpaikan kaupunkiaaste selitti tiedon tasoa, mikä on ymmärrettävä koulutustason ja tiedonsaantimahdollisuuksien kautta. Eläkeasioista kiinnostumista sen sijaan selitti parhaiten ikä, mikä on ymmärrettävä oman intressin perusteella. Kun oma eläketapahtuma lähestyy, kiinnostutaan sitä koskevasta tiedosta. Koska tiedon taso ei seuraa kiinnostuksen kasvua, voidaan päätellä, että kansalaisilla, joilla on heikko koulutustausta, voi hyvästä motivaatiostaan huolimatta olla erityisiä vaikeuksia omaksua eläketietoa. Eläketieto on

esimerkki sosiaalisia oikeuksia koskevista tiedoista ja siksi tulokset voitaneen yleistää laajemminkin ja katsoa niiden tukevan käsitystä tiedollisten ongelmien merkityksestä syrjäytymisen osatekijänä.

Viidennessä osatutkimuksessa näkökulma siirtyi tiedon lähettäjän eli työeläkejärjestelmän intresseihin. Eläkejärjestelmälle on tärkeää ylläpitää legitimitteettiään eli hyväksyttävyyttään kansalaisten silmissä. Tämä on myös työeläkeviestinnän keskeisiä tehtäviä. Empiirisenä tutkimusongelmana oli tiedon yhteys legitimitettiin. Aineistona oli TELAn väestöllisesti edustava survey-tutkimus vuodelta 1998. Aluksi tutkittiin työeläkeasenteita. Osoittautui, että ne muodostuivat kolmesta asenneulottuvuudesta, joista ensimmäinen oli ansaintaperiaatteen tuki. Sen mukaan nykyinen ansiosidonnainen järjestelmä on hyvä ja kannatettava. Toinen asenne liittyy halukkuuteen muuttaa nykyjärjestelmä enemmän yksilöllistä vastuuta korostavaan eli markkinamyönteiseen suuntaan. Kolmas asenne muodostui mielipiteistä, jotka koskivat nykyjärjestelmän kykyä vastata tulevaisuuden haasteisiin.

Asenteista ansaintaperiaatteella oli kansalaisten selvä tuki. Viisi-luokkaisella asteikolla ansaintaperiaatteen tuen keskiarvo oli 4.1. Sen sijaan järjestelmän tulevaisuuteen vastaajat suhtautuivat epäröiden, mitä osoittaa 2.8 keskiarvo. Sama pidättyvyys (ka. 2.9) koski järjestelmän kehittämistä markkinamyönteiseen suuntaan. Sitä ei selvästi tuettu, mutta ei vastustettukaan.

Tiedon ja mielipiteen yhteydestä voidaan tulosten mukaan yleistäen sanoa, että eläketieto lisää jonkin verran järjestelmän legitimitteettiä siten, että tiedon tason noustessa yleistyivät myös myönteistä suhtautumista osoittavat mielipiteet. Erot tietävien ja eläketietoja vailla olevien asenteissa eivät kuitenkaan olleet erityisen suuria. Vastaajan omalla intressillä ja poliittisella ideologialla sen sijaan oli selkeä vaikutus asenteisiin, mutta mistään oikeisto-vasemmistoakselista ei kuitenkaan voida puhua. Asenteet näyttävät siis määräytyvän enemmän muiden tekijöiden kuin asiatietojen perusteella.

8. JOHTOPÄÄTÖKSET

Tutkimuksen alussa luvussa 2 esittelin 8 kysymystä, joihin artikkelitutkimuksista haettiin empiriaan perustuvia vastauksia. Ensimmäisessä tutkimuskysymyksessä kysyttiin, millaisia kansalaisyhteisöjä ja velvollisuuksia kansalaiset preferoivat. Tulokset osoittivat tutkittujen kansalaisten preferoivan eniten sosiaalisia oikeuksia. Tulos tuo mielen Rochen (1992) ja Barbaletin (1988) kritiikin hyvinvointivaltion liaksi sosiaalisin oikeuksiin keskittyvästä kansalaisnäkemyksestä. Samalla tulos herätti kysymyksen, pitäisikö kansalaisuuden muidenkin dimensioiden - siviili- ja poliittisten oikeuksien - merkitystä vahvistaa hyvän kansalaisuuden tavoitteiden saavuttamiseksi. Tämä tarkoittaa sitä, että kansalaisten pitäisi entistä enemmän tunnustaa ja käyttää muitakin oikeuksiaan, kuten sananvapautta, oikeutta tietoon sekä ennen muuta poliittisia oikeuksiaan sanan laajassa merkityksessä.

Kansalaisuus ei ole vain sosiaalisten oikeuksien käyttäminen, vaan se on myös osallistumista, integroitumista yhteiskuntaan. Osallistuminen on pohjimmiltaan demokratian toteuttamista ruohonjuuritasolla, mikä on arvokasta sekä yhteisöllisten että yksilöllisten vaikutustensa vuoksi. Voidaan jopa sanoa, että yhteisten asioiden hoitamiseen osallistuminen tuottaa parempia ja vastuuntuntoisempia kansalaisia (Mansbridge 1999, 315 - 319).

Toisessa tutkimusongelmassa kysyttiin, miten työmarkkina-asema vaikuttaa kansalaisyhteisöjen ja -velvollisuuksien preferointiin. Tulokset osoittivat, että eroja työllisten ja työttömien välillä oli vain muutamissa kohdin. Eräs näistä eroista oli se, että työttömät preferoivat sosiaalisia oikeuksia ja eettisiä ja moraalisia velvollisuuksia työllisiä enemmän. Tämän perusteella voidaan päätellä suuntaa, mihin kansalaisuutta olisi kehitettävä. Sosiaalisen kriisin eli työpaikan menetyksen läpikäyneinä työttömät tietävät, mitä yhteiskunnassamme on liian vähän. Työttömyyden tuottama kriisi nostaa esiin arkaaisia, yhteisöllisiä arvoja (Kortteinen & Tuomikoski 1998, 145). Työttömien omin sanoin tärkeimpiä kansalaisyhteisövelvollisuuksia ovat: ”Inhimillinen kohtelu, toisen hyvän huomiointi, lähimmäisestä huolehtiminen”. Johtopäätös tästä on, että tarvitsemme kansalaisyhteiskunnan vahvistamista ja yhteisöllisyyttä, laajaa näkemystä paitsi

kansalaisen oikeuksista myös hänen velvollisuuksistaan yhteisöä ja kanssaihmiä kohtaan.

Työllisten ja työssäolevien eroavuudet mielipiteissä ja kansalaisuuden toteuttamisessa tukevat myös näkemystä työn positiivisesta merkityksestä hyvän kansalaisuuden toteutumisen areenana. Tällä puolestaan on kytkentöjä aktiiviseen sosiaalipolitiikkaan, työttömien työvalmiuksien kehittämiseen sekä kolmannella sektorilla tehtävän työn uudelleen määrittämiseen hyvän kansalaisuuden vahvistamiseksi. Työorientoituneessa yhteiskunnassamme paraskaan sosiaaliturva ei korvaa sitä yhteiskunnallista jäsentymistä minkä työ tai muu vastaava arvostettu toiminta työkäiselle ja -kykyiselle kansalaiselle antaa.

Kolmas tutkimuskysymyksistä koski tiedon ja taidon eli kommunikatiivisen kompetenssin yhteyttä kansalaisuuden toteuttamiseen. Tätä aihetta voidaan pitää tutkimusongelmista kaikkein keskeisimpänä. Tulokset osoittivat selkeästi, että yhteiskunnallinen tieto ja tietotekninen osaaminen eli kommunikatiivinen kompetenssi lisäävät sekä osallistuvan että autonomisen ja aloitteellisen kansalaisuuden toteutumisen todennäköisyyttä. Sellaisina niitä voidaan koulutuksen ohella pitää kansalaisuuden tärkeisiin immateriaalisiin resursseihin kuuluvina sekä nykyisessä että tulevassa tietoyhteiskunnassa.

Yllättävää tuloksissa oli tietoteknisen osaamisen suuri vaikutus. Tämä vaikutus säilyi, vaikka koulutustausta vakioitiin. Ennen käsityksenä on ollut, että koulutus antaa koko elämän kestävästi valmiudet tiedon hyödyntämiseen elinolojen hallitsemiseksi ja hyvän elämän tavoittelemiseksi. Käsitys ei enää päde. Pelkkä, ehkä kauan sitten hankittu koulutus, ei enää riitä, vaan ihmisen on jatkuvasti kehitettävä tietojaan ja taitojaan. Nykyisin suuri osa viestinnästä ja tietovarastoista on siirtynyt sähköiseen muotoon helposti ja vaivattomasti tietotekniikkaa osaavien ulottuville. Kun tietotekniikkaa osaamattomat käyttävät perinteisiä, vähemmän tehokkaita tiedonhankintamenetelmiä jäävät he ennemmin tai myöhemmin kehityksestä jälkeen. Tämä puolestaan alkaa näkyä sijoittumisina osaavia heikompiin asemiin työmarkkinoille ja yhteiskunnassa. Toisin sanoen tietotekninen osaamattomuus lisää syrjäytymisen ja huono-osaisuuden riskiä ja vastaavasti osaaminen vähentää sitä.

Huono-osaisuuden torjuminen on sosiaalipolitiikan tehtävä. Siksi ”digitaalisen kahtiajaon” voimistumisen signaalit, joita tämä tutkimus tuo esille, on syytä ottaa vakavasti. Vaikka tietotekninen osaaminen ei ole avain hyvinvointiin, on se käyttökelpoinen resurssi hyvän kansalaisuuden tavoittelemiseksi.

Tietotekninen osaaminen on edellytys tietoverkkojen käyttöön ja sellaisena avain tulevaan tietoyhteiskuntaan. Tietoverkot ovat tietoyhteiskunnan keskeisin elementti, mikä on jo nähtävissä globaalin talouden alueella (Castells 1996). Tietoverkkojen käyttötaidosta on käytetty termiä verkkolukutaito, joka viittaa rinnastuksena lukutaitoon, modernin kansalaisuuden perusresurssiin. Ilman verkkolukutaitoa tulevassa tietoyhteiskunnassa kansalaisella on samanlainen syrjäytymisen riski kuin lukutaidottomalla 100 vuotta sitten kansalaisuusinstituution vakiintuessa ja laajentuessa. Miten suomalaisista tuli lukutaitoisia, siitä kertoo kansakoululaitoksen historia. Suomessa kansakouluasetus annettiin vuonna 1866 ja kouluja perustettiin kaikkialle maassamme. Kuitenkin vasta oppivelvollisuuslaki vuonna 1921 teki koko kansan luku- ja kirjoitustaitoiseksi. Sen säätämisen aikoihin puolet kouluikäisistä lapsista jäi kouluopetuksen ulkopuolelle ja kolmannes yli 15-vuotiaista oli kirjoitustaidottomia. (Ks. Koulu 1999.) Kokemuksista on syytä ottaa opiksi, koska se kertoo keinon, miten taistella ”digitaalista kahtiajakautumista” vastaan.

Vaikka verkkolukutaidon merkitys ymmärretään jo laajalti, täysi tunnustus asian tärkeydelle annetaan vasta silloin, kun verkkolukutaidosta tulee pakollinen osa oppivelvollisuutta. Silloin sen piiriin tulisivat maan kaikki alueet ja kaikki kansalaisryhmät. Oppivelvollisuusiän ohittaneille verkkolukutaidon oppimisen tulisi olla sosiaalinen oikeus, jonka järjestäminen kaikille olisi yhteiskunnan velvollisuus. Tämä koskee erityisesti keski-ikäisiä ja varttuneita henkilöitä. Vanhuksia ja erityisistä oppimisvaikeuksista kärsiviä verkkolukutaidon vaatimus ei koske.

”Digitaalisen kahtiajaon” uhkaa torjuttaessa menetelmien tulee olla monipuolisia. Olisi aivan liian kapea-alaista keskittyä pelkästään laitteisiin ja niiden käyttötaitoon. Yleensä laitteet (tai pääsy verkkoon) ja käyttötaito hankitaan, jos henkilöllä on riittävästi motivaatiota ryhtyä verkon käyttäjäksi. Siksi alkumotivaatio on tärkeintä. Motivaatio ryhtyä verkon käyttäjäksi syntyy monista toisiinsa kietoutuneista yksilöllisistä, sosiaalisista ja taloudellisista syistä. Verkkopalveluista on koettava saatavan hyötyä, joka voi olla viestinnällistä (sähköpostin käyttö), asiointiin tai tiedonhankintaan liittyvää. Näiden lisäksi motiivit voivat liittyä myös harrastuksiin ja viihteeseen. (Ks. Savolainen 1997b.)

Vaikka tietotekninen osaaminen on tärkeää, tulokset vahvistavat myös tiedon merkityksen kansalaisuuden resurssina. Parhaat menestyksen indikaattorit olivat niillä, joilla oli sekä tietoja että taitoja. Yhteiskunnan asioista tietävät ja tietotekniikkaa osaavat ohittavat ne, joilla on pelkästään taitoja. Varsinkin sosiaalisissa tilanteissa, kuten keskusteluissa, neuvotte- luissa tai esiinnyttäessä, tietoa ei voi ryhtyä etsimään, vaan sitä on myös

omistettava. Näin hahmotettuna tietotekniset taidot asettuvat oikeaan suhteeseen tietoon verrattuna. Tietotekninen osaaminen on keino tiedon hankkimiseen ja kartuttamiseen, eikä päämäärä sinänsä.

Nykyiset verkkopalvelut ovat pisimmällä tiedon suhteen, sillä verkossa on valtava määrä tietoa eri alueilta. Kuitenkin painettu tieto ja sähköisessä muodossa oleva tieto ovat suurimmalta osin erillään omilla maailmoillaan. Tietoverkoissa tosin on usein kirjallisuusviitteitä ja luetteloita kirjoista, joista asioista kiinnostunut saa lisätietoa. Sen sijaan painotuotteissa ei juurikaan viitata Internet-sivuihin lisätietolähteenä. Kuitenkin juuri tämä on suunta, johon kehityksen tulisi kulkea, jotta kansalaiset tottuisivat Internetin käyttöön ajantasaisena, edullisena ja nopeana tietolähteenä. Tällöin esimerkiksi tietopitoisissa painotuotteissa voisivat olla perusasiat ja Internet-osoitteet lisätietojen lähteenä. Ensimmäisiä esimerkkejä tämän suuntaisesta materiaalista onkin jo olemassa. Pertti Koistisen ”Työpolitiikan perusteet” on ilmestynyt syksyllä 1999 painettuna versiona, johon liittyy Internetissä toimiva graafinen esitys. Tällaisen grafiikan tiedot voidaan helposti päivittää, jolloin painettu perusteos ei vanhene, millä on kuluttajien kannalta taloudellista merkitystä. Lisäksi perusteos ilmestyi verkkoversiona. Myös Sitra julkaisee tuotantoaan yleensä sekä painettuna että verkkoversiona. Voidaan sanoa, että painotuotteiden verkkoversiot antavat uusimman tiedon edullisesti ja nopeasti jokaisen käyttöön ja sen vuoksi ne ovat esimerkki Internetin demokraattisesta perusluonteesta.

Samaan aikaan verkkolukutaidon yleistymisen kanssa Internetiä olisi kehitettävä myös teknisesti. Tekninen kehitys tarkoittaa paitsi nopeutta myös entistä suurempaa käyttäjäystävällisyyttä, jotta käyttö olisi periaatteessa helppoa jopa varttuneille kansalaisille, joilla on puutteellinen peruskoulutus. Internetin käytön aloittamisen tulisi olla myös nykyistä huokeampaa, mikä on toteutettavissa laitekehityksen, tietoliikennekustannusten kilpailun ja ehkä jossain tilanteissa myös yhteiskunnallisen subvention avulla.

Tiedon ja asioimismahdollisuuksien löytäminen verkosta vaatii nykyiseen verrattuna monipuolista kehittelyä. Koska kaikki suomalaiset eivät ole kielitaitoisia, pitäisi heidän tietoverkkojen käyttökynnystään laskea virittämällä käyttäjän tietokone toimimaan täysin suomenkielisenä myös hakupalvelujen ja niiden tulosten suhteen. Eräs mahdollisuus on käännösbottien käyttö, mikä nykyisinkin on mahdollista suurten eurooppalaisten kielten osalta (ks. <http://babelfish.altavista.com/cgi-bin/translate>). Kielenkääntöohjelmaa jokaisen käyttöön suosittelee myös Viherä (1999, 335).

Sähköisen asiointin palvelut vaativat lähivuosina huomattavaa lisäpanostusta, vaikka periaatteelliset ja juridiset esteet on jo raivattu pois sähköisen henkilötunnuksen ja sähköisen allekirjoituksen tultua 1.12.1999 käyttöön. Sähköisen asiointin kehitystarpeisiin kiinnitti huomiota myös presidentti Ahtisaari (1999) puheessaan valtion paikallis- ja aluehallintopäivillä: ”Hallinnon tehtävänä osaltaan on hyödyntää uuden tekniikan mahdollisuuksia niin, että sen avulla parannetaan julkisten palvelujen saatavuutta ja laatua sekä vedetään syrjäytymässä olevia ihmisiä mukaan palvelujen, yhteiskunnallisen vaikuttamisen ja inhimillisen kanssakäymisen piiriin.”

Kommunikatiivinen kompetenssi osoittautuu siis tärkeäksi resurssiksi, mutta miten on muiden yleisten sosioekonomisten taustatekijöiden vaikutus? Sitä koski neljäs tutkimuskysymys. Tulokset osoittivat koulutuksen olevan resurssi sekä osallistuvalla että autonomisella ja aloitteellisella kansalaisuudelle. Tämä koskee varsinkin korkeaa peruskoulutusta eli opisto- ja yliopistotasoa. Muiden tekijöiden vaikutus oli vaihteleva tai josain määrin epäselvä.

Viides tutkimuskysymys liittyi Internet-asenteisiin ja kansalaisuuden toteutumiseen. Tulokset osoittivat, että positiivinen suhtautuminen tietoverkkojen käyttöön arjen toimintojen helpottamiseksi on yhteydessä tekijöihin, jotka edistävät kansalaisuuden toteutumista. Tietotekniikkaa osaavat, jotka yleensä olivat myös Internet-myönteisiä, suhtautuivat luottavasti yhteiskunnallisen vaikuttamisen kehitykseen ja siinä tarvittavien tietojen hankkimiseen. Näin Internet on alkanut jo vaikuttaa kansalaisyhteiskuntaan sitä vahvistavasti. Näitä vaikutussuuntia olisi pyrittävä vahvistamaan esimerkiksi tavoilla, joihin edellä on viitattu.

Mitä tulee työeläketietoon, kuudenteen tutkimuskysymykseen, niin tulokset osoittivat, että tiedolliset puutteet työeläkeasioissa ovat tavallisia ja tiedon taso on yleisesti ottaen melko matala. Johtopäätös tästä voisi olla tiedotuksen tavoitetason laskeminen ja ehkä myös sen määrällinen vähentäminen. Tavoitetason laskeminen ei kuitenkaan ole autonomian kannalta suotava vaihtoehto, koska kansalaiset tulisivat entistä enemmän riippuvaisemmiksi asiantuntijoista. Myöskään instituution legitimitetin kannalta ei tiedottamisen vähentäminen liene suotuisaa. Vastakkainen vaihtoehto on tiedotuksen menetelmien kehittäminen, jotta nykyistä useampi saavuttaisi omien toimintavalmiuksiensa kannalta riittävän tiedon tason.

Selvää on, että eläkejärjestelmässä, jolla ei ole omaa palveluverkkoa, Internetin mahdollisuudet on järkevää hyödyntää paitsi tiedonhaun myös asiointin osalta. Tällöin kansalaiset voisivat niin halutessaan hoitaa

asiointinsa ja eläkehakemuksensa sähköisesti. Vastaavasti eläkehakemuksen käsittelyn etenemistä voitaisiin seurata omatoimisesti. Omien rekisteritietojen valvonta Internetin välityksellä merkitsisi huomattavaa rationointia nykyiseen käytäntöön verrattuna. Internet-kyselyjen avulla kansalaiset pystyisivät helposti valvomaan rekisteritietojaan ja samalla työnantajaansa, mikä työsuhteiden muuttuessa yhä enemmän katkonaisiksi, määräaikaisiksi ja osa-aikaisiksi tulee olemaan yhä tärkeämpää. Kansalaisten itsepalvelua eläkeneuvonnassa voitaisiin sitäkin kehittää siten, että Internetiin vietäisiin lukuisa määrä tyypillisiä neuvontatapauksia. Oikea ohje kullekin löytyisi vuorovaikutteisen kyselyohjauksen avulla. Palveluja kehitettäessä olisi käyttäjäystävällisyys varmistettava olemalla alusta alkaen yhteistyössä käyttäjien tai heidän edustajiensa kanssa (vrt. Keskinen 1999, 214 - 217).

Nykyisin Internet tavoittaa vain osan kansalaisista. Varsinkin eläkeikää lähestyvien ikäluokkien keskuudessa tottumukset tiedotusvälineiden ja asiointitapojen valinnoissa ovat perinteisiä. Sen vuoksi sähköisten palvelujen rinnalla on kehitettävä myös perinteisiä palvelumuotoja. 50 ikävuoden jälkeen Internetin käyttö vähenee voimakkaasti, samoin koulutustaso on yhteydessä todennäköisyyteen käyttää Internetiä tiedonhaussa (Rinne 1999, 22). Lehtien, radion ja television välityksellä tapahtuvaan tiedonvälitykseen kuuluu kuitenkin aina väistämättä ”portinvartijan” eli toimittajan tekemiä valintoja, jotka johtuvat välineiden vaatimuksista. Edellä olevan vuoksi perinteiset, mutta suorat kanavat työeläkejärjestelmän ja kansalaisten välillä, ovat sopivimpia joukkoviestinnän keinoja ikääntyneiden ja vähän koulutusta saaneiden kansalaisten tavoittamiseen. Kansalaisten asiointissa tärkeä kehityssuunta olisi tietoverkkoja hyväksi käyttävät yhteispalvelupisteet (ks. Paakkanen 1996).

Paitsi eläkejärjestelmän taholta tulevana toimintana, kansalaisten tiedonsaantia ja opastusta voidaan toteuttaa myös kansalaisyhteiskunnassa. Tästä esimerkkinä on Britanniassa valtion byrokratiaa vastaan konservatiivien kaudella kehittynyt uusi työmuoto, welfare rights work, jossa ihmisiä neuvottiin ja avustettiin hakemaan etuuksia ja tekemään valituksia. Neuvontapisteitä saattoi olla erilaisissa paikallistason organisaatioissa sekä uskonnollisten yhteisöjen tai ammattiyhdistysliikkeen toimistojen yhteydessä. Rahoituksensa nämä toimistot saattoivat saada julkisista varoista erilaisten yleisten projektien nimissä. Neuvontatoimistojen työntekijät tulivat usein kuluttajaliikkeen riveistä ja he pitivät itseään radikaaleina byrokratian vastustajina. Työmuodot menestyivät nimenomaan saamalla huomattavassa määrin etuuksia asiakkailleen ja siksi

niistä tuli voimakas ase hyvinvointivaltion puolesta. (Ks. Alcock 1994, 106 - 107.)

Seitsemäs tutkimuskysymys liittyi tiedon lähettäjään ja koski työeläkejärjestelmän legitimitettä. Tulokset osoittivat sen nauttivan peruseriaatteiden osalta kansalaisten hyväksyntää. Kuitenkin järjestelmän tulevaisuuden suhteen kansalaiset olivat epäröiviä. Tämä on selkeä tiedotuksellinen haaste. Kansalaiset ovat ymmällään, koska heille tiedotusvälineiden kautta koko 1990-luvun ajan välitetty kuva on ollut ristiriitainen. Toiset tahot korostavat järjestelmän kestävyttä ja luotettavuutta, toiset taas tulevaisuuden riskitekijöitä. Viimeksi mainittuja näkemyksiä vahvistavat tehdyt eläkeleikkaukset.

Kansalaisen luottamuksen vahvistaminen ei ole helppoa, mutta toisaalta eläkejärjestelmän kestävyttä puoltavat argumentit ovat nekin vahvoja. Menemättä niiden yksityiskohtiin voidaan todeta, että kansalaisten huoli eläketurvastaan näkyy myös suhtautumisessa järjestelmän kehittämiseen markkinamyönteiseen eli yksityisen eläkevakuutuksen suuntaan. Mikäli työeläkeviestintää päätetään kehittää vahvistamaan työeläkejärjestelmän legitimitettä sen luotettavuuden osalta, tarjoavat tämän tutkimuksen tulokset kolme selkeää asennekeskiarvolukua vertailukohteeksi tapahtuvalle kehitykselle.

Viimeisenä tutkimuskysymyksenä oli eläketiedon ja eläkeasenteiden yhteys. Tulokset osoittivat, että yleisesti ottaen tiedon tason parantuessa yleistyvät myös myönteistä asennoitumista osoittavat vastaukset, mutta yhteys ei ollut kovin voimakas. Asenteita selittivät enemmän vastaajan oma intressi ja yhteiskunnallinen ideologia. Tulokset vahvistavat jo omaksettua tiedotuslinjaa, joka jaetaan faktatiedotukseen ja eläkepoliittiseen viestintään. Faktatiedotus on vastaamista kansalaisten oikeuteen saada tietoa. Eläkepoliittinen viestintä on pidetty ja on syytä vastaisuudessakin pitää periaatteessa erillään, vaikka käytännössä jako ei ole yhä selvä. Eläkepoliittinen argumentointi perustuu yleensä faktoihin, vaikka johtopäätökset niistä voivat olla mielipiteiden ohjaamia.

Tämän tutkimuksen alussa esitettyjen tutkimuskysymysten voidaan edellä olevan perusteella todeta saaneen empiirisistä analyyseistä tyydyttävät vastaukset, joita kuitenkin rajasivat eri aineistojen rajoitukset. Kansalaisuus ja sen toteutuminen empiirisesti mitattavilla tavoilla osoittautui hedelmälliseksi viitekehyykseksi. Lähestymistapaa soisi käytettävän vastaisuudessakin tietoyhteiskunnan kansalaisuutta käsittelevissä tutkimuksissa.

Kuten tuloksista on käynyt ilmi, kansalaisten tiedontasoa eläkeasioissa ei voida pitää riittävänä. Kysymys ei ole vain monimutkaisesta

eläketiedosta, vaan laajemmasta ongelmasta. Kansalaiset eivät yleisesti ottaen useinkaan tiedä sitä, mitä heidän pitäisi tietää yhteiskunnasta, jonka täysivaltaisia jäseniä he ovat. Demokratian dilemma on se, että kansalaiset, joiden pitäisi pystyä tekemään järkeviä ja seurauksista tietoisia päätöksiä, eivät aina ole riittävän tietäviä ja osaavia. Kun kansalaisilta puuttuu tiedollisia resursseja, uhkana on asiantuntijavalta. Kuitenkin se, mitä kansalaiset asiantuntijavallan torjumiseksi tarvitsevat, ei välttämättä ole suuri tietomäärä, vaan nimenomaan sellainen tieto, jonka avulla pystytään arvioimaan toimintojen ja päätösten seurauksia. (Ks. Lupia & McCubbins 1998, 1 - 2.) Tietoverkkojen ja tietotekniikan sovellutusten mahdollisuudet tarjota tällaista tietoa voivat olla huomattavia, mikäli niin halutaan. Kysymys on valinnoista ja niiden hyväksi tehtävästä työstä.

Yhteenvetona tämän tutkimuksen johtopäätöksiin perustuvat toimenpidesuosituksukset voidaan tiivistää kolmeen ydinasiaan:

1. *Tietoyhteiskunnan tiedonvälitys-, asiointi- ja kommunikointikanava on tietoverkko. Sen käyttötaidosta, verkkolukutaidosta tulisi tehdä samanlainen perusvalmius kuin lukutaidosta nykyisin. Verkkolukutaidon tulisi olla osa pakollista oppivelvollisuutta.*
2. *Painettuna ja sähköisessä muodossa olevan tiedon tulisi tukea tois-taan. Painotuotteessa voisi olla perustietoa ja ohjaus käyttää Internetiä lisätietolähteenä.*
3. *Kansalaisilla on sosiaalinen oikeus tietoon ja instituutioilla on velvol-lisuus kehittää tiedotustaan eri kansalaisten tarpeita vastaavaksi. Koska ikääntyneiden, vähemmän koulutettujen kansalaisten ei lähi-tulevaisuudessa voida olettaa yleisesti käyttävän tietoverkkoja, on heidän tiedonsaantiaan kehitettävä perinteisten menetelmien pohjalta. Tällöin suora kanava instituution ja kansalaisen välillä on parempi kuin median "portinvartijan" kautta kulkeva. Myös kansalaisyhteiskunnan mahdollisuudet olisi hyödynnettävä.*

LÄHTEET

Ahtisaari, M. (1999). Tehokas hallinto, osa Suomen kilpailukykyä. Puhe valtion paikallis- ja aluehallintopäivillä Tampereella 9.11.1999. <http://www.tpk.fi/puheet-1999> (30.11.1999).

Ahtokari, R. (1988). Tuntematon vaikuttaja. Työeläkejärjestelmän isä Teivo Pentikäinen. Helsinki: WSOY.

Alasuutari, P. (1999). Laadullinen tutkimus. Tampere: Vastapaino.

Alcock, P. (1994). Why Citizenship and Welfare Rights Offer New Hope for New Welfare in Britain. Teoksessa *Citizenship: Critical Concepts*. (ed. Turner, B. & Hamilton, P.). Vol. 2. s. 103 - 113. London: Routledge.

Anttiroiko, A-V. (1998). Tietoyhteiskunnan kansalainen. Yhteiskuntafilosofisia ja teoreettisia näkökulmia kansalaisten osallistumista ja osallisuutta koskevaan keskusteluun. <http://www.uta.fi/~kuaran/sosio> (6.9.1999).

Anttiroiko, A-V. (1999). Making Sense of Information Society Strategy. A Critical Review of IS Strategies at National, Regional and Local Levels in Finland. Tampere: University of Tampere. Department of Local Government Studies.

Aron, R. (1994). Is Multinational Citizenship Possible? Teoksessa *Citizenship: Critical Concepts*. (ed. Turner, B. & Hamilton, P.). Vol. 2. s. 279 - 291. London: Routledge.

Barbalet, J. M. (1988). *Citizenship, Rights, Struggle and Class Inequality*. Milton Keynes: Open University Press.

Barron, I. & Curnow. R. (1979). *The Future with Microelectronics*. Milton Keynes: Open University Press.

Barry, N. (1986). *On Classical Liberalism and Libertarianism*. London: MacMillan Press.

Barry, N. (1990). Markets, Citizenship and the Welfare State: Some Critical Reflections. Teoksessa *Citizenship and Rights in Thatcher's Britain: Two Views*. (ed. Plant, R. & Barry, N.) s. 33 - 77. London: The IEA Health and Welfare Unit.

Berlin, I. (1969). *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.

Blom, R. (1999). Tietoyhteiskunnan lupaus. Teoksessa *Mikä Suomessa muuttui. Sosiologinen kuva 1990-luvusta* (toim. Blom, R.) s. 77 - 101. Helsinki: Gaudeamus.

Blomberg, G. & Petersson, O. & Westholm, A. (1989). *Medborgarundersökningen: Råtabeller*. Stockholm: Regeringskansliets Offsetcentral.

Bonsdorff von, G. (1977). Tandemin kuva suomalaisesta demokratiasta. Teoksessa *Demokratia ja tasa-arvo. Arvioita painopistetutkimuksista Tandem ja Deta*. (toim. Rautkallio, H. & Häikiö, M.) Helsinki: WSOY.

Cahoone, L. E. (1988). *The Dilemma of Modernity. Philosophy, Culture, and Anti-Culture*. Albany: State University of New York Press.

Castells, M. (1989). *The Information Cities, the Information Technology. Economic Restructuring and the Urban-Regional Process*. Oxford: Blackwell.

Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.

Castells, M. (1998). *End of Millenium*. Oxford: Blackwell.

Carey, J. W. (1994). Viestintä kulttuurisesta näkökulmasta. *Tiedotustutkimus* 17: 2/1994. s. 81 - 97.

Clinton, W. J. (1997a). "State of the Union Address."
<http://www.whitehouse.gov/WH/SOU97> (8.2.2000)

Clinton, W. J. (1997b). Remarks by the President at Education Announcement/Roundtable, <http://www.iitf.nist.gov/documents/press/040297.htm> (8.2.2000)

Doyal, L. & Gough, I. (1991). A Theory of Human Need. London: MacMillan.

Eläketurvakeskuksen vuosikertomukset vuosilta 1963 - 1998. Helsinki: Eläketurvakeskus.

Elämänlaatu, osaaminen ja kilpailukyky. Tietoyhteiskunnan strategisen kehittämisen lähtökohdat ja päämäärät. (1998). Helsinki: Sitra 206.

Erikson, R. & Åberg, R. (1984). Välfärdens innehåll och fördelning. Teoksessa Välfärd i förändring - levnadsvillkor i Sverige 1968 - 1981 (red. Erikson, R. & Åberg, R). s. 13 - 26. Institut för social forskning. Rapport nr 5 från 1980 levnadsnivåprojekt. Arlov: Berlings.

Ervasti, H. (1996). Kenen vastuu? Tutkimuksia hyvinvointipluralismista legitimitietin näkökulmasta. Stakes: Tutkimuksia 62.

Forss, S. & Jääskeläinen, P. (1986). Viesti, väline ja vaikutus - Tutkimus esitemuotoisen työeläketiedotuksen perillemenosta ja siihen vaikuttavista tekijöistä. Helsinki: Eläketurvakeskuksen tutkimuksia.

Fraser, N. & Gordon, L. (1994). Civil Citizenship against Social Citizenship? On the Ideology of Contract-versus-Charity. Teoksessa The Conditions of Citizenship (ed. van Steenberg, B). s. 90 - 107. London: Sage.

Giddens, A. (1985). The Nation State and Violence. Cambridge: Polity.

Gunsteren van, H. (1994). Four Conceptions of Citizenship. Teoksessa - The Conditions of Citizenship (ed. van Steenberg, B). s. 36 - 48. London: Sage.

Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action. vol. 1. Boston: Beacon Press.

Habermas, J. (1994). Citizenship and National Identity. Teoksessa -The Conditions of Citizenship (ed. van Steenberg, B.). s. 20 - 35. London: Sage.

Hannula, I. & Linturi, R. & Mannermaa M. (1998). Sitra - Tietoyhteiskunta 2005. <http://www.sitra.fi/tietoyhteiskunta/suomi/st21/sitra1942.htm>. (5.12.1999).

Harviainen, M. & Vuohijoki, A. (1995). Internet, kirjastojen Internet ensi-
apuopas. Forssa: Suomen kirjastoseura.

Hautamäki, A. (1996). Suomi teollisen ja tietoyhteiskunnan murroksessa. Tietoyhteiskunnan sosiaaliset ja yhteiskunnalliset vaikutukset. Helsinki: Sitra.

HE 137/1999 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle laeiksi sosiaalihuollon asiakkaan asemasta ja oikeuksista sekä sosiaalihuoltolain muuttamisesta ja eräiksi niihin liittyviksi laeiksi.

Heikkinen, M. (1998). Nuorten selviytyminen ja syrjäytyminen tietoyhteiskunnassa. Teoksessa Avautuminen tietoyhteiskuntaan (toim. Varis, T.). s. 45 - 57. Tampereen yliopiston täydennyskoulutuskeskus. Julkaisusarja A 1/98.

Hernes, H. M. (1988). The Dimensions of Citizenship in the Advanced Welfare State. Uppsala: Maktutredningen.

Huttunen, R. (1999). Subjekti, modernisaatio ja oikeuden mukaisuus. <http://www.juy.fi/~rakahu> (1.11.1999).

ISFI - Tietoyhteiskunnan tila ja tulevaisuus Suomessa -tutkimushanke. <http://www.uta.fi/laitokset/sosio/fst/index.htm> (5.11.1999).

Janowitz, M. (1994). Observations on the Sociology of Citizenship. Teoksessa Citizenship: Critical Concepts. Vol.1. (ed. Turner, B. & Hamilton, P.). s. 42 - 63. London: Routledge.

Jonsson, J. (1984). Utbildningsresursser. Teoksessa Vålfärd i förändring - levnadsvillkor i Sverige 1968 - 1981 (red. Erikson, R. & Åberg, R). s. 179 - 210. Institut för social forskning. Rapport nr 5 från 1980 levnadsnivåprojekt. Arlov: Berlings.

Kahma I. (1986). Viestintä ja vaikutus. Mass communication research - perinteen reanalyysi 1960 - 1985. Tiedotustutkimus 9: 2/1986, s. 33 - 48.
Kajanoja, J. (1997). Hyvinvointivaltio investointina inhimilliseen ja sosiaaliseen pääomaan. VATT -keskustelunaloitteita. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.

Kangas, O. (1986). Luokkaintressit ja hyvinvointivaltio. Sisältöanalyttinen tarkastelu suurimpien puolueiden ja etujärjestöjen sosiaalipoliittisista kannanotoista. Helsingin kaupunkorkeakoulun julkaisu: D-84.

Kangas, O. (1991). The Politics of Social Rights. Swedish Institute for Social Research. Stockholm: Edsbruk.

Kangas, O. (1995). Niin metsä vastaa kuin sinne huudetaan: Kysymysten muotoilun vaikutus mielipiteisiin. Poliitikka 37: 2/1995, s. 128 - 137.

Kangas, O. (1997). Self-Interest and Common Good - The Impact of Norms, Selfishness and Context in Social Policy Opinions. Journal of Socio-Economics. 26: 5/1997, s. 475 - 494.

Kangas, O. & Ritakallio V-M. (1996). Kuka on köyhä? Stakes: Tutkimuksia 65.

Karisalmi, S. (1992). Kansalaiset, sosiaaliturva ja työeläke. Helsinki: Eläketurvakeskuksen tutkimuksia.

Karisto, A. & Takala, P. (1990). Suomi muuttuu - näkökulmia elintason, elämäntavan ja sosiaalipoliitiikan muutokseen. Porvoo: WSOY.

Kasvio, A. (1997). Digitaalinen kumous, työn murros ja tietoyhteiskunta. - Näkökulmia tietoyhteiskuntaan (toim. Stachon, K.). s. 89 - 109. Tampere: Gaudeamus.

Karvonen, E. (1997). Kohti relationaalista tietokäsitystä. Teoksessa Näkökulmia tietoyhteiskuntaan (toim. Stachon, K). s. 171 - 204. Tampere: Gaudeamus.

Keskinen, A. (1995). Johdatusta teledemokratiaan ja tietoverkkoihin. Teoksessa Teledemokratia, tietoverkot ja yhteiskunta (toim. Keskinen, A). s. 19 - 27. Helsinki: Painatuskeskus.

Keskinen, A. (1999). Towards User Empowerment. On Development of Utilisation of Information and Communication Technology in Decision Making of Administrations. Tampereen yliopisto, Poliitiikan tutkimuksen laitos. Studia Politica Tamperensis no. 6. Tampere: Cityoffset.

Koistinen, P. (1999). Työpolitiikan perusteet. <http://www.wsoy.fi> (4.12.1999).

Kortteinen, M. & Tuomikoski, H. Työtön. Tutkimus pitkäaikaistyöttömien selviytymisestä. Helsinki: Tammi.

Koulu. Opetussuunnitelmat: oppivelvollisuuslaki 1921. <http://www.koulut.kuopio.fi/1922/osuu1922.htm>. (13.9.1999).

Lansing, J. & Morgan, J. (1971). Economic Survey Methods. Ann Arbor: Institute for Social Reseach, The University of Michigan.

Lash, S. (1995). Reflexivity and its Doubles: Structure, Aeshetics, Community. Teoksessa Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order (ed. Beck, U. & Giddens, A. & Lash, S.). s. 110 - 174. Cambridge: Polity Press.

Lehtonen, J. (1998a). Tietoyhteiskunta ja kommunikatiivinen kompetenssi. Teoksessa Avautuminen tietoyhteiskuntaan (toim. Varis, T.), s. 58 - 68. Tampereen yliopiston täydennyskoulutuskeskus. Julkaisusarja A 1/98.

Lehtonen, J (1998b). Ikuisuuskyseymys, Miten viesteillä vaikutetaan? Teoksessa Viestinnän jäljillä. Näkökulmia uuden ajan ilmiöön. (toim. Kivikuru, U-M. & Kunelius, R.). s. 153 - 165. Porvoo: WSOY.

Lehtonen, J. (1999). Konsumenterna, media och företagens etiska ansvar. Föredrag i nordiska konsumentudvalg, Köpenhamn.

Lilius, R. (1998). Suomalaisen tietoyhteiskunnan hankkeet ja rakentajat. Helsinki: Sitra. <http://www.sitra.fi/tietoyhteiskunta/suomi/st21/sitra159.htm>. (15.9.1999)

Lilius, R. (1999). Suomalaiset tietoyhteiskuntaprojektit. Kärkihankekohtainen arviointi. Helsinki: Sitra. <http://www.sitra.fi/tietoyhteiskunta/suomi/st2f.htm>. (15.9.1999)

Louhelainen, P. (1972). Eduskunta ja eläketurva. Helsinki: Eläketurvakeskusten tutkimuksia.

Luhmann, N. (1994). Viestintä sosiologisesta näkökulmasta. Tiedotustutkimus 17: 2/1994. s. 69 - 81.

Lupia, A. & McGubbins, M. (1998). The Democratic Dilemma. Can Citizens Learn What They Need To Know? Cambridge: Cambridge University Press.

Maktutredningen - The Study of Power and Democracy in Sweden. Publicerade skrifter/Publications. <http://www.statsvet.uu.se/staff/petersso/maktutr.html>. (27.1.1997).

Malaska, P. (1995). Yhteiskuntakehityksestä ja murroksesta. Teoksessa Teledemokratia, tietoverkot ja yhteiskunta. (toim. Keskinen, A.) Helsinki: Painatuskeskus.

Marshall, T. H. (1996). Citizenship and Social Class. Republished as a Pluto Classic.

Marshall, T. H. (1975). Social Policy in the Twentieth Century. London: Hutchinson.

Marshall, T. H. (1994). Afterthought of Value Problems of Welfare-Capitalism. Teoksessa Citizenship: Critical Concepts. (ed. Turner, B. & Hamilton, R). Vol 2. s. 5 - 45. London: Routledge.

Mansbridge, J. (1999). On The Idea That Participation Makes Better Citizens. Teoksessa Citizen Competance and Democratic Institutions (ed. Elkin, S. & Soltan, K.). Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

Masuda, Y. (1981). *The Information Society as Post-Industrial Society*. Bethesda: Institute for the Information Society.

Meehan, E. (1993). *Citizenship and the European Community*. London: Sage.

Mishra, R. (1984). *Society and Social Policy. Theories and Practice of Welfare*. London: Macmillan.

Murray, C. (1994). *Losing Ground. American Social Policy 1950 - 1980*. New York: Basic Books.

Männistö, A. (1997). Ehjä, ekologinen informaatioaika? Teoksessa *Näkökulmia tietoyhteiskuntaan* (toim. Stachon, K.) s. 68 - 89. Tampere: Gaudemus.

Naumanen, P. (1990). Kansalaiskuva Suomessa. Kansalaista koskevat käsitykset opettajien ammattilehdissä 1880-luvulta 1980-luvulle. Turun yliopisto. Koulutussosiologian tutkimusyksikön tutkimusraportteja 6.

Niemelä, H. (1988). *Suomen kokonaiseläkejärjestelmän muotoutuminen*. Helsinki: Kansaneläkelaitoksen julkaisuja.

Niiniluoto, I. (1997). *Informaatio, tieto ja tietoyhteiskunta. Filosofinen käsitteanalyysi*. Helsinki: Edita.

Nevalainen, R. (1999). Suomi tietoyhteiskunnaksi - eespäin tiedon poluilla ja valtateillä. Tietoyhteiskuntatoiminnan lyhyt historia. <http://www.sitra.fi/tietoyhteiskunta/suomi/st2f/html> (31.8.1999).

Novak, T. & Hoffman, D. (1998). *Bridging the Digital Divide: The Impact of Race on Computer Access and Internet Use*. <http://ecommerce.vanderbilt.edu/papers/race/science/html> (8.3.2000).

NTIA. (1999). *Falling Through the Net: Defining Digital Divide*. National Telecommunications and Information Administration (NTIA) <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/fttn99> (23.8.1999).

Parsons, T. (1994). The Democratic Revolution. Teoksessa *Citizenship: Critical Concepts*. Vol. 1. (ed. Turner, B. & Hamilton, P.) s. 338 - 344. London: Routledge.

Pentikäinen, T. (1997). Eläkejärjestelmän perusta ja kurkistus tulevaisuuteen. Teoksessa *Eläkepolitiikka 2000-luvulle* (toim. Varoma, P.) s. 7 - 161. Helsinki: WSOY.

Peterson, O. & Westholm, A. & Blomberg, G. (1989). *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.

Pietilä, K. (1994). Ajopuun kaltainen viestintätutkimus. *Tiedotustutkimus* 17: 2/1994, s. 56 - 69.

Pietiläinen, S. (1997). Työeläke-etuuksien lainsäädännöllinen suoja - vain yksi oikeusturvan tae. Teoksessa *Eläkepolitiikka 2000-luvulle* (toim. Varoma, P.) s. 526 - 533. Helsinki: WSOY.

Pihlajamäki, T. (1999). Tietokoneen ja Internetin käyttäjät muotokuvassa. Teoksessa *Internet suomalaisten arjessa*. s. 101 - 125. Helsinki: Tekes. Digitaalisen median raportti 3/99.

Raivola, R. & Vuorensyrjä, M. (1998). *Osaaminen tietoyhteiskunnassa*. Helsinki: Sitran julkaisut no.180.

Riihinen, O. (1996). Elämänhallintakäsitteen erittelyä ja ongelmia. Teoksessa *Elämänhallintaa etsimässä* (toim. Raitasalo, R.) s. 16 - 34. Kela: Sosiaali- ja terveysturvan katsauksia 13.

Rinne, J. (1999). Tietokoneiden ja Internetin käytön aloittaminen ja nykyinen käyttö. Teoksessa *Internet suomalaisen arjessa*. Tekes: Digitaalisen median raportti 3/99.

Roche, M. (1992). *Rethinking Citizenship - Welfare, Ideology and Change in Modern Society*. Cambridge: Polity Press.

Roche, M. (1994). *Citizenship, Social Theory and Social Change*. Teoksessa *Citizenship: Critical Concepts*. (ed. Turner, B. & Ha, P.). s. 80 - 110. London: Routledge.

Roskos-Ewoldsen, D. (1992). Attitude Accessibility and Persuasion: Review and Transactive Model. Teoksessa *Communication Yearbook* (ed. Burleson, B.). s. 185 - 225. New York: Sage.

Rothstein, B. (1998). *Just Institutions Matter. The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*. Cambridge: Cambridge University Press.

Saari, J. (1996a). Sosiaalipolitiikka markkinariippuvuuden vähentäjänä. Sosiaalitaloudellinen näkökulma jälkiteollistuvan yhteiskunnan sosiaalipolitiikkaan. *Stakes: Tutkimuksia* 69. Saarijärvi: Gummerus.

Saari, J. (1996b). Kansalaisuus ja sosiaalinen luokka. Sosiaalitaloudellinen näkökulma T. H. Marshallin teoriaan. Teoksessa *Sosiaalipolitiikan teoreettisia lähtökohtia: Sosiaalitaloudellinen näkökulma*. (Toim. Niemelä, H. & Saari, J. & Salminen, K.). s. 43 - 68. Kansaneläkelaitos. *Sosiaali- ja terveysturvan katsauksia* 1996:18.

SAS/STAT. (1990). *User's Guide, version 6. Vol 1. and 2.* Cary NC: SAS Institute Inc.

Sassi, S. (1994). Kolme näkökulmaa uuden viestintätekniiikan ymmärtämiseen. Helsingin yliopisto: *Viestinnän lisensiaattityö*.

Salminen, J. (1982). Työeläkejärjestelmän kaksi vuosikymmentä. Teoksessa *Vakuutuspolitiikan neljä vuosikymmentä*. Suomen Vakuutusyhtiöiden Keskusliiton 40-vuotisjulkaisu, s. 43 - 62. Helsinki: Katakaoffset.

Salminen, K. (1987). Yhteiskunnan rakenne, politiikka ja eläketurva. Kokonaiseläketurvan muotoutuminen Suomessa ja Ruotsissa. *Eläketurvakeskuksen tutkimuksia*: 1987:2.

Salminen, K. (1993). *Pension Schemes in the Making. A Comparative Study of the Scandinavian Countries*. The Central Pension Security Institute: *Studies* 1993:2.

Savolainen, R. (1997a). Miten tietoverkkoja käytetään? Verkkojen käyttötutkimuksen asetelmia ja löydöksiä. Teoksessa *Näkökulmia tietoyhteiskuntaan* (toim. K. Stachon). s. 124 - 152. Tampere: Gaudeamus.

Savolainen, R. (1997b). Tietoverkkojen käytön aloittaminen. Informaatio-
tutkimus 16: 2/1997, s. 48 - 63.

Savolainen, R. (1998). Tietoverkot kansalaisten käytössä. Internet ja suo-
malaisen tietoyhteiskunnan arki. Tampereen yliopisto. Finnish Information
Studies 12.

Savolainen, R. & Anttiroiko, A-V. (1999). The Communicative Potentials
and Problems of Teledemocracy. University of Tampere. Department of
Local Government Studies. Publication Series 6/1999. Tampere: Yliopisto-
paino.

Scheinin, M. (1995). Citizen, an Actor and Co-Actor in a Society of Rights.
-Social Action and Human Rights. The Finnish ICSW Committee. Helsinki:
Scan Seri.

Scheinin, M. (1998). Yhteiset ihmisoikeutemme. Helsinki: Suomen YK-liitto
ry.

Suhonen, P. (1991). Kaksisuuntainen peli. Mieliäpidetutkimukset julkisuu-
dessa ja politiikassa. Helsinki: Hanki ja jää.

Suomen perustuslaki, (1998), EV 262/1998 vp - HE 1/1998 vp.

Takala, M. (1999). Työnteon ja eläkkeellä olon yhdistäminen - Vaihto-
ehtona osa-aikaeläke. Helsinki: Eläketurvakeskuksen tutkimuksia 1999:1.

Taloustutkimus Oy (1999). Internet Tracking - Internetin tunnettuuden ja
käytön kehitys Suomessa, käyttäjämäärät ja -profiilit.
<http://toy.fi/tuotteet/internet/inet3.htm>. (7.12.1999).

Tapscott, D. (1998). Growing up digital: The Rise of the Net Generation.
New York: McGraw-Hill.

Taylor, D. (1994). Citizenship and Social Power. Teoksessa Citizenship:
Critical Concepts. (ed. Turner, B. & Hamilton, R). Vol. 1, s. 136 - 147.
London: Routledge.

TELA (1995). Työeläkeasenteet 1995. Helsinki: Suomen Gallup.

- TELA (1999). Työeläkeasenteet 1998. Helsinki: Suomen Gallup.
- Tiedolla tietoyhteiskuntaan. (1999) Tilastokeskus: Tiivistelmä.
<http://www.stat.fi/tk/yr/ttietoti.html>. (31.8.1999)
- Tilasto Suomen eläkkeensaajista 1996. Helsinki: Eläketurvakeskus ja Kansaneläkelaitos.
- Thomas, R. (1995). Access and Inequality. Teoksessa *Technology and Society* (ed. Heap & Thomas & Einon & Mason & Mackay). London: Sage.
- Tuomioja, E. (1996). Pekka Kuusi: Alkoholipoliitikko, Sosiaalipoliitikko, Ihmiskuntapoliitikko. Helsinki: Tammi.
- Turner, B. (1994). Outline of a Theory of Human Rights. Teoksessa *Citizenship: Critical Concepts*. (ed. Turner, B. & Hamilton, P). Vol 2 s. 461 - 481. London: Routledge
- Varis, T. (1998a). Globaali yliopisto. Teoksessa *Avautuminen tietoyhteiskuntaan* (toim.Varis T.) s. 9 - 22. Tampereen yliopiston täydennyskoulutuskeskus. Julkaisusarja A 1/98.
- Varis, T. (1998b). Viestintäkasvatuksen haasteet ajan kuvana. Johdatusta mediakompetenssin merkitykseen. Teoksessa *Viestinnän jäljillä. Näkökulmia uuden ajan ilmiöön*. (toim. Kivikuru, U-M. & Kunelius, R.). s. 375 - 391. Porvoo: WSOY.
- Varoma, P. (1971). Työeläkekeskustelun rivejä ja välejä vuosikymmenen ajalta. Eläketurvakeskuksen tutkimuksia. Helsinki: Eläketurvakeskus.
- Weidenfelt, W. & Wessels, W. (1997). Käsikirja Euroopan Unionista. Belgium: Institut für Europäische Politik.
- Wiberg, M. (1999). Innostunut eliitti ja epäilevät kansalaiset - yleinen mielipide Euroopan integraatiosta. Teoksessa *Päätöksenteko Euroopan Unionissa. Selkeä johdatus monimutkaiseen vallankäyttöön*. (toim. Rautio, T. & Wiberg, M.) s. 282 - 303. Tampere: Yliopistokustannus.
- Wilenius, M. (1998). Kansalainen ja kestävä kehitys. Tutkimuksellisia näkökulmia tietoyhteiskunta ja kestävä kehitys - teemaan. Teoksessa

Avautuminen tietoyhteiskuntaan (toim. Varis, T.), s. 58 - 68. Tampereen yliopiston täydennyskoulutuskeskus. Julkaisusarja A 1/98.

Wilensky, H. (1975). *The Welfare State and Equality. Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*. Berkeley: University of California Press.

Webster, F. (1995). *Theories of the Information Society*. London: Routledge.

Viherä, M-L. (1999). Ihminen tietoyhteiskunnassa - kansalaisten viestintävalmiudet kansalaisyhteiskunnan mahdollistajana. Turku: Turun Kauppakorkeakoulu. Turun Kauppakorkeakoulun julkaisuja. Sarja A -1:99.

Väestökisterikeskus (1999). Henkilön sähköinen tunnistaminen. <http://www.vaestokisterikeskus.fi/hsthanke.html> (15.9.1999)

Vähätalo, K. (1998). *Työttömyys ja suomalainen yhteiskunta*. Tampere: Gaudeamus.

Zaller, J. (1992). *The Nature and Origin of Mass Opinion*. Canada: Cambridge University Press.

Yin, R. K. (1994). *Case Study Research: Design and Methods*. Applied Social Research Methods Series. Vol. 5. London: Sage.

Åberg, L. (1993). *Viestintä - tuloksen tekijä*. Helsinki: Tietopaketti.

ARTIKKELIT

TAULUKOT

- Taulukko 1.** Työllisten ja työttömien preferenssit itselle tärkeimmistä kansalaisoikeuksista ja -velvollisuuksista n=100 120
- Taulukko 2.** Osallistuvan kansalaisuuden toteutuminen työllisillä ja työttömällä n=100 124
- Taulukko 3.** Aloitteellisen kansalaisuuden toteutuminen työllisillä ja työttömällä n=100 125
- Taulukko 4.** Työllisten ja työttömien eroihin vaikuttavien taustatekijöiden logistinen regressioanalyysi. Selitettävänä ovat dikotomiset muuttujat 1. - 4. ja suluissa esitetään myönteisten vastausten %-osuus. Vaarasuhteiden (odds ratio) tilastollinen merkitsevyys; *= $p < 0.05$, **= $p < 0.01$, ***= $p < 0.001$ 127
- Taulukko 1.** Kommunikatiivisen kompetenssin luokat ja niiden rakennepiirteet n=100..... 140
- Taulukko 2.** Osallistuvan kansalaisuuden toteutuminen kommunikatiivisen kompetenssin eri luokissa n=100 141
- Taulukko 3.** Autonomisen kansalaisuuden toteuttaminen kommunikatiivisen kompetenssin eri luokissa n=100..... 143
- Taulukko 4.** Osallistuvan kansalaisuuden ja autonomisen kansalaisuuden regressioanalyysit 145
- Taulukko 1.** Tietokoneiden käyttökokemuksen yhteydet Internet-mielipiteisiin 155
- Taulukko 2.** Kielteisten ja myönteisten Internet-asenneryhmien yhteydet sosioekonomisiin taustoihin 157

Taulukko 3.	Myönteisten ja kielteisten Internet-asenneryhmien yhteydet kansalaisuuden toteuttamisen eräisiin piirteisiin sekä toiminnallisella että mielipidetasolla.	160
Taulukko 4.	Koulutuksen ja Internet-asenteiden yhteydet mielipiteeseen vaikuttamiseen tarvittavien tietojen riittävydestä ja elämän kokemiseen haasteena	162
Taulukko 1.	Työeläketietotutkimukset 1965 - 1992; aineistot, tavoitteet ja päätulokset	172
Taulukko 2.	Tietoasteikkoa koskevien taustamuuttujien regressioanalyysi.	181
Taulukko 3.	Eläkeasioista kiinnostumista koskevien taustamuuttujien regressioanalyysi	183
Taulukko 1.	Työeläkejärjestelmän legitimizeettiin liittyvien mielipiteiden faktorianalyysi	195
Taulukko 1.	Tietävien ja eläketietoja vailla olevien mielipiteiden johdonmukaisuus. Korrelaatioiden keskiarvoja.	198
Taulukko 2.	Työeläkkeen tavoitetasoa koskevan tiedon ja mielipiteen yhteys. Prosenttilukuja. ($p < 0.05$.)	199
Taulukko 3.	Ansaintaperiaatteen tuen regressioanalyysi koko aineistolle ja erikseen tietäville ja eläketietoja vailla oleville. Regressiokertoimet ja niiden tilastollinen merkitsevyys ($* = p < 0.05$, $** = p < 0.01$, $*** = p < 0.001$).	201
Taulukko 4.	Markkinamyönteisyyden ja tulevaisuususkosasteiden regressioanalyysi. Regressiokertoimet ja niiden tilastollinen merkitsevyys ($* = p < 0.05$, $** = p < 0.01$, $*** = p < 0.001$).	203

KUVIOT

- Kuvio 1.** "Minimitietojen" kehitys vuosina 1965 - 1985. Oikeiden vastausten prosenttiosuuksia. 175
- Kuvio 2.** Eräiden yleisluonteisten työeläketietojen kehitys vuosina 1965, ... 1967, 1972 ja 1979. Oikeiden vastausten prosenttiosuuksia. 176
- Kuvio 3.** TEL:n mukaisten eläke-etuuksien tunteminen vuosina 1965, 1979 ja 1992. Oikeiden vastausten prosenttiosuuksia. . 178

ARTIKKELIT

<u>1. Ovatko työttömien ja työllisten käsitykset kansalaisuudestaan erilaisia?</u>	114
<u>Sosiaalinen kansalaisuus ja kansalaisyhteiskunta</u>	115
<u>Työn merkitys kansalaisuudelle</u>	116
<u>Tutkimusongelma ja -aineisto</u>	119
<u>Tärkeimmät kansalaisoikeudet ja -velvollisuudet työllisillä ja työttömillä</u>	120
<u>Osallistuvan ja aloitteellisen kansalaisuuden toteutuminen työllisillä ja työttömillä</u>	123
<u>Työllisten ja työttömien eroihin vaikuttavat taustatekijät</u>	126
<u>Yhteenveto</u>	128
<u>Lähteet</u>	130
<u>2. Kommunikatiivinen kompetenssi tietoyhteiskunnan kansalaisuuden resurssina</u>	134
<u>Kommunikatiivinen kompetenssi</u>	136
<u>Tietoyhteiskunnan kansalaisuuden tavoitteet</u>	137
<u>Tutkimusongelma ja empiirinen aineisto</u>	138
<u>Osallistuva kansalaisuus ja kommunikatiivinen kompetenssi</u>	141
<u>Autonominen kansalaisuus ja kommunikatiivinen kompetenssi</u>	142
<u>Osallistuvan ja autonomisen kansalaisuuden selitysmallit</u>	144
<u>Yhteenveto</u>	146
<u>Lähteet</u>	147
<u>3. Keski-ikäisten Internet-asenteet ja kansalaisuuden toteuttaminen</u>	150
<u>Kansalaisuus ja sen tavoitetila</u>	151
<u>Internetin vaikutuksia kansalaisyhteiskuntaan</u>	153

Empiirinen tutkimusaineisto	154
Internet-asenteiden yhteydet sosioekonomisiin taustoihin	156
Internet-asenteet ja kansalaisuuden toteuttaminen	158
Yhteenveto ja johtopäätöksiä	163
Lähteet	164
<u>4. Kansalaisten työeläketietojen kehitys 60-luvulta 90-luvulle</u>	167
.....	
Tiedon tarve ja tiedottaminen	168
Tutkimusasetelma ja -aineistot	170
Perustietojen taso	174
Eläke-etuuksien tunteminen	177
Sosioekonomisen taustan yhteydet työeläketietoihin	179
Yhteenveto	184
Kirjallisuus	186
<u>5. Työeläkejärjestelmän legitimitetin yhteys eläketietoon</u>	189
Tiedon vaikutus mielipiteisiin	190
Työeläkejärjestelmän legitimitetti ja tiedon yhteys siihen	192
Tutkimustehtävä, aineisto ja menetelmät	194
Asenteet ja niiden yhteys tietoon	194
Asenteiden ja tiedon yhteydet yksityiskohtaisesti	198
Työeläkeasenteiden selitysmalli	199
Johtopäätökset	204
Kirjallisuus	205

1. OVATKO TYÖTTÖMIEN JA TYÖLLISTEN KÄSITYKSET KANSALAISUUDESTAAN ERILAISIA?¹

Kansalaisuuden käsite on moniulotteinen ja sitä voidaan lähestyä erilaisista näkökulmista. Eräs tapa on tutkia olosuhteita, jotka heikentävät kansalaisuuden täyttä toteutumista. Täyden tai hyvän kansalaisuuden vastakohta on syrjäytyneisyys eli yksilön ja yhteiskunnan välisten siteiden vähäisyys (vrt. Kangas & Ritakallio 1996, 1 - 2). Vaikka työttömyyden ja syrjäytymisen välillä ei ole kausaalisuhdetta, lisää pitkittynyt työttömyys syrjäytymisen riskiä ja panee elämänhallinnan koetukselle (ks. Vähätalo 1998, 55, 46 ja Alm 1999, 128). Tämä koskee erityisesti keski-ikäisiä, ”parhaassa työiässä” olevia työttömiä protestanttisen uskonnon synnyttämän työmoraalin paineen vuoksi (Vähätalo 1998, 121).

Hyvän kansalaisuuden keskeisenä tavoitteena pidetään yhteisöllistä osallistumista. Koska osallistumattomuus voi olla tietoinen valinta, on kansalaisuuden tavoitteena syytä pitää myös autonomiaa eli riippumattomuutta, joka on kaikille ihmisille yhteinen perustarve. Autonomiassa tärkeimpiä ominaisuuksia on aloitteellisuus. Kansalainen osoittaa suhteessa kapasiteettiinsa olevaa aloitteellisuutta suunnitellessaan tavoitteita ja ryhtyessään toimintaan niiden saavuttamiseksi. (Ks. Doyal & Gough 1991, 59 - 61.)

Keskustelua kansalaisuudesta käydään lähinnä teoriatasolla. Empiiristä tietoa on perin niukasti siitä, millaisiksi ihmiset itse mieltävät oman kansalaisuutensa eli kansalaisoikeutensa ja -velvollisuutensa ja

¹ Hyväksytty julkaistavaksi Politiikka -lehdessä.

millaiset taustatekijät liittyvät näihin mielipiteisiin. Määrittääkö työorientoituneessa yhteiskunnassamme suhde palkkatyöhön myös suhdetta kansalaisuuteen ja sen toteuttamiseen?

Tämän artikkelin tarkoituksena on vastata empiirisen aineiston avulla kysymykseen, erotteleeko työmarkkina-asema kansalaisten näemyksiä heille tärkeistä oikeuksista ja velvollisuuksista. Lisäksi analysoidaan työmarkkina-aseman yhteyttä yhteisölliseen osallistumiseen ja aloitteellisuuteen, joita kumpaakin voidaan pitää kansalaisuuden toteutumisen eräinä indikaattoreina (vrt. Barbalet 1988, 68 ja Roche 1994, 89). Teoreettisesti artikkeli liittyy lähinnä keskusteluun kansalaisuuden sosiaalisesta dimensiosta ja työn merkityksestä siinä.

Sosiaalinen kansalaisuus ja kansalaisyhteiskunta

Isaiah Berlinin (1969) klassisen tulkinnan mukaan modernin kansalaisuuden keskeinen käsite ”vapaus” voidaan jakaa negatiiviseen ja positiiviseen vapauteen. Negatiivista vapautta edustaa yksilöllinen halu olla oma herransa, joka vapaana rajoituksista ja auktoriteeteista tekee omat valintansa. Positiivisen vapauden käsite on enemmän yhteisöllinen. Sen tavoitteena on kansalaisen kehittyminen yhteiskunnalliseksi toimijaksi, osallistuvaksi kansalaiseksi, joka rationaalisesti ymmärtää kaikkien parhaaksi tarkoitettujen lakien merkitykset ja tavoitteet. Berlinin vapauden käsitteen kahtiajakoa on kuitenkin myös kritisoitu liian suppeana ja nähty käsitteellä olevan useampia toisistaan olennaisesti poikkeavia muotoja (vrt. Lagerspetz 1998).

Friedmanin (1962, 12) mukaan vapaus on keskeinen arvo ihmisten välisissä suhteissa. Vapauksilla on läheinen yhteys kansalaisoikeuksiin, eräiltä osin ne ovat toistensa synonyymeja. Marshallin (1950) teorian mukaan kansalaisoikeuksien kehitys alkoi siviilioikeuksilla, sitten kehittyivät poliittiset oikeudet ja viimeisenä sosiaaliset oikeudet. Siviilioikeudet muodostuvat henkilökohtaisesta vapaudesta, sananvapaudesta ja uskonnonvapaudesta, oikeudesta omistaa omaisuutta, solmia sopimuksia sekä oikeudesta turvautua lakiin ja oikeuslaitokseen. Poliittisilla oikeuksilla tarkoitetaan oikeutta äänestää vaaleissa, asettua ehdokkaaksi ja tulla valituksi poliittisiin tehtäviin. Sosiaalisilla oikeuksilla tarkoitetaan sosiaalista turvallisuutta ja elintasoja, joka on jossakin suhteessa yhteiskunnassa vallitsevaan käytäntöön.

Marshallin kolmen elementin kansalaisuusteoriassa käänteentekevää on ollut sosiaalisten oikeuksien tuominen siviili- ja poliittisten oikeuksien rinnalle kansalaisuuden ytimeen. Tätä periaatetta eivät kaikki hyväksyneet, eivätkä hyväksy vieläkään. Vastustajat korostaessaan yksilön vapautta katsovat, etteivät sosiaaliset oikeudet kuulu kansalaisuuden käsitteeseen eikä niitä pitäisi missään nimessä sisällyttää valtioiden perustuslakeihin. (Ks. Roche 1994, 87.)

Viime vuosikymmeninä marshallilaisen hyvinvointivaltion kansalaisuuskäsitteen uuteen tulkintaan ovat haastaneet muun muassa voimistunut uusliberalismi, joka korostaa yksilön vastuuta ja markkinoiden ylivoimaa vaurauden luomisessa ja ylläpitämisessä. Tulevaisuudessa vastakkainasettelu hyvinvointivaltio versus markkinat ei kuitenkaan välttämättä ole tarpeen, koska molempien pyrkimykset ovat yhteensovittavissa uudistamalla kansalaisuuden käsitettä. Uusi sosiaalisen kansalaisuuden käsite painottaisi oikeuksien ja velvollisuuksien tasapainoa ja ulottaisi velvollisuudet koskemaan koko kansalaisyhteiskuntaa. Sosiaalinen kansalaisuus viittaisi laaja-alaisesti niihin oikeuksiin ja velvollisuuksiin, jotka koskevat ihmisen hyvinvointia sisältäen perinteisten oikeuksien ja velvollisuuksien lisäksi sellaiset tekijät kuten työn, tiedon, terveyden ja elämänlaadun. Yhteiskunta rakentuisi entistä enemmän ns. "welfare-mix" -toimintatavalle ja vaatimukset eivät olisi vain kansalaisilta valtiolle, vaan myös kansalaisilta kansalaisille. (Ks. Roche 1992, 239 - 246.)

Kansainvälistyminen on muuttanut myös kansalaisuuden käsitettä. Nykyisin taloudelliset ja sosiaaliset ovat paitsi kansallisia myös ylikansallisia, normatiivisia ihmisoikeuksien koodeja, joiden perusta on kansainvälisissä julistuksissa ja sopimuksissa. Nämä oikeudet muuttavat vähitellen kansalaisuuden käsitettä uudelle tasolle ja tuovat siihen uuden ulottuvuuden. Esimerkiksi EU-maiden asukkaiden oikeuksista on muodostumassa uusi eurooppalainen kansalaisuus. (Ks. Scheinin 1995, Meehan 1998 ja Lehnin 1999.) Muita 1990-luvun kansalaisuuskeskustelun painopisteitä ovat olleet siirtolaisuus ja sen yhteys kansalaisuuteen, monikulttuurinen kansalaisuus sekä feministinen ja etninen näkökulma.

Työn merkitys kansalaisuudelle

Onko oikeus työhön kansalaisoikeus vai ei on asia, joka ei ole uusi kansalaisoikeuksien historiassa. Vuosisadan alussa Englannin työväenpuolue taisteli voimakkaasti saadakseen oikeuden työhön lakisääteiseksi kansalaisoikeudeksi, mutta ei onnistunut (ks. Hanagan 1997). Oikeus

työhön ei ole nykyisinkään täysin toteutunut minkään maan lakiin perustuvissa kansalaisyhteisöissä (Tilly 1997, 602). Se, että Suomen perustuslain 18 §:n mukaan (HE 1/1998 vp) julkisen vallan on edistettävä työllisyyttä ja pyrittävä turvaamaan jokaiselle oikeuden työhön, ei tee työstä sellaista oikeutta, johon voitaisiin vedota esimerkiksi tuomioistuimessa. Poikkeuksen tekevät tilanteet, joissa yhteiskunta järjestää määräaikaisten työpaikan työvalmiuksien kehittämiseksi tai pitkäaikaistyöttömyyden katkaisemiseksi.

Vaikka työ ei ole kansalaisyhteisyys, on sen merkitys kansalaisyhteisyyden toteutumiselle jokapäiväisen elämän tasolla varsin suuri. Työ merkitsee länsimaiselle ihmiselle taloudellisen toimeentulon lisäksi areenaa sosiaaliselle osallistumiselle. Työorientoituneessa yhteiskunnassa ansiotyöllä on tärkeä funktio yhteisöllisessä ankkuroitumisessa ja omanarvontunnon rakentamisessa (vrt. Jahoda 1982, Kortteinen & Tuomikoski 1998, Kiianmaa 1996). Tätä osoittavat myös tutkimustulokset, joiden mukaan ihmisten ajattelua hallitsee vahva työetiikka. Työ on perheen jälkeen tärkein elämiseen sisältöä tuottava tekijä sekä miehillä että naisilla. Elinolotutkimuksen mukaan vuonna 1994 työssäolevista suomalaisista naisista 88 % ja miehistä 81 % arvioi työnsä merkitykselliseksi ja henkilökohtaista tyydytystä tuottavaksi. (Pohjola 1996, 112 - 113.) Sosiaaliturva ei mahdollista samaa yhteisöllistä osallistumista, minkä työ antaa, mutta silti työtä ei kansalaisyhteisöteoreettisissa pohdinnoissa yleensä pidetä kansalaisen oikeutena, vaan velvollisuutena (Leisink 1997, 56).

Työsidonnaisuus näyttää jopa kasvavan. Kiianmaan (1996, 193 - 194, 317 - 325) mukaan erityisesti ylemmän keskiluokan yhä voimakkaampi sitoutuminen työhön on uusi ilmiö, joka liittyy länsimaiden rationaalistumiseen. Toimihenkilöiden kiinnittyminen työhönsä voi saada uskoon verrattavia piirteitä, jolloin työ on elämäntarkoitus ja edellyttää askeettista kilvoittelua ja kaiken irrationaalisen välttämistä. Kiianmaa kuvaa työn eetoksen äärimmäisiä piirteitä, mutta havainnollistaa, mistä työn maailmassa on kysymys taloudellisen toimeentulon lisäksi.

Työtä vailla oleminen voi tuottaa sosiaalista deprivatiota. Sen kategoriat ovat Jahodan (1982, 59 - 61) mukaan aikakäsitys ja ajan jäsentäminen, sosiaalisten kontaktien väheneminen, kollektiivisen osallistumisen supistuminen, hyväksyttävän statuksen puute ja sen vaikutukset identiteettiin sekä säännöllisten aktiviteettien vähäisyys.

Jahodan deprivatiomalli on saanut jossain määrin tukea myös suomalaisessa aineistossa. Työttömyys pitkittyessään voi johtaa pahenevaan syrjäytymiseen, mikä koskee etenkin vähemmän koulutettuja. Ainoastaan sosiaalisten suhteiden osalta kuva oli kaksijakoinen, koska osa

työttömistä oli sosiaalisesti aktiivisia. Työttömyyden deprivoivaa vaikutusta vähentäviä tekijöitä ovat koulutus ja sosiaaliset suhteet, minkä vuoksi kouluttautuminen ja erilaiset yhteisölliset aktiviteetit ovat työttömille erityisen tärkeitä. (Lehmijoki 1997, 82 - 87.)

Yleisesti ottaen tutkimustulokset työttömyyden vaikutuksista syrjäytymiskehitykseen ovat jossain määrin ristiriitaisia. Toisaalta on osoitettu, että esimerkiksi Suomessa sosiaalinen turvaverkosto on leikkauksista huolimatta toiminut varsin hyvin eikä tulonjaossa ole laman aikana tapahtunut merkittäviä muutoksia (Heikkilä & Uusitalo 1997, 215 - 218, Haataja 1998, 98 - 99). Tanskassa, joka muita Pohjoismaita pitempään on tututellut pitkäaikaistyöttömyyteen ja kehitellyt toimenpiteitä sen seurausten lieventämiseksi, työttömät eivät ole syrjäytyneet sen enempää taloudellisesti kuin sosiaalisestikaan. Vain 3 % perheistä, joiden päämies oli työtön, eli köyhyysrajan alapuolella ja enemmistö työttömistä ilmoitti olevansa tekemisissä ystäviensä ja tuttujensa kanssa yhtä paljon tai enemmänkin kuin ennen työttömyyttä (Andersen 1997, 25). Toisaalta on myös hyvin perusteltu näkemystä, jonka mukaan Suomessakin on syntymässä uusi syrjäytyneiden pitkäaikaistyöttömien muodostama köyhälistö (ks. Kortteinen & Tuomikoski 1998, 179, Vähätalo 1998, 179, Pohjola 1994, 140).

Hieman ristiriitaiset näkemykset työttömyyden vaikutuksista voivat johtua myös siitä, että työttömien ryhmässä tapahtuu polarisaatiota. Toiset sopeutuvat työttömyyteen ja löytävät työtä korvaavaa mielekästä toimintaa, toiset syrjäytyvät työttömyyden pitkittyessä. Osatekijä syrjäytymisprosessissa saattaa olla psyykinen terveydentila, johon työttömyydellä on osoitettu olevan kielteisiä vaikutuksia (Alm 1999, 129).

Reagointi työttömyyteen siis vaihtelee. Aholan mukaan osa työttömistä, noin neljännes, koki työttömyytensä haasteeksi, josta otaksutaan selviytyttävän. Saman verran mielsi työttömyytensä negatiivissävyydesti tragediana, johon on pakko alistua. Mitä lähempänä käsitykset työttömyyden seurauksista ovat tragediamallia, sitä enemmän työttömät ilmoittivat myös psyykkisiä oireita. (Ahola 1996, 162.) Työttömyyden suodatusmenetelmillä eli hyvinvointivaltion etuuksilla, yhteisöihin liittyvillä turvaverkoilla ja työttömien omilla selviytymiskeinoilla saattaa olla yhteys siihen, kuinka työttömät pystyvät palaamaan takaisin työmarkkinoille ja irrottautumaan työttömyyteen liittyvästä huono-osaisuudesta (Välimäki 1998, 64 - 65).

Tutkimusongelma ja -aineisto

Lähtökohtana empiiriselle tarkastelulle on edellä olevaan keskusteluun perustuva olettaus, että työllä on niin suuri merkitys kansalaisten yhteiskunnalliselle jäsentymiselle, että työmarkkina-aseman vaikutus näkyy sekä kansalaisuutta koskevissa preferensseissä että kansalaisuuden toteuttamisessa käytännön tasolla osallistumisena ja aloitteellisuutena. Toisaalta voidaan samoin edellä olevan keskustelun perusteella olettaa sopeutumismekanismien vaikuttavan niin, että työssä ja työtä vailla olevat eivät kansalaisina poikkea toisistaan, vaan eroja aiheuttavat muut tekijät kuten ikä tai koulutustaso.

Tutkimusaineisto on saatu kesällä 1997 Eläketurvakeskuksessa (ETK) tehdystä lomakekyselystä. Eläketurvakeskuksen eräänä tehtävänä on kansalaisten neuvonta eläkeasioissa. Koska työttömyys- ja eläketuettujen keskinäinen suhde on erittäin monimutkainen, kansalaiset kysyvät niistä opastusta muun muassa Eläketurvakeskukselta. Eläketurvakeskuksen 14.5.1997 - 17.6.1997 eläkeneuvonta-asioissa yhteyttä ottaneille kansalaisille annettiin kyselylomake vastattavaksi. Lisäksi lomake oli ETK:n Internet-kotisivulla, jolloin siihen vastattiin sähköpostitse. Lomakkeita jaettiin kaikkiaan 900 kpl ja niitä palautui täytettynä 313, joten vastausprosentti oli 35. Internetin kautta tuli 99 vastauslomaketta. Kaikkiaan vastauksia saatiin 412 kappaletta.

Aineisto ei ole tilastollisesti edustava eikä sen perusteella voida tehdä tilastollisia yleistyksiä, vaan tutkimus on lähinnä pilottitutkimus vähän kartoitetulta alueelta. Aineiston valikoitumista voidaan pohtia kahdelta kannalta. Mahdollisesti vain kaikkein aktiivisimmat vastasivat. Toisen suuntainen vaikutus saattaa olla sillä, että joka päivä vastanneiden kesken arvottiin kahvipaketti, jolla palkintona on voinut olla arvoa myös vähemmän aktiivisille.

Saatu aineisto oli kooltaan kuitenkin niin suuri ja heterogeeninen, että sen perustella voitiin muodostaa kokopäivätyössä olevien (n=233) ja työttömien (n=98) alaryhmät. Muut (n=60) olivat osa-aikatyössä, opiskelijoita tai eläkeläisiä ja heidät jätettiin seuraavien analyysien ulkopuolelle ryhmäerojen terävöittämisen vuoksi. Tutkittavan aineiston koko oli siis 331 vastausta. Kokopäivätyössä olevien (=työllisten) ryhmän keski-ikä oli 45 vuotta ja naisten osuus oli 57 %. Työttömien keski-ikä oli 50 vuotta ja naisten osuus 62 %. Erot työllisten ja työttömien välillä eivät χ^2 -testin mukaan olleet tilastollisesti merkitseviä. Sen sijaan koulutustaustassa oli erittäin merkitseviä eroja ($p < 0.001$), niin kuin työllisten ja työttömien välillä on muutenkin (ks. Ahlqvist 1996, 137). Työllisten joukossa 48 %:lla oli

opisto- tai korkeakoulutasoinen koulutus, työttömien joukossa vain 13 %:lla. Vailla ammatillista koulutusta oli 29 % työllisistä ja 65 % työttömistä. Suurten erojen vuoksi mahdolliset poikkeavuudet työllisten ja työttömien ryhmien välillä on testattava koulutustausta vakioiden.

Aineiston analyyseissä käytettiin kvalitatiivisia ja kvantitatiivisia menetelmiä. Kvalitatiivisia olivat avointen vastausten kategorisoiva sisälönerittely, kvantitatiivisia ristiintaulukoinnit ja monimuuttuja-analyytit. Analysoimalla havaintoja eri menetelmillä pyrittiin ilmiön ymmärrettävyyteen tämän tutkimuksen sisällä sekä teorian kautta yleisemmälläkin tasolla. (Vrt. Yin 1994, 10 - 13, Alasuutari 1994, 215.) Tilastanalyysit suoritettiin SAS -tilasto-ohjelmistolla (SAS Inc. 1990).

Tärkeimmät kansalaisoikeudet ja -velvollisuudet työllisillä ja työttömillä

Monipuolisen ja rikkaan kuvan mielipiteistä saa käyttämällä avoimia kysymyksiä. Siksi vastaajilta kysyttiin ”Mitä pidät itsesi kaltaisen kansalaisen tärkeimpinä oikeuksina nykyisin?”. Toinen kysymys oli muuten samanlainen, mutta velvollisuuksia koskeva. Tarkoitus oli saada vastaajat pohtimaan asiaa omakohtaisesti. Vastauksina olevien mainintojen oletettiin osoittavan vastaajien preferenssejä heille tärkeistä asioista. Vastausluokat ovat taulukossa 1.

Taulukko 1. Työllisten ja työttömien preferenssit itselle tärkeimmistä kansalaisoikeuksista ja -velvollisuuksista n=100

Vastauksissa mainitut oikeudet tai velvollisuudet	Työlliset (n=233)	Työttömät (n=98)
1. Siviilioikeudet tai vapausoikeudet	32 %	24 %
2. Poliittiset oikeudet ja -velvollisuudet	30 %	31 %
3. Sosiaaliset oikeudet ¹⁾	43 %	61 %
4. Oikeus työhön	18 %	17 %
5. Oikeus tietoon	6 %	4 %
6. Veronmaksuvelvollisuus	20 %	15 %
7. Eettiset ja moraaliset velvollisuudet ²⁾	38 %	52 %

¹⁾ ja ²⁾: Ryhmien erot χ^2 -testin mukaan tilastollisesti merkitseviä ($p < 0.01$)

Oikeuksien kehittymisen historiallinen järjestys on Marshallia mukailen sama kuin taulukon 1 kolme ensimmäistä luokkaa eli siviilioikeudet, poliittiset oikeudet ja sosiaaliset oikeudet. Tämän voisi ajatella olevan

myös oikeuksien tärkeysjärjestys. Näin ei kuitenkaan ole, vaan tämän tutkimuksen vastaajille sosiaaliset oikeudet olivat tärkeimpiä. Toinen yleishavainto on, että työllisten ja työttömien välillä on tilastollisesti merkitseviä eroja vain kahdessa luokassa. Sosiaaliset oikeudet ja moraaliset ja eettiset velvollisuudet ovat työttömille tärkeämpiä kuin työllisille.

Seuraavaksi vastausluokkia 1 - 7 käsitellään yksityiskohtaisemmin, jotta saataisiin kuvaavien suorien lainojen avulla tilastoa ilmeikkäämpi kuva mielipiteistä. Ensimmäistä vastausluokkaa, vapauksia, piti kolmasosa vastaajista tärkeimpiin oikeuksiinsa kuuluvina. Mahdollinen syy siihen, ettei erilaisia vapauksia mainittu enempää, saattaa olla niiden pitäminen itsestään selvyytenä. Mikäli vapauksia jollakin tavoin rajoitettaisiin, olisi niiden preferointi vastaavissa kyselyissä todennäköisesti aivan toista luokkaa.

Tyypillisiä vapauksia koskevia vastauksia olivat: *"Että saa itse päättää mitä tekee, eikä ole kenenkään talutusnuorassa"* (61 v. kokooja, nainen), *"Vapaus päättää asioistaan itsenäisesti"* (33 v. asiantuntija, mies). Useimmiten nimetty vapaus oli sananvapaus: *"Mahdollisuus arvostella päättäjiä ja luottamushenkilöitä julkisesti"* (64 v. laitoshuoltaja, mies). *"Vapaus esittää mielipiteitä niin, ettei tarvitse pelätä niiden puolesta"* (28 v. puutarhuri, nainen). Muita mainittuja vapauksia olivat liikkumisen vapaus, kokoontumisvapaus, uskonnonvapaus ja taloudellisen toiminnan vapaus.

Poliittinen tai yhteiskunnallinen osallistuminen on tavoite, jonka toteutumiseen kansalaisyhteiskunta perimmiltään tähtäävät. Vajaa kolmannes vastaajista piti poliittisia oikeuksia tärkeimpiin oikeuksiinsa kuuluvina. Kuten vapauksien kohdalla, asian itsestään selvyytenä pitäminen on saattanut vaikuttaa mainintojen lukumääriin. Poliittisista oikeuksista keskeisimpänä pidettiin äänioikeutta ja äänestämistä, jonka muutamat vastaajat olivat sijoittaneet velvollisuuksiin. Tyypillisiä vastauksia olivat: *"Äänestää ja vaikuttaa sitä kautta. Toimia luottamustehtävässä, jos niihin valitaan"* (45 v. laadunvalvoja, mies), *"Velvollisuus osallistua kunnallisvaaleihin ja eduskuntavaaleihin"* (32. v. kouluttaja, nainen). Myös yhteiskunnallinen vaikuttaminen luettiin on samaan luokkaan: *"Äänestää ja osallistua tapahtumiin"* (50 v. osastonhoitaja, nainen).

Hyvinvointivaltion ominaispiirteitä ovat laajat ja kattavat sosiaaliset oikeudet, joita kansalaiset yleisesti tukevat ja laman jälkeen tämä tuki on jopa vahvistunut (ks. esim. Forma 1998, 148). Hyvinvointivaltion kannatus näkyy myös vastauksissa. Kuten sosiaalisten oikeuksien vastausluokka 3 osoittaa, 43 % työllisistä ja 61 % työttömistä mainitsi yhden tai useamman sosiaalisen oikeuden tärkeimmiksi kansalaisyhteiskuntaan, terveydenhoidon ja eläketurvan ollessa yleisimpiä vastauksia. Tyypillisiä vastauksia

olivat: *"Oikeus työttömyysturvaan, eläkkeeseen, korkeatasoiseen koulutukseen, korkeatasoiseen terveydenhuoltoon"* (26 v. parturikampaaja, nainen), *"Oikeus opiskella ja kehittää itseään, oikeus jonkinlaiseen sosiaalivakuutuksen tasoon"* (28 v. ekonomisti, nainen).

Taulukon 1 vastausluokat 4 (työ) ja 5 (tieto) kuuluvat kansalaisuuden laajaan määritelmään. Vajaa viidennes vastaajista nimesi työn yhdeksi tärkeimmistä kansalaisoikeuksistaan. Tyypillisiä vastauksia olivat: *"Oikeus työntekoon"* (27 v. somistaja, nainen), *"Pitkäaikaistyöttömänä tuntuu siltä, ettei ole mitään oikeuksia. Tärkeimpänä oikeutenani pidän sitä, että yhteiskunta takaa kansalaisilleen mahdollisuuden työntekoon ja näin turvaa heille inhimillisen ja oikeudenmukaisen mahdollisuuden tasapainoiseen ja turvattuun elämään"* (51 v. sosiaalisuhteeri, nainen). Myös tieto nähtiin tärkeäksi: *"Oikeus riippumattomaan tiedonsaantiin"* (33 v. kehityspäällikkö, mies), *"Saada tietoa yhdestä paikasta, järkevässä muodossa, vaihtoehtoista, perusteluista, nopeasti käsiteltynä"* (38 v. tutkija, mies). Veronmaksu (luokka 6) oli yksittäisistä velvollisuuksista useimmiten mainittu, joskus kriittisin kommentein varustettuna.

Eettisiin ja moraalisiin velvoitteisiin (luokka 7) luettiin maininnat, joissa viitattiin lainkuuliaisuuteen ja rehellisyyteen, omien asioitensa tai työnsä hoitamiseen sekä sosiaaliseen vastuuseen eli muista huolehtimiseen: *"Noudattaa yhteiskunnan asettamia lakia ja velvoitteita"* (45 v. lääkäri, mies), *"Itsestä ja jälkikasvusta huolehtiminen"* (42 v. pankkitoimihenkilö, nainen), *"Pitää huolta heikommista"* (55 v. perushoitaja, nainen).

Taulukon 1 ehkä merkittävin havainto on se, että työttömille moraaliset ja eettiset kansalaisvelvoitteet ovat mainintojen lukuisuuden perusteella tärkeämpiä kuin työssä oleville. Miksi näin on, siitä antavat viitteitä esimerkiksi Kortteisen ja Tuomikosken (1998) ja Lehmijoen (1996) tutkimukset. Ne osoittavat, että sosiaaliset suhteet, inhimillinen välittäminen ja huolenpito auttavat työttömäksi joutuneita säilyttämään henkisen hyvinvointinsa ja omanarvontunteensa.

Taulukossa 1 olevien vastausluokkien lisäksi vastauksina oli lukuisa määrä hajanaisia mainintoja, jotka yleensä liittyivät laajaan kansalaisuus-käsitteeseen. Ne koskivat muun muassa ympäristöasioita, kuluttajan oikeuksia ja vapaa-aikaa. Viittauksia kansainvälisiin oikeuksiin oli vain parissa vastauksessa, mikä osoittanee, että kansalaisoikeuksilla on ihmisten mielissä yhä vahva nationalistinen lataus.

Yhteenvetona voidaan todeta vastaajilla olevan monipuolinen ja realistinen kuva kansalaisen oikeuksista ja velvollisuuksista. Kuva ei kuitenkaan ole täysin yhteneväinen uuden perustuslain kanssa, jossa selvitetään kansalaisen perusoikeudet, mutta ei juuri lainkaan velvollisuuksia.

sia. Myöskään työ oikeutena ei ole perustuslain turvaama siinä määrin kuin monet kansalaiset vaikuttavat toivovan. Työttömät ja työlliset eivät tässä aineistossa eroa muuten kuin sen suhteen, että työttömyydestä selviytymismekanismeihin luettavat tekijät, eli sosiaaliset oikeudet ja moraaliset ja eettiset velvollisuudet, ovat työttömille tärkeämpiä kuin työllisille.

Osallistuvan ja aloitteellisen kansalaisuuden toteutuminen työllisillä ja työttömällä

Kansalaisuus, samoin kuin sen toteutuminen osallistumisena ja aloitteellisuutena, ovat yhteiskuntafilosofisia käsitteitä, joiden operationalisointi on pulmallista. Siksi operationalisoitaessa joudutaan tyytymään joidenkin osa-alueiden kartoittamiseen olettaen, että ne viittaavat laajempaan kokonaisuuteen. Tärkeintä on, että valitut osa-alueet ovat relevantteja aiheen kannalta. Esikuvana kansalaisuuden toteuttamista mitattaessa on ollut suuri ruotsalainen tutkimushanke, jonka pääraportti ”Medborgarnas makt” julkaistiin vuonna 1989. Ruotsalaistutkimusta mukaillen osallistuva kansalaisuus operationalisoitiin kysymällä toimimista luottamustehtävissä tai järjestöissä sekä yhteydenottamista johonkin vaikuttajatahoon jonkin asian ajamiseksi viimeksi kuluneen 12 kuukauden aikana. Lisäksi kysyttiin yhteydenoton seurauksia. Kolmas osallistuvaan kansalaisuuteen liittyvä kysymys koski mielipidettä tavallisen kansalaisen vaikutusmahdollisuuksien kehittymisestä.

Taulukko 2. Osallistuvan kansalaisuuden toteutuminen työllisillä ja työttömällä n=100

	Työlliset n=233	Työttömät n=98
Toimii luottamustehtävissä tai järjestöissä ¹⁾	26 %	10 %
Ottanut yhteyttä vaikuttajiin	35 %	29 %
Asia edennyt	27 %	19 %
Vaikutusmahdollisuuksien kehitys viime aikoina		
- Vähentyneet	36 %	49 %
- Entisellään	51 %	39 %
- Kasvamassa päin	13 %	11 %

¹⁾ χ^2 -testin mukaan ryhmäerot tilastollisesti merkitseviä $p < 0.01$.

Taulukko osoittaa, että työttömät ovat järjestöaktiivisuudeltaan tilastollisesti merkitsevässä määrin passiivisempia kuin työlliset, vaikka heillä olisi enemmän aikaa käytettävänä. Tulos tuo mieleen Jahodan deprivatioteorian, mutta elinolotutkimuksessa on raportoitu työttömille paljon korkeampia (30 %) aktiiviteettilukuja (ks. Ahlqvist 1996, 143 - 144). Tällöin aktiiviteetteihin on luettu myös muunlaista yhteisöllistä toimintaa kuin järjestö- tai luottamustehtävät. Myös yhteydenotoissa vaikuttajiin työttömät ovat työllisiä passiivisempia, vaikka ero ei yllä tilastollisen merkitsevyyden tasolle. Sama koskee myös mielipidettä vaikutusmahdollisuuksien kehittymisestä. Työttömät ovat työllisiä pessimistisempiä, koska noin puolet heistä katsoi kansalaisten vaikutusmahdollisuuksien vähentyneen viime aikoina.

Aloitteellinen kansalaisuus operationalisoitiin reagoitina epäkohtiin eli valittamisena tuotteesta tai palvelusta viimeksi kuluneen 12 kuukauden aikana sekä kykynä tehdä kirjallinen valitus itse. Näitä kysymyksiä on käytetty myös edellä mainitussa ruotsalaistutkimuksessa. Aloitteellisuuteen viittaavina voidaan pitää myös mielipiteitä, jotka osoittavat itsenäisyyttä, pystyvyyttä ja elämänhallintaa. Sellaisia ovat mielipiteet itsestään valvutuneena kuluttaja, tunne omien tavoitteiden saavuttamisesta elämässä ja elämän kokeminen enemmän haasteena kuin menetyksenä tai sen uhkana.

Taulukko 3. Aloitteellisen kansalaisuuden toteutuminen työllisillä ja työttömällä n=100

	Työlliset n=233	Työttömät n=98
Valittanut viimeisen 12 kk aikana tuotteesta tai palvelusta	63 %	55 %
Tekee tarvittaessa kirjallisen valituksen itse ¹⁾	72 %	64 %
Ei tee itse, mutta tietää, mistä saa apua	22 %	20 %
Ei tee itse, eikä tiedä ketään, joka auttaisi	6 %	16 %
Pitää itseään valveutuneena kuluttajana ¹⁾	65 %	51 %
Katsoo saavuttaneensa monia tärkeitä tavoitteita elämässään ¹⁾	45 %	31 %
Arvioi elämässään olleen viime vuosina enemmän haasteita kuin menetyksiä tai niiden uhkia ²⁾	72 %	30 %

¹⁾ χ^2 -testin mukaan ryhmäerot tilastollisesti melkein merkitseviä $p < 0.05$

²⁾ χ^2 -testin mukaan ryhmäerot tilastollisesti erittäin merkitseviä $p < 0.001$

Taulukko 3 osoittaa, että suurin osa sekä työttömistä että työllisistä osoitti aloitteellisuuttaan reagoimalla huonoon tuotteeseen tai palveluun, teki kirjallisen valituksen itse ja piti itseään valveutuneina kuluttajina. Kuitenkin työlliset olivat aloitteellisempia kuin työttömät. Useimmissa kysymyksissä erot ovat myös tilastollisesti merkitseviä. Kysymystä kirjallisen valituksen tekemisestä on käytetty useissa tutkimuksissa ja sen negatiivisinta vaihtoehtoa syrjäytymisen eräänä indikaattorina (ks. Peterson & Westholm & Blomberg 1989, 383). Voisi olettaa, että ne 16 % taulukon 3 työttömistä, jotka eivät osaa itse tehdä kirjallista valitusta eivätkä tiedä ketään joka auttaisi, kuuluvat voittopuolisesti tähän syrjäytymisuhan alaiseen ryhmään.

Huomattavia eroja työllisten ja työttömien välillä on tavoitteiden saavuttamisessa ja elämän kokemisessa haasteena. Viimeksi mainitussa erot ovat tilastollisesti erittäin merkitseviä. Näiden kysymysteemojen voidaan ajatella liittyvän elämänhallintaan tai omanarvontunteeseen, jota työttömäksi joutuminen on loukannut. Tässä suhteessa paraskaan sosiaaliturva ei korvaa työtä.

Työllisten ja työttömien eroihin vaikuttavat taustatekijät

Johtuvatko edellä havaitut erot työllisten ja työttömien välillä muista taustatekijöistä kuin työmarkkina-asemasta testataan lopuksi regressioalyysien avulla. Selitettäväksi eli riippuviksi muuttujiksi valittiin moraalisten tai eettisten seikkojen pitäminen kansalaisvelvollisuutena, toiminta luottamustehtävissä tai järjestöissä, kyky kirjallisen valituksen tekemiseen ja elämän kokeminen haasteena. Koska riippuvat muuttujat olivat dikotomisia, analyysimenetelmänä käytettiin logistista regressioanalyysiä (ks. PA765: Logistic Regression). Selittäviä muuttujia olivat työmarkkina-aseman lisäksi sukupuoli, ikä, koulutus ja tulotaso. Lisäksi selittäväksi muuttujaksi otettiin tulevassa tietoyhteiskunnassa tärkeä kansalaisuuden resurssi, kommunikatiivinen kompetenssi, joka käsitteenä sisältää sekä tiedon että suorituksen (ks. Lehtonen 1998). Kommunikatiivisen kompetenssin mittari muodostettiin yhteiskunnalliseen tietoon kuuluvan eläketiedon tasosta ja tietokoneiden käyttökokemuksesta (mittarista lähemmin Jääskeläinen 1999).

Kaikista selittävien muuttujien luokista tehtiin uudet dikotomiset muuttujat, joista yksi jätettiin selitysmallista pois. Poisjätetty muuttuja on verrokki, johon muita muuttujien luokkia verrataan. Tarkoitus on analysoida kunkin selittävän muuttujan itsenäistä selitysvoimaa muiden tekijöiden ollessa vakioituna. Taulukossa 4 esitetyt ns. vaarasuhteet (odds ratio) osoittavat kuinka paljon (enemmän tai vähemmän) selittävän muuttujan eri luokat poikkeavat verrokista, joka merkitään luvulla 1.00.

Taulukko 4. Työllisten ja työttömien eroihin vaikuttavien taustatekijöiden logistinen regressioanalyysi. Selitettävänä ovat dikotomisat muuttujat 1.- 4. ja suluissa esitetään myönteisten vastausten %-osuus. Vaarasuhteiden (odds ratio) tilastollinen merkitsevyys; *= $p<0.05$, **= $p<0.01$, ***= $p<0.001$

	1.Preferoi moraalisia tai eettisiä kansalaisvelvollisuuksia	2. Toimii luottamus-tehtävissä tai järjestöissä	3. Tekee kirjallisen valituksen itse	4. Kokee elämän haasteena
Selittävät muuttujat	(42 %)	(21%)	(70 %)	(60 %)
Työmarkkina-asema				
- Työtön	1.00	1.00	1.00	1.00
- Työssä	0.34 ***	1.38	1.17	2.27 *
Sukupuoli				
- Mies	1.00	1.00	1.00	1.00
- Nainen	1.77 *	2.50 ***	0.95	1.65
Ikä				
- Synt 1960 -	1.00	1.00	1.00	1.00
- Synt 1950 - 1959	0.83	1.60	1.39	0.63
- Synt ennen 1950	1.12	0.88	0.71	0.44 **
Koulutus				
- Ei amm. koulutusta	1.00	1.00	1.00	1.00
- Ammattikoulu	1.58	0.54	2.19 **	1.10
- Opisto tai yliopisto	1.76	1.10	2.87 ***	1.66
Tulot				
- Alle 5 000 mk/kk	1.00	1.00	1.00	1.00
- 5 000 - 9 999 mk/kk	2.33 *	0.54	1.38	1.81
- Yli 10 000 mk/kk	1.93	1.99	1.52	3.27 *
Kommunikatiivinen kompetenssi				
- Vähäinen kompetenssi	1.00	1.00	1.00	1.00
- Tietopainotteinen kompetenssi	0.95	3.33 *	1.61	1.55
- Taitopainotteinen kompetenssi	0.51	6.13 ***	2.01	1.82
- Hyvä kompetenssi	0.91	7.05 ***	1.84	1.81
Chi ² - malli	20.97	45.81	32.63	79.56
Df.	11	11	11	11
Merkitsevyys	0.03	0.0001	0.0006	0.0001

Yleiskuva taulukon 4 tuloksista on, että erot työllisten ja työttömien välillä pienenevät verrattuna taulukoiden 2 ja 3 tuloksiin. Suurin eroavaisuus taulukossa 4 on se, että työlliset preferoivat työttömiä vähemmän kansa-

laisvelvollisuuksinaan moraalisia tai eettisiä näkökohtia. Ero on tilastollisesti erittäin merkitsevä. Toinen eroavuus on se, että työlliset kokevat työtömiä useammin elämänsä haasteelliseksi.

Sukupuolella on merkitsevä vaikutus sekä moraalisten tai eettisten seikkojen preferointiin että osallistumisaktiivisuuteen. Moraalisiin ja eettisiin seikkoihin liittyvä tulos lienee odotettavissa oleva sukupuolirooleihin liittyvä eroavuus (vrt. Suominen & Vahtera & Uutela 1996, 91). Osallistumisaktiivisuudessa sukupuolten ero oli yllättävän suuri. Sekin on mahdollista, että vastaajiksi on valikoitunut aktiivisia keski-ikäisiä naisia ja että tulos ei säily otantaperusteisessa tarkastelussa. Iän vaikutuksen tarkastelu osoittaa, että ennen vuotta 1950 syntyneet ovat vähemmän aktiivisia kuin nuoremmat. He pitävät elämänsä myös vähemmän haasteellisina. Ero on tilastollisesti merkitsevä. Ikääntyviä koskevien tulosten voi ehkä katsoa kuvastavan jonkinlaista varhaisen väsymisen ja luopumisen henkeä, joka saattaa olla yhteydessä suomalaisten aikaisin viriävään eläkkeellesiirtymishaluun.

Elämänsä haasteellisena pitävät ovat selvästi hyväosaisia. Opisto- tai korkeakoulututkinnon suorittaneet pitävät puolitoista kertaa useammin elämänsä haasteena kuin vailla ammatillista koulutusta olevat. Vielä selvempi ero on tuloluokkien välillä. Hyvätuloisten elämä on 3,5 kertaa todennäköisemmin haasteellista kuin pienituloisten elämä.

Kommunikatiivisen kompetenssin osalta tulokset osoittavat taitopainotteisen kompetenssin eli tietokoneita käyttävien, mutta vailla eläketietoja olevien preferoivan vain harvoin moraalisia ja eettisiä kansalaisvelvollisuuksia. Tämä voi liittyä jonkinlaiseen nuorten tietokonemiesten postmoderniin individualismiin. Yhteiskunnallinen aktiivisuus puolestaan seuraa erittäin selkeästi kommunikatiivisen kompetenssin kasvua. Korkeimmassa kompetenssin luokassa todennäköisyys olla yhteiskunnallisesti aktiivi on peräti 7 -kertainen verrattuna vähäisimmän kompetenssin luokkaan. Tämä osoittanee kommunikatiivisen kompetenssin olevan merkittävä osallistuvan kansalaisuuden resurssi.

Yhteenveto

Yleisesti ottaen kansalaisuuden vastakohtasta eli syrjäytyneisyydestä on selvä kuva ja runsaasti tutkimuksia. Sen sijaan on niukasti tietoa siitä, miten hyvä elämä kansalaisena toteutuu ja millaiseksi kansalaiset itse kokevat kansalaisuutensa. Osatekijä tähän lienee kansalaisuuden vaikea operationalisointi. Ongelmista huolimatta tutkimuksia hyvästä kansalai-

suudesta olisi syytä harrastaa, koska ne antavat taustaa teoreettisille pohdinnoille ja tasapainottavat syrjäytymistutkimusten välittämää kuvaa. Tässä tutkimuksessa näkökulma on hyvään kansalaisuuteen päin katsova. Koska aineisto on case-tyyppinen, tulokset eivät ole tilastollisesti yleistettävissä, vaan kysymys on eksploratiivisesta pilottitutkimuksesta vähän kartoitetulla alueella. Case-tutkimusten tuloksilla on kuitenkin käyttöarvonsa. Niitä voidaan tarkastella esimerkkeinä jostakin muustakin kuin vain kyseisistä yksittäistapauksista (Alasuutari 1999, 244).

Tämän tutkimuksen tulosten mukaan kollektiiviset sosiaaliset oikeudet koettiin kansalaisuuden tärkeimmäksi elementeiksi. Kansalaiset toivat esiin perinteisten oikeuksien ja velvollisuuksien lisäksi preferenssejä, jotka viittaavat laaja-alaisempaan kansalaisnäkemykseen kuin mitä Suomen perustuslaki sisältää. Laaja-alaiseen kansalaisuuteen kuuluvat muun muassa elämänlaatu, työ ja tieto (ks. Roche 1992). Ylikansallinen näkemys kansalaisuudesta sen sijaan on ilmeisesti vielä juurtumatta suomalaiseen maaperään.

Työttömyyden yhteys kansalaisoikeuksien ja -velvollisuuksien preferointiin tai kansalaisuuden toteutumiseen ei ole yksiselitteinen, kuten ei työttömyyden kuvakaan. Työttömät preferoivat siviili- ja poliittisia oikeuksia suurin piirtein yhtä usein kuin työlliset. He pitivät työtä sekä tiedonsaantia tärkeimpinä kansalaisoikeuksinaan samalla tavoin kuin työlliset. Sosiaalisia oikeuksia ja eettisiä ja moraalisia kansalaisvelvollisuuksia työttömät sen sijaan preferoivat työllisiä merkitsevästi enemmän, minkä voidaan katsoa viittaavan molempien tekijöiden merkitykseen työttömien sopeutumismekanismeina. Sosiaaliturva auttaa työttömiä selviytymään taloudellisesti ja sosiaalinen vastuuntunne ja toisista välittäminen henkisesti.

Kansalaisuuden toteutumista mitattiin kysymyksillä, jotka liittyivät eräisiin piirteisiin osallistuvassa ja aloitteellisessa kansalaisuudessa. Tässä toistui sama tilanne, huomattavia eroja työllisten ja työttömien välillä oli vain muutamissa asioissa. Kuitenkin voidaan sanoa, että yleisesti ottaen työlliset olivat kansalaisina sekä osallistuvampia että aloitteellisempia kuin työttömät.

Yhteenveto tuloksista on, että kansalaisina työttömät ovat monessa suhteessa samanlaisia kuin työlliset. Toimintamallit ja mielipiteet, jotka määrittävät kansalaisuutta, ovat aikuisilla työttömillä vakiintuneet ennen työttömyyden alkamista. Kuitenkin työttömyydellä on myös kansalaisuutta ja sen toteutumista heikentäviä vaikutuksia, mikä epäsuorasti tukee näkemystä työstä keskeisenä kansalaisuuden toteutumisen areenana. Tällä puolestaan on kytkentä työllisyyspolitiikkaan siihen liittyvine oikeuksineen ja velvollisuuksineen, joita ovat esimerkiksi kouluttautumis- ja työvalmiuk-

sien kehittämismallit. Vielä syvemmälle kansalaisten yhteiskunnan perustuksiin menee keskustelu palkkatyön ja kolmannella sektorilla tehtävän työn uudelleen määrittämisestä massatyöttömyyden ja yhteiskunnallisen syrjäytymisen ehkäisemiseksi.

Työmarkkina-aseman ja kansalaisuuden yhteyksistä tässä artikkelissa tehdyt havainnot liittyvät yhteiskunnallisesti tärkeisiin teemoihin, minkä vuoksi ne olisi tutkittava myös laajoilla otoksilla perustuvilla aineistoilla. Yleisestikin kansalaisuus, kansalaisen oikeudet ja velvollisuudet ovat Suomessa vuonna 2000 erityisen ajankohtaisia. Astuihan uusi perustuslaki voimaan 1.3.2000 ja kansalaiskeskustelua siitä viritettiin jakamalla laki ja siihen liittyvää tietomateriaalia jokaiseen kotitalouteen.

Lähteet

Ahlqvist, Kirsti (1996): Työ, työttömyys ja valinnan vapaus. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti & Ahola, Anja (toim.): *Elämän riskit ja valinnat - Hyvinvointia lama-Suomessa?* Tilastokeskus, Edita, Helsinki.

Ahola, Anja (1996): Työttömyys kokemuksellisenä tilanteena. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti & Ahola, Anja (toim.): *Elämän riskit ja valinnat - Hyvinvointia lama-Suomessa?* Tilastokeskus, Edita, Helsinki.

Alasuutari, Pertti (1999): *Laadullinen tutkimus*. Vastapaino, Gummerus, Jyväskylä.

Alm, Susanne (1999): Massarbetslösheten återvänder - förutsättningar för och försök till organisering bland arbetslösa i 1990 -talets Sverige. Teoksessa Berge, Anders & Korpi, Walter & Palme Joakim & Stenberg, Sten-Åke & Åmark, Klas (red.): *Välfärdstad i brytningstid: Historisk-samhällsvetenskapliga studier om genus och klass, ojämlikhet och fattigdom*. Sociologisk Forskning: Supplement 1999. Graphic Systems, Göteborg.

Andersen, Jörgen Goul (1997): The Scandinavian Welfare model in Crisis? Achievements and Problems on the Danish Welfare State in an Age of Unemployment and Low Growth. *Scandinavian Political Studies*, Vol 20. 1997:1, s. 1 - 31.

Barbalet, J. M. (1988): *Citizenship - Rights, Struggle and Class Inequality*. The Open University Press, Stony Stratford.

Berlin, Isaiah (1969): *Four Essays on Liberty*. Oxford University Press, Oxford.

Doyal, Len & Gough, Ian (1991): *A Theory of Human Need*. The MacMillan Press, London.

Forma, Pauli (1998): *Mielipiteiden muutos ja pysyvyys. Suomalaisten mielipiteet hyvinvointivaltiosta, sosiaaliturvasta ja hyvinvointipalveluista vuosina 1992 ja 1996*. Stakes, Raportteja 222.

Friedman, Milton (1962): *Capitalism and Freedom*. University of Chicago Press, Chicago.

Haataja, Anita (1998): *Tasaetu, tarveharkinta vai ansioperiaate. Sosiaalipolitiikkamallit, mikrosimulaatiot ja työttömien taloudellinen asema*. Turun yliopiston julkaisuja, Sarja C 141. Painosalama, Turku.

Hanagan, Michael (1997): Citizenship, claim-making and the right to work: Britain 1884 - 1911. *Theory and Society* 1997:26, s. 449 - 474.

HE 1/1998 vp: *Suomen perustuslaki*.

Heikkilä, Matti & Uusitalo, Hannu (1997): *Leikkausten hinta. Tutkimuksia sosiaaliturvan leikkauksista ja niiden vaikutuksista 1990-luvun Suomessa*. Stakes: Raportteja 208. Helsinki.

Jahoda, Marie (1982): *Employment and unemployment, A Social-Psychological analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.

Jääskeläinen, Pirkko (1999): Kommunikatiivinen kompetenssi tietoyhteiskunnan kansalaisuuden resurssina. *Informaatiotutkimus*, vol. 18, 1999:3, s. 3 - 11.

Kangas, Olli & Ritakallio, Veli-Matti (1996): *Kuka on köyhä?* Stakes: Raportteja 65, Helsinki.

Kiianmaa, Antero (1996): *Moderni totemismi. Tutkimus työelämästä, solidaarisuudesta ja sosiaalisista verkostoista keskiluokkaistuvassa Suomessa*. Kehityksen avaimet, Jyväskylä.

Kortteinen, Matti & Tuomikoski, Hannu (1998): *Työtön. Tutkimus pitkäaikaistyöttömien selviytymisestä*. Tammi, Helsinki.

Lagerspetz, Eerik (1998): Seitsemän vapauskäsitystä. Isaiah Berlinin "positiivisen ja -negatiivisen" vapauden kritiikki. *Politiikka* 1998:2, s. 87 - 104.

Lehmijoki, Elina (1997): *Työttömyys ja henkinen hyvinvointi. Tutkimus työttömyyden vaikutuksesta henkiseen hyvinvointiin Jahodan teesien hengessä*. Sosiaalipolitiikan pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto, Turku.

Lehning, Percy B: *European Citizenship: Towards a European Identity*
http://polyglot.lss.wisc.edu/eur/works/euro_citizen.html. (23.11.1999)

Lehtonen, Jaakko (1998): Tietoyhteiskunta ja kommunikatiivinen kompetenssi. Teoksessa Varis, Tapio (toim.): *Avautuminen tietoyhteiskuntaan*. Tampereen yliopiston täydennyskoulutuskeskus. Julkaisusarja A 1/98, s. 58 - 68.

Leisink, Peter (1998): Work and Citizenship. Teoksessa Roche, Maurice & van Berkel, Rik (ed.): *European Cizenship and Social Exclusion*. Ashgate Publishing Limited, Aldershot.

Marshall, T. H. & Bottomore, Tom. (1996): *Citizenship and Social Class*. Republished as a Pluto Classic: London.

Meehan, Elizabeth (1998): Citizenship and Social Inclusion in the European Union. Teoksessa Roche, Maurice & van Berkel, Rik (toim.): *European Citizenship and Social Exclusion*. Ashgate Publishing Limited, Aldershot.

PA765: *Logistic Regression*.

<http://www2.chass.ncsu.edu/garson/pa/65/logistic.html>. (24.11.1999).

Peterson, Olof & Blomberg, Gösta & Westholm, Anders (1989): *Medborgarnas makt*. Carlssons Bokförlag, Stockholm.

Pohjola, Anneli (1996): Murtuuko työn sidos? Teoksessa Ahlqvist, Kirsti & Ahola Anja (toim.): *Elämän riskit ja valinnat - Hyvinvointia lama-Suomessa?* Tilastokeskus, Edita, Helsinki.

Roche, Maurice (1993): *Rethinking Citizenship - Welfare, Ideology and Change in Modern Society*. Polity Press, Cambridge.

Roche, Maurice (1994): *Citizenship, Social Theory and Social Change*. Teoksessa Turner, Brian S. & Hamilton, Peter (ed.): *Citizenship: Critical Concepts*. Routledge, London.

SAS - STAT User's Guide. Vol 1. (1990). SAS Institute Inc, Cary NC.

Scheinin, Martin (1995): *Citizen, an Actor and Co-Actor in a Society of Rights. Social Action and Human Rights*. The Finnish ICSW Committee, Helsinki.

Suominen, Sakari & Vahtera, Jussi & Uutela Antti (1996): Elintaso, koherenssein tunne vai ihmissuhteet: mikä ylläpitää tyytyväisyyttä ja terveyttä. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti & Ahola Anja (toim.): *Elämän riskit ja valinnat - Hyvinvointia lama-Suomessa?* Tilastokeskus, Edita, Helsinki.

Tilly, Charles (1997): A primer on citizenship. *Theory and Society* 1997:26 s. 599 - 602.

Vähätalo, Kari (1998): *Työttömyys ja suomalainen yhteiskunta*. Gaudeamus, Helsinki.

Yin, Robert K. (1994): *Case Study Research: Design and Methods*. Applied Social Research Methods Series Vol. 5. Sage Publications, London.

2. KOMMUNIKATIIVINEN KOMPETENSSI TIETOYHTEISKUNNAN KANSALAISUUDEN RESURSSINA²

Communicative competence as a resource for citizenship in the information society

Communicative competence was defined as a resource gained through skills pertaining to information technology and societal knowledge to achieve the goals of citizenship. Communicatively competent citizens were more enterprising than other groups, and participated actively in different activities in society. Compared to other groups, they also more frequently considered that they had achieved many important goals in their lives and considered their lives challenging. Those communicatively competent also more frequently than other groups reported that they considered themselves successful in working life. The results were gained through a survey conducted in Finland in 1997, and the questionnaires were completed by 412 mainly middle-aged citizens.

Both as regards the success in working life and active citizenship, information technology skills were more important than societal knowledge. The strong connection between information technology skills and a successful working life, initiative and activity may be a signal that a "digital divide" is increasing also among the population in Finland.

² Artikkele on julkaistu Informaatiotutkimus -lehdessä, vol. 18, 3/1999, s. 57-65.

However, the optimal indicators for success were attained when both knowledge and skills combined. According to the results, communicative competence seems to be an important immaterial resource for citizenship both in the information society of today and in the future.

Tulevan tietoyhteiskunnan kansalaisten resursseista keskusteltaessa korostetaan tietoteknisen osaamisen merkitystä vertaamalla sitä lukutaitoon (ks. Roche 1992, 235). Niin kuin modernissa yhteiskunnassa lukutaidon on todennäköisesti myös syrjäytynyt, tietoyhteiskunnassa sama vaara uhkaa tietotekniikkaa osaamattomia. Jos yhteiskunnan ”digitaalinen kahtiajako” (digital divide) toteutuu, huonommalle puolelle joutuneiden ei katsota osaavan mitään eikä pystyvän mihinkään. Merkkejä ”digitaalisesta kahtiajaosta” ja sen syventymisestä on USA:ssa havaittu yhä enemmän ja ilmiö on nousemassa erääksi keskeisistä aiheista amerikkalaisten kansalaisoikeuksista puhuttaessa. (Vrt. Tapscott 1998, Goslee 1998, NTIA 1999.)

Tietotekninen osaaminen on tärkeä, mutta yksinään riittämätön edellytys oman elämän hallitsemiseen tai yhteisössä vaikuttamiseen. Tarvitaan myös vuorovaikutus- ja yhteistyötaitoja sekä tietoja yhteiskunnan eri alueilta. Sekä nykyisessä että tietoyhteiskunnassa keskeinen menestystekijä on sellainen kommunikatiivinen kompetenssi, joka sisältää sekä tiedon että suorituksen (vrt. Lehtonen 1998, 60). Tässä artikkelissa kommunikatiivinen kompetenssi käsitetään tietoteknisen osaamisen ja yhteiskunnallisen tiedon antamaksi resurssiksi kansalaisuuden tavoitteiden toteuttamiseksi. Kansalaisuuden tavoitteena pidetään paitsi yhteiskunnallista osallistumista myös yksilöllistä autonomiaa, joka Doyal & Goughin (1991) mukaan on kaikille yhteinen perustarve.

Artikkelissa vertaillaan, eroavatko eriasteisesti kommunikatiivisesti kompetentit kansalaiset toisistaan yhteiskunnallisen aktiivisuuden sekä autonomiaan kuuluvan reagointivalmiuden ja elämänhallintaan liittyvien mielipiteittensä suhteen. Lisäksi tarkastellaan kommunikatiivisen kompetenssin taustaselittäjiä monimuuttuja-analyysin avulla. Empiirisenä aineistona on Eläketurvakeskuksessa (ETK) kesällä 1997 kokoamani lomakekysely, yhteensä 412 vastausta.

Kommunikatiivinen kompetenssi

Kommunikatiivisen kompetenssin idea on peräisin Habermasin kommunikatiivisen toiminnan teoriasta. Sen mukaan puhujat pyrkivät yhteisymmärrykseen nojautuen yhteisesti oletettuun sisäisen, ulkoisen ja sosiaalisen maailman kombinaatioon. Onnistuneessa kommunikaatiossa yhteisymmärrys saavutetaan siitä, mitä osallistujat voivat pitää faktana (ulkoinen maailma), mitä pätevänä normina (sosiaalinen maailma) ja mitä subjektiivisena kokemuksena eli sisäisen maailman asiana. Yhteisymmärrykseen pyrkiminen on kielen käytön alkuperäinen tapa. (Ks. Habermas 1984 ja Huttunen 1999.)

Kommunikatiivisen kompetenssin käsitettä käytetään myös keskusteltaessa tietoyhteiskunnan vaatimuksista. Tällöin tarkoitetaan sellaista mediakompetenssia, jonka avulla kansalaiset kykenevät sekä tuottamaan sanomia eri välineillä että käyttämään eri viestimiä ja kriittisesti arvioimaan sanomia erilaisissa yhteyksissä (Varis 1998, 15). Viherä (1999,42) käyttää verkon välityksellä tapahtuvasta viestinnästä käsitettä viestintävalmius jakaen sen kolmeen komponenttiin. Ne ovat liittymä, osaaminen ja motivaatio. Liittymä tarkoittaa fyysistä ympäristöä tai välineitä, kuten pääsyä tietoverkkoihin tai yhteensopivia sähköpostiohjelmia. Osaaminen on välineiden käyttötaitoa ja motivaatio on syy tai tarve viestiä.

Tässä tutkimuksessa kommunikatiivinen kompetenssi nähdään tietoteknisten taitojen ja yhteiskunnallisten tietojen antamaksi resurssiksi. Määrittely tukeutuu Lehtosen käsiteanalyysiin, jonka mukaan kommunikatiivinen kompetenssi on kykyä tavoitteelliseen ja tulokselliseen kommunikointiin. Viestijä nähdään tällöin aktiivisena toimijana, joka pyrkii vaikuttamaan ympäristöönsä, pääsemään tavoitteekseen asettamaansa tulokseen. Vaikuttamisessa tarvitaan tietoja ja sen vuoksi kommunikatiivinen kompetenssi sisältää sekä tiedon että suorituksen. Kompetenssi edellyttää paitsi riittävää kieli- ja kommunikointitaitoa myös sosiaalisten arvojen, tapojen, tottumusten, lakien ja yhteiskunnallisten järjestelmien tuntemista. Lisäksi kompetentilta kommunikoijalta edellytetään monia henkilökohtaisia ominaisuuksia kuten hyvää itsetuntemusta, sosiaalisen epävarmuuden sietoa, avoimuutta ja joustavuutta. Edelleen hänen pitäisi kyetä tunnistamaan viestinnän ja yhteiskunnan muutoksen arvotavoitteita ja pystyä arvioimaan ja ohjaamaan oman ja muiden viestintäkäyttäytymisen eettistä hyväksyttävyyttä. (Ks. Lehtonen 1998, 58 - 66.)

Tietoyhteiskunnan kansalaisuuden tavoitteet

Olemme jättämässä teollista modernia aikakautta ja siirtymässä tiedon aikakauteen ja tietoyhteiskuntaan. Uuden tietotekniikan odotetaan edistävän talouskasvua, parantavan työllisyyttä ja tehostavan hallintoa. Tietoverkot ovat keskeinen elementti uudessa yhteiskunnassa. Tietoverkot luovat innovatiivisen, globaalin ja hajautetusti keskitetyn kapitalistisen talousjärjestelmän. (Castells 1996, 471.)

Tietoyhteiskuntaan liittyy myös kansalaisuuden kehityksen mahdollisuuksia ja uhkia. Toisaalta tietoverkot avaavat uusia kanavia kommunikoida, hankkia tietoa, osallistua ja vaikuttaa ajan ja paikan estämättä (ks. Savolainen & Anttiroiko 1999). Toisaalta yhteiskunnassa voidaan havaita merkkejä kansalaisten muuttumisesta privatisoituneiksi epäkansalaisiksi, joita politiikka, yhteiset asiat ja yhteisöllisyys eivät lainkaan kiinnosta (Anttiroiko 1998, 15).

Yhteisöllinen osallistuminen on kansalaisuuden keskeisin tavoite. Osallistuminen vahvistaa yhteiskunnan integraatiota ja kansalaisten välisiä solidaarisuutta. Yleensä osallistumisen katsotaan tapahtuvan kansalaisyhteiskunnassa eli yksilön ja valtion välisessä tilassa. Toisaalta voidaan sanoa, että työorientoituneille länsimaisille ihmisille ansiotyö on keskeinen areena sosiaaliseen osallistumiseen eli kansalaisuuden toteuttamiseen (vrt. Kortteinen & Tuomikoski 1998, Kiianmaa 1996). Syrjäytyminen eli yhteiskunnan ja yksilön välisten siteiden vähäisyys on myös osallistumisen vähäisyyttä ja työttömät ovat tässä suhteessa erityinen riskiryhmä (vrt. Jahoda 1982).

Autonomiata eli itsenäisyyttä voidaan pitää kansalaisuuden yleisenä tavoitteena. Doyal & Goughin (1991, 59 - 61) mukaan autonomia ja terveys ovat kaikille ihmisille yhteisiä perustarpeita. Autonomiassa tärkein ominaisuus on aloitteellisuus. Ihminen osoittaa autonomisuuttaan suunnitellessaan tavoitteita ja toteuttaessaan niitä. Varsinkin havaitessaan epäkohtia autonominen kansalainen ei tyydy tilanteeseen vaan ryhtyy toimintaan. Riihisen mukaan (1996, 18 - 19) autonomia edellyttää kapasiteettia, ulkoisia edellytyksiä ja oikeuden itsehallintaan. Kapasiteetti on kykyä tehdä rationaalisia valintoja ja autenttisella tavalla käyttää hyväksi ympäristön mahdollisuuksia. Elämänhallinnassa on Riihisen mukaan (emt., 28 - 29) kysymys muun muassa ulkoisten resurssien hallitsemisesta ja niiden suhteuttamisesta sisäisiin päämääriin, joita ihminen on itselleen asettanut (ks. myös Roos 1988, Ikonen 1998). Kommunikatiivista kompetenssia voidaan pitää yhtenä elämänhallinnan keinoista tai sisäisistä resursseista.

Tietoyhteiskunnassa kansalaisuuden tavoitteet ovat samat kuin nykyisin. Myös tietoyhteiskunnan kansalaisilta odotetaan yhteisöllisyyttä ja osallistumista eikä autonomian tarpeen voida olettaa ainakaan vähenevän. Tapscottin (1998, 9) havaintojen mukaan "nettisukupolvi" on sosiaalisesti valveutunut, mutta kiinnostumaton nykyisestä politiikasta, epäilee instituutioita ja haluaa itse ohjata elämäänsä. "Nettisukupolvi" uskoo yksilöllisiin oikeuksiin ja pitää tärkeänä oikeutta informaatioon. Osallistuminen ja autonomia eivät ole toisiaan poissulkevia, mutta autonomian tavoite koskee myös postmoderneja, osallistumattomia ja yksilöllisyyttä kannattavia kansalaisia, jotka arvostavat erityisesti oman elämänsä hallintaa ja arvokkaina pitämiensä tavoitteiden saavuttamista.

Sekä osallistuminen että autonomia edellyttävät toteutuakseen myös demokraattista yhteiskuntaa ja monia materiaalisia ja immateriaalisia resursseja. Tarvittavat taloudelliset resurssit hankitaan yleensä ansiotyöllä, mutta sairaille, vanhuksille ja muille vastaaville ryhmille sosiaaliset oikeudet ovat kansalaisuuden toteuttamisen ehto (Saari 1996, 45). Tietoteknisten taitojen ja yhteiskunnallisten tietojen lisäksi tietoyhteiskunnan kansalaisuuden immateriaalisia resursseja ovat sosiaaliset taidot ja verkostot sekä monet henkilökohtaiset ominaisuudet, kuten joustavuus ja kriittisyys, kyky arvioida erilaisen informaation relevanssia.

Tutkimusongelma ja empiirinen aineisto

Analysoin empiirisen aineiston avulla kommunikatiivisen kompetenssin yhteyttä kansalaisuuden toteuttamiseen lähtien olettamuksesta, että kommunikatiivinen kompetenssi vahvistaa kansalaisuutta. Kommunikatiivisesti kompetenttien oletetaan olevan osallistuvampia ja aloitteellisempia kuin henkilöt, joiden kompetenssi on vähäinen. Myös kompetenttien mielipiteet vaikutusmahdollisuuksistaan, omasta pystyvyydestään ja elämänsä hallinnasta oletetaan olevan positiivisempia kuin muiden.

Kommunikatiivinen kompetenssi operationalisoitiin yhteiskunnalliseksi tiedoksi (eläketiedot) ja tietoteknisiksi taidoiksi (tietokoneiden käyttökokemus) tietoisena siitä, että operationalisointi kattoi vain osan kommunikatiivisen kompetenssin laajasta alueesta. Tutkimusekonomisista ja käytännön syistä operationalisointiin voitiin valita vain joitain aiheen kannalta relevantteja piirteitä. Samalla tavoin kansalaisuuden operationalisointi on pulmallista ja sisältää väistämättä vain joitakin harvoja piirteitä kansalaisuuden lukemattomista toteuttamistavoista. Keskustelua kansalaisuudesta käydään lähinnä teoriatasolla. Eräs harvinaisista empiirisistä tutkimuksista

on Ruotsissa vuonna 1989 tehty "Medborgarnas makt", jossa analysoitiin aktiviteetteja, joiden avulla kansalaiset pyrkivät vaikuttamaan omaan elämäntilanteeseensa. Aloitteet kansalaisrooleissa olivat erilaisia kontaktinottoja, kirjeitä, valituksia, osallistumista kokouksiin ja muihin aktiviteetteihin sekä mielipiteitä kansalaisen vaikutusmahdollisuuksista (Petersson ym. 1990, 35 - 36). Suurin osa tässä tutkimuksessa esitetyistä kysymyksistä muotoiltiin hyödyntämällä em. ruotsalaistutkimusta (läh. Jääskeläinen 1999a).

Empiirisenä aineisto kerättiin lomakekyselyllä. Kyselylomakkeita annettiin Eläketurvakeskukseen (ETK) 14.5.1997 - 17.6.1997 eläkeneuvonta-asioissa kirjeellisesti tai henkilökohtaisesti yhteyttä ottaneille kansalaisille. Lomakkeita jaettiin 900 kpl ja niitä palautui täytettyinä 313. Lisäksi lomake oli 13.6.1998 - 30.9.1997 ETK:n Internet-kotisivuilla, minkä kautta tuli 99 vastausta. Aineisto ei ole edustava alhaisen vastausprosentin (35 %) vuoksi, mutta toisaalta perusjoukkokin, ETK:n asiakkaat, on täsmälliseltä rakenteeltaan tuntematon. Aineistoon saatiin kuitenkin eri luokkien kannalta riittävä määrä mahdollisesti kompetenteja (esim. Internet-vastaajat) ja kompetenssiltaan mahdollisesti puutteellisia vastaajia (esim. työttömät).

Kompetenssin tieto-osuutta mitattiin kysymyksellä, mitkä esitetyistä 12 sosiaaliuudesta olivat työeläkelain (TEL) mukaisia etuuksia. Vastausvaihtoehdot olivat "kyllä", "ei" ja "en tiedä". Oikeasta vastauksesta annettiin piste, ne summeerattiin asteikoksi, jonka arvot olivat 0 - 12. Asteikkoa on käytetty useissa ETK:n työeläketietoa kartoittavissa tutkimuksissa (ks. Jääskeläinen, 1999b). Tietoteknisiä taitoja mitattiin kysymällä tietokoneiden käyttökokemusta, mikä on perusta myös Internetin käytölle. Noin puolet suomalaisista tietokoneiden käyttäjistä hyödynsi syksyllä 1998 myös Internetiä (Pihlajamäki 1999, 102). Vastausvaihtoehdot olivat "ei lainkaan", "silloin tällöin", "aika usein" ja "lähes päivittäin". Kompetenssin mittariin yhdistettiin eläketietokysymys ja tietokoneiden käyttökysymys samalla painoarvolla. Kompetenssiluokat ja niiden rakennepiirteet ovat taulukossa 1.

Taulukko 1. Kommunikatiivisen kompetenssin luokat ja niiden rakennepiirteet n=100

	1. Vähäinen kompetenssi: ei tietoja, ei taitoja ¹⁾	2. Tietopainotteinen kompetenssi: on tietoja, ei taitoja ²⁾	3. Taitopainotteinen kompetenssi: ei tietoja, on taitoja ³⁾	4. Hyvä kompetenssi: on tietoja ja taitoja ⁴⁾	Yhteensä
	(n= 95)	(n=134)	(n=69)	(n=114)	(n=412)
Naisia	64 %	62 %	48 %	56 %	58 %
Keski-ikä	46 v.	47 v.	37 v.	44 v.	45 v.
Kokopäivätyössä ⁵⁾	32 %	45 %	59 %	79 %	54 %
Työttömiä ⁵⁾	48 %	34 %	7 %	2 %	24 %
Keskimääräinen tulotaso	8 500 mk/kk	9 500 mk/kk	12 000 mk/kk	14 000 mk/kk	11 000 mk/kk
Opisto- tai yliopistokoulutus ⁵⁾	14 %	27 %	64 %	63 %	40 %
Esimies tai asiantuntija ⁵⁾	5 %	9 %	30 %	39 %	20 %

¹⁾ Tiedot < 6 oikeaa vastausta 12:sta, ei tietokoneiden käyttökokemusta tai käyttö satunnaista

²⁾ Tiedot > 5 oikeaa ”

³⁾ Tiedot < 6 oikein, tietokoneiden käyttö säännöllistä

⁴⁾ Tiedot > 5 oikein ”

⁵⁾ χ^2 -testin mukaan ryhmäerot tilastollisesti merkitseviä $p < 0.001$

Taulukosta 1 havaitaan kompetenssiryhmien välillä on selviä eroavuuksia. Taitopainotteisen kompetenssin ryhmä 3 on muita nuorempi ja siinä on miehiä enemmän. Kokopäivätyössä olevien osuus kasvaa kompetenssin mukana. Vielä selvempi on työttömien osuuden lasku. Kun vähäisen kompetenssin luokassa lähes puolet oli työttömiä, hyvän kompetenssin luokissa ei työttömiä ollut juuri lainkaan. Myös koulutustaso kasvaa kompetenssin mukana, samoin työelämässä menestyminen, mitä osoittaa palkkataso ja toimiminen esimies- tai asiantuntijatehtävissä. Karkeasti arvioiden kommunikatiivinen kompetenssi näyttäisi siten liittyvän menestyksen mahdollisuuksiin työelämässä, mikä selkeimmin näkyy vertailtaessa vähäisen ja hyvän kompetenssin ryhmiä. Keskimmäisten ryhmien (2 ja 3) vertailun perusteella vaikuttaisi siltä, että tietotekniset taidot ovat tärkeämpiä kuin yhteiskunnalliset tiedot. Tietotekniset taidot tuottavat jo yksinään (ryhmä 3) melko hyviä menestyksen indikaattoreita, mutta kun tietotekniset taidot ja yhteiskunnalliset tiedot yhdistyvät (ryhmä 4) menestyksen indikaattorit ovat vielä parempia. Vastaavasti voidaan yleisluonteisesti päätellä, että kommunikatiivisen kompetenssin puutteet saat-

tavat vähentää kykyä menestyä työmarkkinoilla ja saattavat liittyä myös syrjäytymisen uhkaan.

Osallistuva kansalaisuus ja kommunikatiivinen kompetenssi

Osallistuva kansalaisuus operationalisoitiin kysymällä toimimista luottamustehtävissä tai järjestöissä sekä yhteydenottoa (puhunut, soittanut, kirjoittanut, lähettänyt sähköpostia) johonkin vaikuttajatahoon jonkin asian ajamiseksi viimeksi kuluneiden 12 kuukauden aikana. Lisäkysymys tähän koski yhteydenoton seurauksia. Lisäksi kysyttiin mielipidettä tavallisen kansalaisen vaikutusmahdollisuuksien kehityksestä.

Taulukko 2. Osallistuvan kansalaisuuden toteutuminen kommunikatiivisen kompetenssin eri luokissa. n=100

	1. Vähäinen kompetenssi: ei tietoja, ei taitoja (n=95)	2. Tietopainotteinen kompetenssi: on tietoja, ei taitoja (n.=134)	3. Taitopainotteinen kompetenssi: ei tietoja, on taitoja (n=69)	4. Hyvä kompetenssi: on tietoja ja taitoja (n=114)	Yhteensä (n=412)
Toimii luottamustehtävissä tai järjestöissä ¹⁾	6 %	8 %	22 %	29 %	15 %
Ottanut yhteyttä vaikuttajiin Asia edennyt ¹⁾	21 % 5 %	34 % 15 %	32 % 22 %	34 % 20 %	32 % 15 %
Vaikutusmahdollisuuksien kehitys ²⁾					
- Vähentyneet	52 %	44 %	34 %	32 %	41 %
- Entisellään	39 %	43 %	57 %	34 %	47 %
- Kasvamaan päin	9 %	13 %	9 %	14 %	12 %

1) Khi² -testin mukaan ryhmäerot tilastollisesti erittäin merkitseviä p<0.001

2) Khi² -testin mukaan ryhmäerot tilastollisesti melkein merkitseviä p<0.05

Taulukko 2 osoittaa, että vastaajat olivat melko passiivisia, vain 15 % toimi luottamustehtävissä tai järjestöissä. Huomattakoon, että kysymyksessä on nimenomaan toiminta, ei pelkkä jäsenyys. Vertailut kompetenssi-ryhmien välillä osoittavat kansalaisaktiivisuuden kasvavan kompetenssin

mukana. Kun vähäisen kompetenssin ryhmässä aktiiveja oli 6 %, niin hyvän kompetenssin ryhmässä heitä oli lähes viisinkertainen määrä. Yhteydenotoissa vaikuttajiin ei ole yhtä suuria eroja, mutta sitä vastoin erot ovat huomattavia kun otetaan huomioon vaikuttamisen tulokset. Vähäisen kompetenssin ryhmässä yhteydenottoja oli vähän ja nekin olivat suhteellisen harvoin johtaneet asian etenemiseen. Näihin kokemuksiin viitaten ei ole ihmeteltävää, että vähäisen kompetenssin luokassa näkemykset kansalaisten vaikutusmahdollisuuksien kehityksestä ovat pessimistisempiä kuin muissa luokissa.

Autonominen kansalaisuus ja kommunikatiivinen kompetenssi

Autonomisuus operationalisoitiin Doyal & Goughia (1991) mukailleen reagoitina epäkohtiin eli valittamiseen tuotteesta tai palvelusta ja kirjallisen valituksen tekemiseen itse. Autonomisuuden osoituksena pidettiin myös itsenäisyyttä, pystyvyyttä ja elämänhallintaa heijastavia mielipiteitä. Tällaisia ovat mielipiteet vaikuttamisessa tarvittavien tietojen riittävydestä, itsensä pitäminen valveutuneena kuluttajana, tunne omien tavoitteiden saavuttamisesta elämässä ja elämän kokeminen enemmän haasteena kuin menetyksinä tai niiden uhkana.

Taulukko 3. Autonomisen kansalaisuuden toteuttaminen kommunikatiivisen kompetenssin eri luokissa n=100

	1. Vähäinen kompetenssi: ei tietoja, ei taitoja (n=95)	2. Tietopainotteinen kompetenssi: on tietoja, ei taitoja (n=134)	3. Taitopainotteinen kompetenssi: ei tietoja, on taitoja (n=69)	4. Hyvä kompetenssi: on tietoja ja taitoja (n=114)	Yhteensä (n=412)
Valittanut viimeisen 12 kk. aikana tuotteesta tai palvelusta	55 %	58 %	67 %	67 %	61 %
Tekee tarvittaessa kirjallisen valituksen itse ¹⁾	59 %	71 %	78 %	78 %	71 %
Katsoo vaikuttamisessa tarvittavia tietoja olevan riittävästi tai riittävyyden riippuvan tapauksesta	65 %	63 %	73 %	72 %	71 %
Pitää itseään valvuttuneena kuluttajana ¹⁾	43 %	60 %	64 %	73 %	60 %
Katsoo saavuttaneensa monia tärkeitä tavoitteita elämässään ¹⁾	28 %	42 %	40 %	45%	40 %
Arvioi elämässään olleen viime vuosina enemmän haasteita kuin menetyksiä tai niiden uhkaa ¹⁾	41 %	52 %	67 %	77 %	59 %

1) χ^2 -testin mukaan ryhmäerot tilastollisesti erittäin merkitseviä $p < 0.001$

Taulukko 3 osoittaa, että haastateltujen autonomia oli keskimäärin tyydyttävän tasoista. Kuitenkin autonomian indikaattorit säännönmukaisesti suurenevat kommunikatiivisen kompetenssin mukana. Kompetentit reagoivat muita useammin tuntiessaan tullessa kohdelluksi väärin ja osaavat tehdä kirjallisen valituksen itse. He suhtautuivat luottavaisesti vaikuttamisessa tarvittavien tietojen riittävyyteen ja pitivät itseään valvuttuneina kuluttajina. Lisäksi heidän tunteensa oman elämän hallinnasta ja tavoitteiden saavuttamisesta oli parempi kuin kompetenssiltaan vajavais-

ten. Erot ovat varsin selviä, kun vertaa kompetenssin ylintä ja alinta luokkaa toisiinsa, mutta eivät niin suuria kuin osallistuvan kansalaisuuden kohdalla. Myös kahden keskimmäisen luokan välillä oli yleensä eroja taitopainotteisen kompetenssin hyväksi.

Osallistuvan ja autonomisen kansalaisuuden selitysmallit

Osallistuvasta ja autonomisesta kansalaisuudesta muodostettiin suorat summamuuttujat. Osallistuvan kansalaisuuden muuttuja sai arvoja 0 - 3 siten, että järjestöaktiivisuudesta, yhteydenotosta vaikuttajiin ja vaikutusmahdollisuuksien neutraalista tai positiivisesta mielipiteestä sai jokaisesta piste. Autonomisen kansalaisuuden summamuuttuja muodostettiin antamalla piste jokaisesta myönteisestä vastauksesta taulukon 3 kysymyksiin. Asteikko sai arvoja välillä 0 - 6.

Koska kompetenssin lisäksi muutkin tekijät voivat selittää sekä osallistuvaa että autonomista kansalaisuutta, tarkastelua jatkettiin regressioanalyysillä. Selittäviksi muuttujiksi otettiin sukupuoli, ikä, koulutustaso, tulotaso, työmarkkina-asema sekä eläketiedon taso ja tietokoneiden käyttökokemus. Alkuperäisistä selittäviksi muuttujista muodostettiin ensin ns. dummy-muuttujia, jotka saavat arvoja 0 tai 1. Siten ne soveltuivat regressioanalyysissä käytettäväksi. Yksi alkuperäisten muuttujien dummy-muuttujista jätettiin pois ja siitä muodostettiin verrokki, johon muiden muuttujien regressiokertoimia verrattiin. Mallin vakiokerroin (verrokki) on estimaatti sellaisen henkilön osallistuvasta tai autonomisesta kansalaisuudesta, joka kuuluu regressioanalyysistä poisjätettyihin luokkiin. Dummy-muuttujien regressioanalyysia on 1990-luvulla käytetty paljon mielipidetutkimuksissa (esim. Sihvo & Uusitalo 1993; Ervasti 1996; Forma 1999).

Taulukossa 4 esitetyissä regressioanalyysissä verrokki on vähätuloinen (tulot alle 5000 mk/kk), vailla ammatillista koulutusta oleva, iältään yli 60-vuotias, työmarkkina-asemaltaan osa-aikatyössä, yrittäjä tai eläkeläinen, tietokoneita käyttämätön mies, jonka eläketiedon taso on heikko. Kertoimien tilastollinen merkitsevyys ilmaistaan tavanomaiseen tapaan (** $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$).

Taulukko 4. Osallistuvan kansalaisuuden ja autonomisen kansalaisuuden regressioanalyysit

Selittävät muuttujat	Selitettävä Osallistuva kansalaisuus	Selitettävä Autonominen kansalaisuus
	Regressio- kertoimet	Regressio- kertoimet
Vakio	0.90 ***	3.32 ***
Mies	- 0.19 *	- 0.09
alle 40-vuotias	0.08	0.26
40 - 49-vuotias	0.08	0.19
50 - 59-vuotias	0.07	0.07
Tulot 5 000 - 9 999 mk/kk	0.21	0.29
Tulot 10 000 - 14 999mk/kk	0.25	0.51 *
Tulot yli 15 000 mk/kk	- 0.43 **	0.53 *
Kokopäivätyössä	- 0.03	- 0.17
Työtön	- 0.07	- 0.18
Ammattikoulu tai tekninen koulu	- 0.20 *	0.40 *
Opistotasoinen koulutus	- 0.11	0.52 **
Korkeakoulutaso	0.23 *	0.61 **
Eläketieto keskitasoinen (12:sta 5 - 9 oikein)	0.17 *	0.47 **
Eläketieto hyvä (12:sta 10 - 12 oikein)	0.33 **	0.37 *
Tietokoneen käyttö epäsäännöllistä	0.32 **	0.40 **
Tietokoneen käyttö päivittäistä	0.40 ***	0.65 ***
Mallin selitysaste R² (%)	17.05 ***	20.75 ***

Mallien selitysasteet, 17 ja 21 prosenttia selitettävien muuttujien vaihtelusta, ovat tyydyttäviä. Toinen merkittävä havainto on, että tiedot ja taidot ovat mitä ilmeisimpiä sekä osallistuvan että autonomisen kansalaisuuden selittäjiä. Tämä on oletuksen mukaista, mutta yllättävää oli tietoteknisen osaamisen suuri merkitys. Regressiokertoimien ja niiden merkitsevyyksien perusteella voidaan päätellä, että tietotekniset taidot ovat hieman tärkeämpiä kuin yhteiskunnalliset tiedot.

Osallistuvan kansalaisuuden selitysmallissa muiden taustamuuttujien vaikutus on mitätön tai epäselvä lukuun ottamatta sukupuolta. Miehet olivat vähemmän osallistuvia kuin naiset. Iällä ja työmarkkina-asemalla ei ollut mitään selitysarvoa. Sen sijaan ihmeteltävää on, miksi suurituloisimmat osallistuivat muita vähemmän. Ehkä suurituloisimmat kokevat olevansa asemassa, jossa heidän ei tarvitse käyttää aikaa yhteiskunnalliseen osallistumiseen tai sitten heillä ei ole aikaa. Myös koulutuksen suhteen tulokset ovat hieman epäselviä. Korkeimmin koulutetut olivat muita osallistuvampia kansalaisia. Sen sijaan ammatti- tai teknisen koulun suo-

rittaneiden osallistumistaso oli alhaisempi kuin vailla ammatillista koulutusta olevien.

Autonomisen kansalaisuuden selitysmalli on vielä selkeämpi kuin osallistuvan kansalaisuuden, mitä osoittaa 20,75 prosentin selitysosuus. Autonomista kansalaisuutta selittävät merkitsevästi koulutustaso, tiedot ja taidot. Yleistäen voidaan sanoa niiden muodostavan sekä nykyisen että tietoyhteiskunnan kansalaisuuden merkittävän immateriaalisen resurssin ja sellaisena olevan tämän tutkimuksen tärkein tulos. Myös tulotason noustessa autonominen kansalaisuus vahvistui. Sen sijaan sukupuolella, iällä ja työmarkkina-asemalla ei ollut merkitystä.

Yhteenveto

Kommunikatiivisesta kompetenssista ei ole yksimielistä määrittelyä. Lehtosen (1998) laaja-alaisen määritelmän mukaan kommunikatiivinen kompetenssi on tavoitteellisen ja tuloksellisen viestinnän kykyä, mihin kuuluu sekä tieto että suoritus. Tähän nojautuen kommunikatiivinen kompetenssi määriteltiin yhteiskunnallisten tietojen ja tietoteknisten taitojen antamaksi resurssiksi kansalaisuuden toteuttamiseksi. Kansalaisuuden ensisijaisena tavoitteena pidettiin yhteiskunnallista osallistumista, johon tietotekniikka antaa ajasta ja paikasta riippumattomia tehokkaita apuvälineitä. Toinen tavoite on autonomia, jonka merkitys postmodernin privatisoitumisen jatkuessa yhä vahvistuu. Kommunikatiivisen kompetenssin oletettiin vahvistavan kansalaisuuden tavoitteiden toteutumista ts. olevan kansalaisuuden resurssi.

Neljän kompetenssiluokan sosioekonominen rakenne osoitti koulutustason, tulojen ja esimies- tai asiantuntijatehtävissä toimivien osuuksien nousevan kompetenssitason mukana. Vastaavasti työttömien osuus laski voimakkaasti kompetenssitason noustessa. Kommunikatiivinen kompetenssi näyttäisi siis liittyvän menestyksen mahdollisuuksiin työelämässä. Tutkittaessa kommunikatiivisen kompetenssin yhteyksiä osallistuvaan kansalaisuuteen havaittiin osallistumisen ja aloitteellisuuden kasvavan systemaattisesti kompetenssin mukana. Sama havainto tehtiin autonomian suhteen. Autonomiia osoittavat vastaukset yleistyivät säännönmukaisesti kompetenssin kasvaessa.

Etsittäessä regressioanalyysillä mahdollisia muitakin kansalaisuuden vaihtelun selittäjiä vahvistui käsitys kommunikatiivisen kompetenssin merkityksestä. Osallistuvan kansalaisuuden selitysmallissa tiedon taso ja tietokoneiden käyttökokemus olivat vahvoja selittäjiä. Autonomisen kansa-

laisuuden selitysmallissa toistui sama asetelma: koulutus, tulotaso, tiedon taso ja tietokoneiden käyttökokemus selittivät tilastollisesti merkitsevällä tavalla autonomista kansalaisuutta.

Kaikki tässä tutkimuksessa saadut tulokset osoittavat, että kommunikatiivinen kompetenssi eli tiedot ja taidot ovat koulutuksen lisäksi tärkeitä sekä nykyisen että tietoyhteiskunnan kansalaisuuden immateriaalisia resursseja. Tietoteknisten taitojen vahva yhteys työelämässä menestymiseen ja sekä osallistuvaan että autonomiseen kansalaisuuteen saattaa olla jopa signaali ”digitaalisen kahtiajakautumisen” voimistumisesta myös Suomessa.

Tulokset on saatu aineistosta, joka ei ole tilastollisesti väestöä edustava. Tulokset ovat kuitenkin varsin yksiselitteisiä ja ainakin suuntaa antavia. Jatkotutkimuksissa niiden yleistettävyyttä olisi kuitenkin varmennettava käyttäen monipuolisia kansalaisuuden ja kommunikatiivisen kompetenssin operationalisointeja. Tärkeintä on, että tietoyhteiskunnan kansalaisuuden resursseissa ei keskityttäisi pelkästään tietoteknisiin taitoihin, vaan myös yleistietojen merkitystä selvitettäisiin. Yleistietoja tarvitaan tietoyhteiskunnassakin, jotta voitaisiin hankkia tarvittaessa lisätietoja esimerkiksi Internetiä käyttäen. Ilman yleistietoja tai laajemmin ottaen yleissivistystä tietoyhteiskunnan kansalaisuuden kuva kutistuu teknokraattiseksi specialistiksi, mikä tuskin täyttää niitä positiivisia odotuksia, joita tiedon aikakauteen liitetään.

Hyväksytty julkaistavaksi 1.11.1999.

Lähteet

Anttiroiko, A-V. (1998). Tietoyhteiskunnan kansalainen. Yhteiskuntafilosofia ja teoreettisia näkökulmia kansalaisten osallistumista ja osallisuutta koskevaan keskusteluun. <http://www.uta.fi/~kuaran/sosio> (26.10.1999).

Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.

Doyal, L. & Gough, I. (1991). *A Theory of Human Need*. London: MacMillan.

Ervasti, H. (1996). Kenen vastuu? Tutkimuksia hyvinvointipluralismista legitimeetin näkökulmasta. Jyväskylä: Gummerus. *Stakes: Tutkimuksia* 62.

Forma, P. (1999). Interest, Institutions and the Welfare State. Studies on Public Opinion Towards the Welfare State. Jyväskylä: Gummerus. Stakes: Research Report 102.

Goslee, S. (1998). Losing Ground Bit by Bit: Low-Income Communities in the Information Age. Benton Foundation.
<http://www.benton.org./library/low-income>. (22.10.1999).

Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action, vol. 1. Boston: Beacon Press.

Huttunen, R. (1999). Subjekti, modernisaatio ja oikeuden mukaisuus.
<http://www.juy.fi/~rakahu> (1.11.1999).

Ikonen, T. (1998). Elämönhallintakäsitteen ja siihen liittyvien konstruktioiden erittelyä. Tampereen yliopisto: Sosiaalipolitiikan kandidaattitutkielma.

Jahoda, M. (1982). Employment and unemployment. A Socio-Psychological Analysis. Cambridge: University Press.

Jääskeläinen, P. (1999a). Keski-ikäisten Internet-asenteet ja kansalaisuuden toteuttaminen. Informaatiotutkimus 18. 1/1999: s. 3 - 11.

Jääskeläinen, P. (1999b). Kansalaisten työeläketietojen kehitys 60-luvulta 90-luvulle. Yhteiskuntapolitiikka 64. 3/1999: s. 222 - 234.

Kiianmaa, A. (1996). Moderni totemismi. Tutkimus työelämästä, solidaarisuudesta ja sosiaalisista verkostoista keskiluokkaistuvassa Suomessa. Jyväskylä: Kehityksen avaimet.

Kortteinen, M. & Tuomikoski, H. (1998). Työtön. Tutkimus pitkäaikaistyöttömien selviytymisestä. Helsinki: Tammi.

Lehtonen, J. (1998). Tietoyhteiskunta ja kommunikatiivinen kompetenssi. Teoksessa Avautuminen tietoyhteiskuntaan (toim. Varis, T.), s. 58 - 68. Tampereen yliopiston täydennyskoulutuskeskus. Julkaisuja A 1/98.

NTIA. (1999). Falling Through the Net: Defining Digital Divide. National Telecommunications and Information Administration (NTIA).
<http://www.natia.doc.gov/netiahome/fttn99> (23.10.1999).

Peterson, O. & Blomberg, G. & Westholm, A. (1989). Medborgarnas makt. Stockholm: Carlssons Bokförlag.

Pihlajamäki, T. (1999). Tietokoneen ja Internetin käyttäjät muotokuvassa. Julkaisussa Internet suomalaisten arjessa. s. 101 - 125. Helsinki: Tekes. Digitaalisen median raportti 3/99.

Riihinen, O. (1996). Elämönhallintakäsitteen erittelyä ja ongelmia. Teoksessa Elämönhallintaa etsimässä (toim. Raitasalo, R.). s. 16 - 34. Kela: Sosiaali- ja terveysturvan katsauksia 13.

Roche, M. (1996). Rethinking Citizenship - Welfare, Ideology and Change in Modern Society. Cambridge: Polity Press.

Roos, J-P. (1988). Elämäntavasta elämänkertaan. Helsinki: Tutkijaliitto. Julkaisuja 52.

Savolainen R. & Anttiroiko A-V. (1999). The Communicative Potentials and Problems of Teledemocracy. Tampere: University of Tampere. Department of Local Government Studies. Publications 6/1999.

Saari, J. (1996). Sosiaalipolitiikka markkinariippuvuuden vähentäjänä. Saarijärvi: Gummerus. Stakes: Tutkimuksia 69.

Sihvo, T. & Uusitalo, H. (1993). Mielipiteiden uudet ulottuvuudet. Suomalaisen hyvinvointivaltiota, sosiaaliturvaa sekä sosiaali- ja terveyspalveluja koskevat asenteet vuonna 1992. Jyväskylä: Gummerus. Stakes: Tutkimuksia 22.

Tapscott, D. (1998). Growing up Digital. The Rise of the Net Generation. New York: McGraw-Hill.

Varis, T. (1998). Globaali yliopisto. Teoksessa Avautuminen tietoyhteiskuntaan (toim. Varis, T.), s. 9 - 23. Tampereen yliopiston täydennyskoulutuskeskus. Julkaisusarja A 1/98.

Viherä, M-L. (1999). Ihminen tietoyhteiskunnassa - kansalaisten viestintävalmiudet kansalaisyhteiskunnan mahdollistajana. Turku: Turun Kauppakorkeakoulu. Turun Kauppakorkeakoulun julkaisuja. A 1:99.

3. KESKI-ikäisten Internet- asenteet ja kansalaisuuden toteuttaminen³

Attitudes towards the Internet and the realisation of citizenship

Attitudes towards the Internet seem to be strongly connected to people's experience of using computers. Among those who had never used computers, only one of ten had a positive attitude towards the Internet. Of those who used computers daily, 80 % had a positive attitude as regards the Internet. The results are from a study, whose empirical data are based on replies of 272 mainly middle-aged citizens.

There have been great expectations on the positive effects of the Internet as regards the "citizens' society". The results showed that positive attitudes towards the Internet are related to views of a positive development as regards citizens' possibilities to influence, and that sufficient information will be available for this purpose. This may be regarded as a sign of the first impact of the Internet on society, as the Internet is an effective tool for information acquisition, communication and influence.

Empiiristä tietoa tietoverkkojen vaikutuksista kansalaisten yhteiskunnalliseen käyttäytymiseen on vasta vähän, mutta vireillä on monia merkittäviä tutkimushankkeita. Niissä otaksutaan yleisesti, että tietoverkot voivat

³ Julkaistu Informaatiotutkimus -lehdessä, vol.18, 1/1999: s. 3 - 10.

edistää yhteiskunnan demokratisoitumista. Kun kansalaisten tiedot kasvavat, he eivät halua enää olla hallinnon tahdottomia kohteita, vaan itsenäisiä toimijoita, jotka luovat omat tietonsa, arvonsa ja paikkansa yhteisössä ja päättävät itse omasta vuorovaikutuksestaan - toisin sanoen hallitsevat elämäänsä (ks. esim. Keskinen 1995, 19 - 23). Tietoverkkojen käyttöä kehittävien viranomaisten optimismi on myös ilmeistä. Suomi Tietoyhteiskunnaksi raportissa (1995, linjaus 4.) visioidaan osallistuvien ja autonomisten ihmisten kansalaisyhteiskuntaa, jossa tietotekniikka käytetään laajasti ja monipuolisesti myös hallinnolliseen asiointiin.

Tietoverkkojen käyttötapoja ja käyttäjäprofiileja on tutkittu jonkin verran (vrt. Savolainen 1996 ja 1997, Nurmela 1997, 1998), mutta empiiristä tietoa eri ikäisten kansalaisten Internet-asenteista on niukasti. Asenteet ovat tärkeitä sen vuoksi, että ne heijastavat henkilön intentioita käyttäytyä tietynsuuntaisesti. Asenteet voivat edeltää käyttäytymismuutoksia. Tässä artikkelissa tarkasteltava asenne on kansalaisten halukkuus käyttää Internetiä eläkeasioissa sekä tiedonhakuun että asiointiin. Artikkelissa vertaillaan, poikkeavatko Internet-myönteisten ja -kielteisten ryhmät toisistaan sosioekonomisten taustojen ja kansalaisuuden toteuttamistapojen suhteen. Teoreettisesti artikkeli on tarkoitettu täydentämään kuvaa modernista - tai jälkimodernista - kansalaisuudesta.

Artikkeli perustuu Eläketurvakeskuksessa kesällä 1997 tehtyyn lomakekyselyyn, johon saatiin 412 vastausta. Vastausprosentti oli vain 35 eikä aineisto muutenkaan ole edustava. Johtopäätöksiä siitä, miten yleisiä Internet-asenteet ovat koko väestön tasolla, ei tuloksista näin ollen voi tehdä. Siksi artikkeli on lähinnä eksploratiivinen pilottitutkimus. Toisaalta kaikki Internetiin liittyvät asiat ovat jatkuvasti muutostilassa eikä yleistämiskelpoisillakaan tutkimustuloksilla ei ole pysyvyyttä. Verkolle tulee jatkuvasti uusia käyttäjiä ja heistä osa oppii hyödyntämään sen valtavia tieto- ja palvelumahdollisuuksia. Positiivisten kokemusten mukana oletettavasti myös myönteinen asenne Internetiin vahvistuu.

Kansalaisuus ja sen tavoitetila

Kansalaisuus tarkoittaa sosiopoliittisen yhteisön jäsenyyttä, johon liittyy monia oikeuksia ja joitakin velvollisuuksia. Kansalaisuusteorioiden klassikon T. H. Marshallin (ks.1950) mukaan kansalaisoikeuksien toteutuessa aikaisemmin vain rikkaiden etuoikeutena ollut elämäntapa, johon sisältyy paitsi materiaallinen puoli myös kulttuuri ja sivistys, tulee yhä useamman ulottuville.

Monet kansalaisuusteorioiden myöhemmistä kehittelijöistä pitävät nimenomaan yhteiskunnallista osallistumista tavoitteena. Barbaletin mukaan (1988, 68 - 69) kansalaisuus toteutuu täysin yksilöiden osallistuessa tasa-arvoisesti yhteisön elämään. Roche (1992, 93 - 94) painottaa kansalaisuuden tavoitteissa henkilökohtaista autonomiaa, keskinäisiä hyvä suhteita ja poliittista osallistumista, jota edistää lukutaidon moderni analogia, tietotekniikan käyttötaito. Hernesin mukaan (1988, 7 - 8) ammattiyhdistysliikkeen aktiivijäsen on ollut pohjoismaisen hyvinvointivaltion kansalaisuuden prototyyppi, jonka oikeudet, identiteetti ja osallistumismallit määräytyvät hänen siteistään työelämään. Ihannetasolla tällainen kansalainen on aktiivinen, osallistuva ja tasa-arvoa korostava.

Yhteisöllisen aktiivisuuden korostajilla on vastavoimansa, joiden argumentaatio perustuu postmodernin kulttuurin pirstaloitumiseen ja yksilöitymiseen. Sosiaalisen rakenteen hajautumiseen liittyy politiikan ja yhteiskuntajärjestyksen legitimitetin rapautuminen. Tämä kehitys on yhteydessä globaalin viestinnän ja massakulutuksen yleistymiseen. Yhteiskunnan jäsenyys tulee anonyymiksi, maalliseksi, tasa-arvoiseksi ja globaaliksi. Kansalaisuuden luonne muuttuu yhteiskunnallisesti passiiviseksi ja yksilöllisyyttä korostavaksi. (Ks. Turner 1996, 154 - 161.)

Ajatus rationaalisia valintoja tekevästä ihmisestä on esitetty kansalaisuuden tavoitteeksi Marshallin sivistyneen elämäntavan modernina vastineena. Rationaalisuus tulkitaan tällöin elämänhallinnaksi, jossa yksilön mahdollisuuksia määrittää ensi sijassa hänen rationaalisuutensa ja hänen kykynsä saavuttaa itselleen asettamia tavoitteita. Osallistumisen merkitys on sitä korostavissa teorioissa yliarvostettua, koska se sivuuttaa edustukselliseen demokratiaan liittyvät hierarkkiset rakenteet sekä tietoisemmän valinnan olla osallistumatta poliittiseen toimintaan. (Ks. Saari 1996, 52 - 54.)

Edellä esitellyt tulkinnat osoittavat tutkijoilla olevan erilaisia painotuksia, joissa voidaan nähdä kaksi päälinjaa. Toinen korostaa yhteisöllisyyttä ja aktiivista osallistumista ja toinen yksilöllisyyttä ja elämänhallintaa. Kansalaisuusteoriat kuuluvat suurelta osin sosiaalifilosofian alueelle, minkä vuoksi niiden empiirinen operationalisointi on pulmallista. Kansalaisuus voi esiintyä lukemattomissa eri muodoissa, minkä vuoksi kuvauksen kohteeksi on valittava vain joitain piirteitä, kuten tässä tutkimuksessa on tehty.

Internetin vaikutuksia kansalaisyhteiskuntaan

Erityisesti Yhdysvalloissa Internetin mahdollisuuksiin kansalaisten tasa-arvoisen tiedonsaannin ja osallistumisen lisääjänä asetetaan odotuksia jopa kansallisen strategian tasolla. Presidentti Bill Clinton (1997) luonnehti virkaanastujaispuheessaan seuraavaa vuosisataa Tiedon Aikakaudeksi ja näki siinä mahdollisuuden rauhanomaiseen maailmanyhteisöön, nimenomaan Internetiä hyödyntäen. Hän korosti, että välineet siihen on oltava kaikkien ulottuvilla jokaisessa koululuokassa ja jokaisessa kirjastossa. Tutkijoista esimerkiksi Kurland ja Egan (1996) katsovat verkkojen edistävän demokraattista osallistumista. Internet on välineenä paitsi interaktiivinen myös neutraali ja ”sokea” siten, että osallistujan sukupuoli, rotu tai sosioekonominen status eivät niin haluttaessa tule lainkaan ilmi.

Kriittinen suhtautuminen tietotekniikkaan on myös monesta syystä perusteltua. Esimerkiksi Thomasin (1995, 91 - 98) mukaan tietotekniikka lisää epätasa-arvoa ja sosiaalista fragmentoitumista. Tietoteknisten välineiden tuotanto toimii kaupallisten lakien mukaan eli tuotetaan sitä, minkä odotetaan myyvän. Tietotekninen kehitys pohjautuu aikaisemmalle kehitykselle ja tämä suosii maita, jotka ovat jo pitkällä tietotekniikassa. Thomasin mukaan ei ole mitään perusteita uskoa, että tietotekniikka voisi maailmanlaajuisesti lisätä tasa-arvoa. Ilmeistä eriarvoistavaa vaikutusta voidaan kuitenkin tasapainottaa, jos koululaitos harjaannuttaa kaikki nuoret tietotekniikan käyttöön ja kirjastolaitos antaa kaikille käytön mahdollisuudet. Thomas korosti kuitenkin sitä, että USA:n kansallisessa strategiassa tietotekniikka liitetään kansalliseen identiteettiin, onhan kommunikaatio oleellisen tärkeä sosiaalisten yhteisöjen luomisessa ja kiinteyttämisessä.

Internetin vaikutuksista kansalaisyhteiskuntaan ei olla yksimielisiä. Positiivisin näkemys on, että Internet muuttaa yhteiskuntaa yhtä paljon kuin kirjapainotaito on aikoinaan tehnyt. Kirjapainotekniikka ja yleinen lukutaito loivat perustan laajentaa kansalaisoikeudet moderniksi kansalaisuusinstituutioksi. Joidenkin mielestä Internetiin kohdistetaan liikaa odotuksia kunnes aika osoittaa sen vain yhdeksi kommunikaatiovälineeksi muiden joukossa. Mielipidesuuntausten välimaastoon asettuu esimerkiksi Kasvion (1997, 105) näkemys, jonka mukaan tietotekniikan kehitys kytkeytyy läntisissä teollisuusmaissa meneillään olevaan taloudelliseen ja yhteiskunnalliseen murrokseen, joka muuttaa paitsi työelämän instituutioita myös koko yhteiskunnan infrastruktuuria.

Empiirinen tutkimusaineisto

Eläketurvakeskus (ETK) on työeläkejärjestelmän keskuslaitos, jonka eräänä tehtävänä on kansalaisten eläkeneuvonta, mikä tapahtuu puhelimitse, kirjeitse tai henkilökohtaisesti. ETK:hon 14.5.- 17.6.1997 yhteyttä ottaneille kansalaisille annettiin kyselylomake työeläkeasioista, Internetistä ja kansalaisten vaikutusmahdollisuuksien kehittymisestä. Lisäksi lomake oli 13.6. - 30.9. ETK:n Internet-kotisivulla, jolloin siihen vastattiin sähköpostitse.

Lomakkeita jaettiin kaikkiaan 900 kpl ja niitä palautui täytettynä 313. Internetin kautta tuli 99 vastauslomaketta. Kaikkiaan vastauksia saatiin 412 kappaletta. Alhainen vastausprosentti (35 %) merkitsee sitä, että todennäköisesti vain aktiivisimmat vastasivat. Aineistossa oli miehiä 42 % ja naisia 58 %. Sekä miesten että naisten keski-ikä oli 45 vuotta. Ikäryhmittäin aineisto jakautui siten, että alle 30-vuotiaita oli 15 %, 30 - 39-vuotiaita 20 %, 40 - 49 -vuotiaita 20 %, 50 - 59 -vuotiaita 37 % ja yli 60-vuotiaita 8 %. Koulutuksensa puolesta vastaajista 40 %:lla on vähintään opistotason tutkinto. Yhtä monet olivat vailla ammatillista koulutusta. Noin kolmannes vastaajista asui pääkaupunkiseudulla, kolmannes muualla Etelä-Suomessa ja kolmannes muualla Suomessa.

Yllä kuvattu aineisto poikkeaa sekä väestön että työvoiman rakenteesta, mutta otoksen koko tekee kuitenkin mahdolliseksi muodostaa alaryhmiä ja tehdä niiden välisiä vertailuja.

Lomakkeessa esitettiin mm. seuraavat kysymykset:

- 1. Mitä mieltä olet Internetin (tietoverkkojen) mahdollisuuksista eläketiedon lähteenä kaikille kansalaisille?*
- 2. Haluaisitko tulevaisuudessa tarkistaa Internetin (tietoverkon) kautta omat eläketietosi, jos tietosuoja olisi aukoton?*
- 3. Voisitko ajatella tulevaisuudessa tekeväsi eläkehakemuksen Internetin välityksellä, jos tietosuoja olisi aukoton?*

Kysymykset liittyvät eläkkeisiin, joka on esimerkki kaikkia kansalaisia koskevasta tietoa-alueesta. Ensimmäinen kysymys koskee yleistä tiedonhakuja. Seuraava panee vastaajan pohtimaan asiaa omakohtaisesti. Kolmas kysymys koskee tärkeään elämäntilanteeseen eli eläkkeelle siirtymiseen liittyvää henkilökohtaista asiointia. Kaikissa kysymyksissä oli kolme vastausvaihtoehtoa, joista keskimäinen oli "vaikea sanoa". Asteikon kysymysten korrelaatioiden keskiarvo oli .59. Kysymyksistä tehtiin 7-luokkainen summamuuttuja, joka supistettiin kolmiluokkaiseksi. Alin luokka oli

kolmeen kysymykseen kielteisesti vastanneet, heistä käytetään nimitystä Internet-kielteiset. Ylin luokka - Internet-myönteiset - olivat vastanneet ainakin yhteen kysymyksistä myönteisesti. Seuraavassa tarkastelussa ei käytetä keskimmäistä luokkaa (n=140) ryhmäerojen terävöittäjiksi. Internet-myönteisten ja -kielteisten jakautumista tietokoneiden käyttökokemuksen mukaan on tarkasteltu taulukossa 1.

Taulukko 1. Tietokoneiden käyttökokemuksen yhteydet Internet-mielipiteisiin

Kysymys	Ei tietokoneiden käyttökokemukusta (n=58)	Jonkin verran käyttökokemukusta (n=60)	Tietokoneen käyttö päivittäistä (n=151)	Ryhmäerojen merkitsevyys Khi-testin mukaan	Kaikki (n=269)
1. Internet kaikkien eläketietolähteenä				0.001	
- On liian vaikea	88 %	50 %	35 %		50 %
- Vaikea sanoa	3 %	13 %	12 %		11 %
- Sopii kaikille	9 %	37 %	52 %		39 %
2. Omien eläketietojen tarkistaminen Internetin kautta.				0.001	
- Ei halua	86 %	42 %	18 %		38 %
- Vaikea sanoa	3 %	5 %	4 %		4 %
- Haluaa	11 %	53 %	78 %		58 %
3. Oman eläkehakemuksen tekeminen Internetin kautta.				0.001	
- Ei halua	86 %	47 %	20 %		40 %
- Vaikea sanoa	5 %	13 %	9 %		9 %
- Haluaa	9 %	40 %	71 %		51 %
Internet-asetus ¹⁾				0.001	
- Kielteinen	86 %	42 %	19 %		38 %
- Myönteinen	14 %	58 %	81 %		62 %

¹⁾ Muodostettu summa-asteikkona 1.-3. muuttujista.

Taulukosta ilmenee selvästi, että Internet-mielipiteet ovat selkeästi yhteydessä tietokoneiden käyttökokemukseen, varsinkin kun kysymys on henkilökohtaisesta asiointista. Tämän mukaan halukkuus käyttää Internetiä tiedonhaun lisäksi hallinnolliseen asiointiin eli käytännön elämän helpottamiseen kasvaa tietokoneiden käyttökokemuksen mukana. Tässä aineis-

tossa käyttökokemuksen korrelaatio Internet-asenteisiin on niinkin korkea kuin .54.

Internet-myönteisyyden ja -kielteisyyden suhde tietokoneiden päivittäiskäyttäjien joukossa on 81:19, satunnaiskäyttäjien 58:42 ja tietokonetta koskaan käyttämättömien joukossa 14:86. Tilastokeskuksen (1997, 165 - 167) mukaan vuonna 1996 tietokoneita käytti työssään noin 1.2 miljoonaa suomalaista eli 56 % työllisestä työvoimasta; 35 - 54-vuotiaista palkansaajista tietokoneita käytti 57 % ja 55 - 64-vuotiasta 43 %. Jos tietokoneita työssään käyttävistä 50 - 60 % olisi asenteiltaan Internet-myönteisiä, merkitsisi tämä 600 000 - 800 000 Internetin käyttöön hallinnollisissa asioissa melko myönteisesti suhtautuvaa suomalaista. Arviota voi verrata Tilastokeskuksen tutkimustulokseen, jonka mukaan vuoden 1996 lopulla noin 300 000 kansalaista käytti Internetiä apuvälineenä työtehtäviensä hoidossa (ks. Nurmela 1997, 35).

Internet-asenteiden yhteydet sosioekonomisiin taustoihin

Kielteisten ja myönteisten Internet-asenteiden yhteyksiä sosioekonomisiin taustatekijöihin tarkastellaan taulukossa 2.

Taulukko 2. Kielteisten ja myönteisten Internet-asenneryhmien yhteydet sosioekonomisiin taustoihin

Kysymys ja vastausvaihtoehdot	Internet-kielteiset (n=106)	Internet-myönteiset (n=166)	Ryhmäerojen merkittävyys Khi-testin mukaan	Korrelaatio Internet-asenteisiin ¹⁾
Sukupuoli - naisten % osuus	66 %	46 %	0.001	-.22 (0.01)
Ikä, keskiarvo Ikäluokat	ka 51 v.	ka. 40 v.	0.001	-.41 (0.001)
- -29	7 %	23 %		
- 30 - 39	10 %	30 %		
- 40 - 49	13 %	21 %		
- 50 - 59	61 %	22 %		
- 60 -	9 %	4 %		
Asuinpaikkakunta			0.101	-.11 (0.84)
- Pääkaupunkiseutu	21 %	41 %		
- Muu Etelä-Suomen lääni	35 %	24 %		
- Länsi-Suomen lääni	25 %	19 %		
- Muu Suomi	19 %	12 %		
- Suomen ulkopuolella	-	2 %		
Ammatillinen koulutus			0.001	.36 (0.001)
- Ei ammatillista koulutusta	55 %	22 %		
- Amm./tekninen koulu	23 %	19 %		
- Opisto/korkeakoulu taso	22 %	57 %		
Tulotaso			0.001	.20 (0.001)
- Ei tuloja	3 %	4 %		
- Alle 5 000 mk/kk	22 %	14 %		
- 5 000 - 9 999 mk/kk	51 %	26 %		
- 10 000 - 14 999 mk/kk	18 %	29 %		
- 15 000 - mk/kk	5 %	22 %		

¹⁾ Sulussa riippuvuuden merkitsevyys

Aineisto osoittaa asennoitumisen olevan selkeästi yhteydessä ikään, mikä näkyy erityisesti yli 50-vuotiaiden kielteisyytenä. Lähemmin tarkasteltunakin tämä ikäraja on vedenjakaja keski-ikäisten Internet-asenteissa. Yli 50-vuotiaista Internet-kielteisiä on 60 %, kun 40 - 49-vuotiaissa heitä on alle 30 %. Iän ja Internet-asenteiden korrelaatio on korkea, -.40.

Sukupuolen mukaan tarkasteltuna tulokset ovat odotusten mukaisia. Naisten osuus on Internet-kielteisten ryhmässä suurempi kuin miesten osuus. Yllättävää on kuitenkin se, että Internet-myönteisten sukupuolijakauma on lähellä tasajakoa. Asuinpaikkakunta ei yhtä selkeästi erottele

Internet-asenteita, mikä on ymmärrettävä tulos sen vuoksi, että Internetin ominaisuuksiin kuuluu maantieteellisten etäisyyksien eliminointi.

Ammatillisen koulutuksen korrelaatio Internet-asenteisiin on korkea eli .36. Koulutusjakauma kahdessa eri ryhmässä on toistensa käänteinen peilikuva. Kun Internet-kielteisissä on 55 % vailla varsinaista ammatillista koulutusta, Internet-myönteisissä on yhtä paljon opisto- tai korkeakoulututkinnon suorittaneita. Tulokset vastaavat Tilastokeskuksen tutkimuksia (1997, 168) koulutuksen ja tietokoneiden käyttökokemuksen yhteydestä. Mitä korkeampi koulutus henkilöllä on, sitä todennäköisemmin hän käyttää tietokoneita työssään. Korkea-asteen koulutuksen suorittaneista naisista 79 % ja miehistä 84 % käytti tietokoneita työssään. Vain perusasteen suorittaneilla vastaavat luvut olivat 41 % ja 37 %.

Internet-asenteet ja kansalaisuuden toteuttaminen

Kansalaisuusteoriat eivät tarjoa yhtenäistä kuvaa siitä, mihin kansalaisuudella pyritään. Ne eivät myöskään anna helposti operationalisoitavia hypoteeseja. Siksi tarkastelussa on tyydyttävä joidenkin osa-alueiden kartoittamiseen. Taulukossa 3 kuvataan Internet-kielteisten ja myönteisten asenteiden yhteyksiä kansalaisuuden toteuttamisen eräisiin piirteisiin tavoitteena löytää mahdolliset ensimmäiset heikot signaalit Internetin vaikutuksista kansalaisyhteiskuntaan.

Ruotsissa 1980-luvun lopulla tutkittiin kansalaisten vaikutusmahdollisuuksien toteutumista. Taulukon 3 kysymykset, jotka kuvaavat kansalaisuuden toteutumista toiminnan tasolla, on muokattu Ruotsin tutkimuksen kysymyksistä (ks. Blomberg & Peterson & Westholm 1989, kysymykset n:o 12, 63, 80 ja 90). Ensimmäinen kysymys koskee järjestöaktiivisuutta ja viittaa Barbaletin ja Rochen korostamaan yhteiskunnalliseen osallistumiseen, kuten myös toinen kysymyksistä, joka koskee aloitteentekoa jonkun asian ajamiseksi. Kolmas ja neljäs kysymys liittyvät autonomisuuteen ja valmiuteen reagoida, jos kansalainen tuntee itsensä väärin kohdeksi kuluttajana tai hallinnollisissa asioissa.

Kysymykset 5 ja 6 ovat nekin saaneet alkuideansa Ruotsin kansalaisuustutkimuksesta. Niissä kysytään mielipidettä, miten tavallisen ihmisen vaikutusmahdollisuudet ovat kehittyneet ja onko tavallisella ihmisellä riittävästi tietoa voidakseen vaikuttaa yhteiskunnassa. Kysymykset 7 ja 8 liittyvät elämänhallintaan ja ideat niihin on saatu Raitasalon toimittamasta "Elämänhallintaa etsimässä" -teoksesta, jossa viitataan Jerusalemin ja

Schwarzerin (1992) tutkimuksiin hallinta- ja pystyvyyskäsitteistä. Siinä tutkijat havaitsivat, että ihmiset, joiden yleiset pystyvyysodotukset olivat korkeita, olivat taipuvaisia kokemaan sosiaaliset tilanteet haasteina. Päinvastaisessa tapauksissa henkilöt, joiden käsitykset omasta pystyvyydestä olivat kielteisiä, kokivat sosiaaliset tilanteet menetyksen tai sen uhan sävyttäminä.

Taulukko 3. Myönteisten ja kielteisten Internet-asenneryhmien yhteydet kansalaisuuden toteuttamisen eräisiin piirteisiin sekä toiminnallisella että mielipidetasolla

Kysymys	Internet- kielteiset (n=106)	Internet- myönteiset (n=166)	Ryhmä- erojen merkitsevyys Khi-testin mukaan	Korrelaatio Internet- asenteisiin ¹⁾
Järjestöaktiivisuus - Ei toimi järjestöissä - Toimii järjestöissä	80 % 20 %	72 % 28 %	0.24	.03 (0.60)
Aloitteen tekeminen ottamalla yhteyttä vaikuttajiin - Ei ole ottanut yhteyttä - Ottanut kerran yhteyttä - Ottanut useamman kerran yhteyttä	69 % 16 % 15 %	68 % 14 % 18 %	0.76	.02 (0.70)
Valittaminen tuotteesta tai palvelusta - Ei ole valittanut - Valittanut tuloksetta - Valittanut tuloksellisesti	45 % 12 % 43 %	31 % 12 % 57 %	0.05	.15 (0.02)
Kirjallisen valituksen tekeminen itse - Tekee itse - Ei tee itse, tietää auttajan - Ei tee itse eikä tiedä auttajaa	70 % 19 % 11 %	77 % 19 % 4 %	0.07	-.12 (0.05)
Mielipide kansalaisten vaikutus- mahdollisuuksien kehityksestä - Vähentyneet entisestään - Pysyneet ennallaan - Lisääntymään päin	55 % 38 % 7 %	32 % 54 % 14 %	0.001	.23 (0.001)
Mielipide tavallisten ihmisten tieto- jen riittävydestä vaikuttamiseksi - Tiedot eivät riitä lainkaan - Riippuu tapauksesta - Tietoa on yleensä riittävästi	43 % 54 % 3 %	21 % 72 % 7 %	0.001	.24 (0.001)
Omien tärkeiden tavoitteiden saavuttaminen - Ei ole saavuttanut juuri mitään tavoitteita - On saavuttanut joitakin - Saavuttanut monia tavoitteita	9 % 51 % 40 %	2 % 59 % 39 %	0.03	.05 (0.41)
Elämän kokeminen haasteina tai menetyksinä - Enimmäkseen haasteita - Enimmäkseen menetyksiä - Ei haasteita, eikä menetyksiä	54 % 30 % 16 %	70 % 24 % 6 %	0.01	²⁾

¹⁾ Suluissa riippuvuuden merkitsevyys

²⁾ Korrelaatiota ei voi laskea, muuttuja ei ole lineaarinen

Molemmissa taulukon 3 ryhmissä suurin osa vastaajista oli yhteiskunnallisesti passiivisia, sillä he eivät toimi järjestöissä eivätkä tee aloitteita otta-

malla vaikuttajahenkilöihin yhteyttä. Internet-asenteisiin aktiivisuudella ei ole tilastollisesti merkitsevää yhteyttä. Tämä on hieman yllättävää sen vuoksi, että myönteisten Internet-asenteiden odottaisi etenkin keski-ikäisillä liittyvän yleisluonteiseen aktiivisuuteen ja edelläkävijyyteen. Kansalaisuuteen liittyy autonomisuus, joka toteutuu kuluttajan roolissa siihen liittyvien reagoitioikeuksien käyttönä. Taulukosta havaitaan, että kuluttajakansalaisen reagointi huonoon tuotteeseen tai palveluun sekä pystyvyys kirjallisen valituksen tekemiseen itse on yleistä molemmissa ryhmissä.

Kysymykset 5 ja 6 osoittavat Internet-myönteisyyden liittyvän jossain määrin mielipiteeseen vaikutusmahdollisuuksista ja siihen tarvittavien tietojen riittävyteen. Yli puolet Internet-kielteisistä katsoi kansalaisten vaikutusmahdollisuuksien vähentyneen ja lähes puolet katsoi tavallisten kansalaisten tietojen riittämättömiksi. Selkeä ero Internet-myönteisiin on siinä, että Internet-myönteisistä lähes $\frac{3}{4}$ katsoi tietojen riittävyden riippuvan tapauksesta ja yli puolet vaikutusmahdollisuuksien pysyneen ennallaan tai olevan lisääntymään päin.

Vastaukset kysymykseen 7 osoittavat, että omien tavoitteiden saavuttaminen ja Internet-myönteisyys ovat yhteydessä toisiinsa, joskaan korrelaatiotasolla yhteys ei yllä merkitsevälle tasolle. Lisäksi Internet-myönteiset kokevat useammin elämän haasteena kuin Internet-kielteiset. Kyky saavuttaa tavoitteita ja elämän kokeminen haasteena liittyvät teoreettisesti elämänhallintaan, mikä Internet-myönteisillä vaikuttaa olevan hieman parempi kuin Internet-kielteisillä.

Lähemmän tarkastelun kohteeksi otettiin kysymykset 5 ja 6 koska ne saattavat ilmentää oireita mahdollisesta Internetin vaikutuksesta kansalaisyhteiskuntaan. Jotta kontrolloitaisiin sosioekonomisen taustan merkitys on taulukossa 4 kuvattu em. muuttujien keskiarvoja koulutustausta vakioiden.

Taulukko 4. Koulutuksen ja Internet-asenteiden yhteydet mielipiteeseen vaikuttamiseen tarvittavien tietojen riittävydestä ja elämän kokemiseen haasteena

Koulutusaste	Internet-kielteiset (n=106)	Internet-myönteiset (n=166)
	Tietojen riittävyys ka. ¹⁾	Tietojen riittävyys ka.
Ei ammatillista koulutusta	1.49	1.72
Ammatti- tai tekninen koulu	1.83	1.90
Opisto- tai korkeakoulu	1.60	1.71
	Vaikutusmahd. kehitys ka. ²⁾	Vaikutusmahd. kehitys ka.
Ei ammatillista koulutusta	1.36	1.95
Ammatti- tai tekninen koulu	1.63	1.63
Opisto- tai korkeakoulu	1.78	1.84
	Elämän kokeminen haasteena, %-osuus ryhmästä ³⁾	Elämän kokeminen haasteena, %-osuus ryhmästä
Ei ammatillista koulutusta	43 %	62 %
Ammatti- tai tekninen koulu	54 %	59 %
Opisto- tai korkeakoulu	81 %	76 %

¹⁾ Ks. Taulukko 3. kysymys 6.

²⁾ Ks. Taulukko 3. kysymys 5.

³⁾ Ks. Taulukko 3. kysymys 8.

Koulutustaustan vakiointi ei poista eroja Internet-kielteisten ja -myönteisten väliltä. Internet-myönteisten mielestä kansalaisten vaikutusmahdollisuudet ovat pikemminkin lisääntymään päin ja vaikuttamiseen tarvittavien tietojen riittävyys riippuu tapauksesta. He ovat kenties ymmärtäneet Internetin käyttömahdollisuudet tiedonhankinnan, kommunikoinnin ja vaikuttamisen alueella. Tämä tulos saattaa olla ensimmäisiä signaaleja Internetin myönteisistä vaikutuksista kansalaisyhteiskuntaan ja sellaisena ansaitsee tulla jatkotutkimuksella vahvistetuksi tai kumotuksi.

Taulukossa on tarkasteltu myös elämänhallintaan liittyvää kysymystä koulutusryhmittäin. Tarkastelu osoittaa, että kahdessa alemmassa koulutusryhmässä Internet-myönteiset kokevat elämänsä useammin haasteena kuin Internet-kielteiset. Ylimmässä koulutusryhmässä tulos on päinvastainen. Tämäkin tulos on syytä selvittää jatkotutkimuksilla tässä käytettyä monipuolisimmilla kysymyksenasetteluilla.

Yhteenveto ja johtopäätöksiä

Tietoverkkoja koskevissa empiirisissä tutkimuksissa käyttäjäprofiilit ja käyttökokemukset ovat olleet keskeisellä sijalla. Sen sijaan asenteita on tutkittu vasta vähän. Kuitenkin asenteet ja niiden heijastamat intentiot ovat tärkeitä. Tässä artikkelissa on tarkasteltu Internetin käyttöön liittyviä asenteita. Nämä asenteet kartoittavat verkon käyttöä eläkeasioissa jokaiselle sopivana tietolähteenä ja henkilökohtaisena asiointikanavana. Kysymys on siis verkon käytöstä saatavasta hyödystä, joka näkyy ajan säästönä ja asioiden hoidon helpottumisena (ks. Savolainen 1997, 61).

Tutkimuksen empiirinen aineisto pohjautuu 272 kansalaisen antamiin vastauksiin. Tutkimuksessa tarkasteltiin kahta ryhmää, jotka olivat Internet-kielteiset ja -myönteiset. Tietokoneita päivittäin käyttävistä 80 % suhtautui myönteisesti Internetin mahdollisuuksista tietolähteenä tai asiointivälineenä. Tietokoneita koskaan käyttämättömillä myönteinen Internet-asenne oli vain yhdellä kymmenestä. Internet-asennoituminen näyttää siis olevan vahvasti kytköksissä tietokoneiden käyttökokemukseen. Koska yli miljoonaa suomalaista käyttää työssään tietokoneita on pääteltävissä, että asenteellinen pohja Internetin käyttöön hallinnollisissa asiointissa on enimmäkseen myönteistä. Sama myönteisyys liittyy suomalaisilla tietotekniikkaan yleisestikin (ks. Nurmela 1997, 44 - 47).

Internetin positiivisiin vaikutuksiin kansalaisyhteiskunnan kehitykseen on monella taholla asetettu suuria odotuksia. Yhdysvalloissa ne ovat päässeet jopa kansallisen strategian tasolle. Internetistä odotetaan välinettä aktiivisen kansalaisuuden toteuttamiseen, mikä tutkijoista riippuen voi tarkoittaa joko yhteisöllistä osallistumista tai privatisoitunutta elämänhallintaa sekä kykyä saavuttaa omia päämääriään.

Huolimatta kansalaisuuden käsitteen vaikeasta operationalisoimisesta tarkasteluun otettiin 8 muuttujaa, jotka aikaisempien tutkimusten perusteella liittyvät tiettyihin kansalaisuuden piirteisiin. Tarkastelu osoitti, että Internet-asenteilla on yhteys mielipiteeseen kansalaisten vaikutusmahdollisuuksista ja vaikuttamisessa tarvittavien tietojen riittävydestä. Tätä voitaneen pitää signaalina Internetin ensimmäisistä yhteiskunnallisista vaikutuksista. Onhan Internet jo nykyominaisuuksiltaan tehokas tiedonhankinta-, kommunikointi- ja vaikuttamisväline.

Myös elämänhallinta oli Internet-myönteisten joukossa hieman parempi kuin Internet-kielteisten joukossa. Löydökset viitannevat siihen suuntaan, että Internet-asenteet liittyvät enemmän yksilöllisyyttä korostavaan kansalaisuuteen kuin yhteisölliseen kansalaisuuteen.

Tutkimus herätti monia jatkotutkimuksen tarpeita. Jatkotutkimuksessa olisi otantapohjoisilla menetelmillä varmistettava Internet-asenteiden yleisyys väestössä sekä liittymät kansalaisuuden erilaisiin toteutumistapoihin. Suomen kaltaisessa homogeenisessa maassa, jonka tietokoneiden ja tietoverkkojen käyttötiheys on maailman suurimpia, Internetin mahdollisten yhteiskunnalliset vaikutusten signaalit voivat olla ensimmäisinä havaittavissa ja raportoitavissa kansainvälisilläkin tiede-foorumeilla.

Hyväksytty julkaistavaksi 15.1.1999.

Lähteet

Barbalet J. M. (1988). *Citizenship, right, struggle and class inequality*. Bristol: The Open University Press.

Clinton B. Inaugural address. URL <http://www.pub.whitehouse.gov>. (1.12.1998).

Hernes H. M. (1988). *The dimensions of citizenship in the advanced welfare state*. Maktutredningen. Uppsala.

Jerusalem M. & Schwarzer R. (1992). *Self-efficacy as a resource factor in stress appraisal process*. Teoksessa Schwarzer R (toim.) *Self-efficacy: thought control of action*. Washington, DC; Hemisphere; 195 - 213.

Kasvio A. (1997). *Digitaalinen kumous, työn murros ja tietoyhteiskunta*. Teoksessa *Näkökulmia tietoyhteiskuntaan* (toim. K. Stachon). Helsinki: Gaudeamus.

Keskinen A. (1995). *Johdatusta teledemokratiaan ja tietoverkkoihin*. Teoksessa *Teledemokratia, tietoverkot ja yhteiskunta* (toim. Keskinen A.). Helsinki: Painatuskeskus. 19 - 27.

Kurland N. & Egan T. (1996). *Engendering democratic participation, access, voice and dialogue*, - *The Information Society, An International Journal*, 12(4).

Marshall T. H. (1950). *Class, citizenship and social development*. Cambridge: University Press.

Nurmela J. (1997). Suomalaiset ja uusi tietotekniikka. Tilastokeskus. Katsauksia 1997/7. Yliopistopaino. Helsinki.

Nurmela J. (1998). Valikoiko uusi tieto- ja viestintättekniikka käyttäjänsä. Tilastokeskus. Katsauksia 1998/1. Yliopistopaino. Helsinki.

Petersson O. & Westholm A. & Blomberg G. (1989). Medborgarundersökningen råtabeller. Stockholm: Regeringskansliets offsetcentral.

Raitasalo R. (1996). Aaron Antonovskyn "salutogeeninen malli" ja elämänhallinta. Teoksessa Elämänhallintaa etsimässä (toim. Raitasalo R.). Kansaneläkelaitos. Sosiaali- ja terveysturvan katsauksia 13. Helsinki.

Roche M. (1992). Rethinking citizenship - welfare, ideology and change in modern society. Cambridge: Polity Press.

Saari J. (1996) Kansalaisuus ja sosiaalinen luokka - sosiaalitaloudellinen näkökulma T. H. Marshallin teoriaan. Teoksessa Sosiaalipolitiikan teoreettisia lähtökohtia, sosiaalitaloudellinen näkökulma (toim. Niemelä & Salmi & Saari). Helsinki: Kela: Katsauksia 18.

Savolainen R. (1996). Tietoverkkojen käyttö empiirisen tutkimuksen kohteena, Metodisia lähtökohtia ja tutkimustuloksia. Informaatiotutkimus 96(1).

Savolainen R. (1997). Miten tietoverkkoja käytetään? Verkkojen käyttö-tutkimuksen asetelmia ja löydöksiä. Teoksessa Näkökulmia tietoyhteiskuntaan (toim. K. Stachon). Tampere: Tammerpaino.

Suomi tietoyhteiskunnaksi - kansalliset linjaukset. Valtionvarainministeriö. Helsinki 1997.

Thomas R. (1995). Acces and inaquality. Teoksessa Information technology and society (toim. Heap & Thomas & Einon & Mason & Mackay). London: Sage. 90 - 99.

Tilastokeskus (1997). Tiedolla tietoyhteiskuntaan. Helsinki: Tilastokeskus.

Turner B. S. (1994). Postmodern culture/ modern citizens. Teoksessa The condition of citizenship (toim. Steenbergen van). London: Sage. 153 - 168.

Virola H. (1998). Asenteet ja aikomukset. Teoksessa Uusmedia kuluttajan silmin. Kansallisen multimediaohjelman Kuluttaja-tutkimukset -hanke. TEKES. Digitaalisen median raportti 2/98. Helsinki. 107 - 122.

4. KANSALAISTEN TYÖELÄKETIETOJEN KEHITYS 60-LUVULTA 90-LUVULLE⁴

Hyvinvointivaltion tutkimuksessa kansalaisten sosiaaliset oikeudet taloudellisiin resursseihin ovat keskeisessä asemassa. Yleisesti ollaan hyväksytty, että taloudelliset resurssit ovat välttämättömiä kansalaisuuden toteutumiselle ja että sosiaaliset oikeudet antavat tarvittaessa taloudellisen toimeentulon, mikä puolestaan tuo muita mahdollisuuksia kansalaisen ulottuville. (Esim. Barbalet 1988, Kangas 1991, Korpi & Palme 1996, Saari 1996.) Viime aikoina on tosin alettu ihmetellä, miksi taloudelliset resurssit eivät aina muutukaan koetuksi hyvinvoinniksi, miksi olemassa olevat resurssit hukataan (Kangas & Ritakallio 1996, 54 - 55). Taloudelliset resurssit ovat tärkeitä, mutta kenties yksinään riittämättömiä hyvinvoinnin edellytyksiä. Syitä tähän on useita: Sosiaalisten verkostojen on esimerkiksi havaittu olevan työttömien tai syrjäkylien asukkaiden selviytymiselle tärkeitä resursseja (ks. Kortteinen & Tuomikoski 1996 ja Vakimo 1996, 211 - 229). Tiedot ja niitä hyvinvoinniksi muuttavat taidot saattavat nekin olla merkityksellisempiä resursseja kuin mitä tähänastisen huomion määrä osoittaa.

Modernissa yhteiskunnassa kansalaisuuden toteuttaminen edellyttää lisääntyvässä määrin tietoa ja osaamista (ks. Peterson & Westholm & Blomberg 1989, 190 - 194, Roche 1993, 232 - 235, Eronen & Eskelinen & Kinnunen & Tiermas 1997, 13 - 14). Kansalaisen on osattava suunnistaa erilaisten virallisten ja epävirallisten systeemien verkostoissa ne tuntien ja

⁴ Julkaistu Yhteiskuntapolitiikka -lehdessä, vol.64, 3/1999: s. 222 - 234.

niitä hyväkseen käyttäen. Vastaavasti yksilön ja yhteiskunnan välisten siteiden vähäisyys eli syrjäytyminen muuttaa muotoaan siten, että köyhyys ja huono-osaisuus ovat entistä enemmän huonoa sosiaalista osaamista ja tiedon puutetta. (Ks. Karisto & Takala 1990, 83.) Siksi tiedolliset puutteet voivat olla osatekijöinä huono-osaisuuden kasautumisessa tai pitkittymisessä.

Sosiaalisten oikeuksien kirjossa eläkejärjestelmien rooli on merkittävä sekä sosiaalisesti että taloudellisesti, ovathan eläkemenot sosiaalimeinojen suurin erä. Eläkejärjestelmän keskeisyyttä osoittaa myös siihen kohdistuneiden tutkimusten huomattava määrä. Suomalaisten eläkemieli-piteitä ovat moneen otteeseen tutkineet yliopistot, Stakes, Työeläkelaitosten Liitto (TELA) ja työeläkejärjestelmän keskuslaitos Eläketurvakeskus (ETK). 90-luvulla tehdyt tutkimukset osoittavat, että työeläkkeellä on yleisesti ottaen kansalaisten tuki (ks. esim. TELAn Gallup 1999, Sihvo 1997, Forma 1996, Ervasti & Kangas 1993).

Mielipide- ja asennetutkimukset ovat tuoneet tärkeää tietoa järjestelmän legitimitetistä. Se, mitä kansalaiset faktisesti tietävät eläketurvas-taan on ollut vain ETK:n kiinnostuksen kohteena. Työeläkejärjestelmässä tiedottamiseen ja sen tuloksia arvioivaan tutkimukseen on panostettu, koska tiedon tason nousun on oletettu vahvistavan legitimitettä. Tiedot-taminen on nähty tärkeäksi tukitoiminnoksi, joka liittää yhteisön osat toi-siinsa, koko yhteisön ympäristöönsä ja näin tukee organisaation tavoitteiden saavuttamista (Åberg 1989, 61 - 62).

Tässä artikkelissa tarkastellaan yhteenvedonomaaisesti kansalaisten työeläketietoja, joiden kehittymistä seurataan kuuden ETK:n tekemän tutkimuksen (1965, 1967, 1972, 1980, 1985 ja 1992) eräiden tietokysy-mysten avulla. Nämä osiot perustuvat uudelleenerittelevään sekundaari-analyysiin. Tämän kartoituksen jälkeen siirryn tekemään primaarianalyysia vuoden 1992 aineistolle työeläketiedon tason vaihtelun selittämiseksi monimuuttujamenetelmiä käyttäen. Lopussa pohditaan käytännön suosituksia ja jatkoselvityksiä.

Tiedon tarve ja tiedottaminen

Kansalaisuuden toteuttaminen edellyttää kykyä hallita, hankkia ja käyttää tietoa. Tietämisen tarvetta ja tärkeyttä korostaa se Marshallin lausuma (1975, 207), jonka mukaan kansalaisoikeudet ovat realiteetteja vain niille, jotka uskovat niiden luotettavuuteen ja joilla on tietoa ja taitoja käyttää niitä. Myöhemmin erityisesti Roche (1996, 93 - 94) on kiinnittänyt huomiota

koulutukseen, tietoihin ja taitoihin pitäen niitä ratkaisevan tärkeinä kansalaisuutta toteutettaessa. Tietävä kansalainen on instituutioihin nähden autonominen ja voi menestyksellisesti valvoa omia asioitaan ja osallistua yhteisten asioiden hoitamiseen eli kansalaisuuden poliittisen ja siviilielementin toteuttamiseen.

Tietoa voidaan tarkastella myös tiedon tuottajan kannalta. Suomessa ja muissa hyvinvointivaltioissa yhteiskunnalliset instituutiot tiedottavat kansalaisille hoitamastaan tehtävästä. Instituutioilla on velvollisuus tiedottaa ja kansalaisilla oikeus saada tietoa. Suhtautuminen tiedottamiseen ei kuitenkaan ole yksimielistä. Tiedottamistehtävää voidaan pitää vähämerkityksellisenä sen vuoksi, että katsotaan yhteiskunnan hoitavan kansalaisen puolesta hänen asiansa. Näkemyksen mukaan kansalaisille riittäisivät suppeat perustiedot ja lisätietojen saantipaikan tunteminen. Tähän tyytyminen merkitsisi kuitenkin samalla täydellistä luottamusta instituutioiden toimintaan. Silloin esimerkiksi neuvontatilanteessa kansalaisen sosiaalisten oikeuksien toteutuminen riippuisi häntä satunnaisesti vastassa olevan virkailijan tiedon tasosta ja auttamishalusta. Kansalaisten hyvinvoinnin ja autonomian kannalta tällaisen riippuvuuden kasvua ei voida pitää suotavana kehityssuuntana.

Suhtautuminen sosiaalisista oikeuksista tiedottamiseen voi olla negatiivissävyistä senkin vuoksi, että tehokas tiedottaminen lisää etuuksien käyttöä ja kustannuksia. Tämänsuuntaisia mielipiteitä esitettiin esimerkiksi silloin, kun yksilöllinen varhaiseläke oli vuonna 1986 tullut voimaan ja sen käyttövolyymit ylittivät etukäteisarviot. Tosin tiedotuksen vaikuttavuutta vastaan puhuu se, että vuotta myöhemmin voimaan tulleesta osa-aikaeläkkeestä myös tiedotettiin paljon, mutta eläkemuodon käyttö jäi vähäiseksi. Kun nykyisin varhainen eläkkeelle siirtyminen koetaan eläkerahoituksen uhaksi katsotaan yleisesti, että vaikka kansalaisten oikeus saada ymmärrettävässä muodossa olevaa tietoa on kiistaton, eläkkeiden attraktiivisuutta ei tule viestinnällisin keinoin vahvistaa. Päinvastoin kansalaisille tulee viestiä työssä pysymisen etuja.

Tiedon monimutkaisuus ja abstraktisuus ovat ongelmia sekä tiedon tuottajan että sen vastaanottajan kannalta. Tällä on paitsi käytännölliset myös periaatteelliset seurausvaikutuksensa. Voidaan kysyä, mitä merkitsee kansalaisuuden korkeimmalle toteutumiselle - lainsäädäntövallalle - se, jos lait ovat niin monimutkaisia, ettei juuri kukaan niitä ymmärrä? Mitä merkitsee eläkejärjestelmän legitimitetille se, jos kansalaiset kokevat turvaverkkonsa eksyttäväksi viidakoksi? ETK:n lainopillisen johtajan Seppo Pietiläisen mukaan (1997, 529) alun perin johdonmukaisesta laista

on tullut epätasainen ja vaikeaselkoinen ja lakeja lukemalla sisältö jää epäselväksi asiantuntijallekin, tavallisesta kansalaisesta puhumattakaan.

Tutkimusasetelma ja -aineistot

Työeläkejärjestelmän historian kattavalla tutkimusten sarjalla on mahdollista havainnoida, miten uutta sosiaalista oikeutta koskeva tieto leviää ja mitkä tekijät tiedon tasoon vaikuttavat. Tutkimusasetelmana on pilkkoa työeläketieto osa-alueisiin ja seurata mahdollisuuksien mukaan niiden kehitystä. Koska taustatekijöitä on eri tutkimuksissa selvitetty erilaisten tiedontasoasteikkojen avulla ei kehitystä voi seurata taustatekijöiden mukaan ryhmiteltynä. Aineistoista ei myöskään ole olemassa tietokantoja, joita voitaisiin analysoida nykyisillä ohjelmistoilla. Poikkeuksen tekee 90-luvun aineisto, joka mahdollistaa myös primaarianalyysin tekemisen monimuuttujamenetelmiä käyttäen. Raportissa (Karisalmi 1992) aineistoa oltiin käsitelty vain prosenttijakaumien avulla.

Jotta tiedon tason ”hyvyyttä” voitaisiin arvioida, on oltava tavoite. 80-luvun alkupuolella ns. esitetutkimuksen yhteydessä määriteltiin tiedotuksen tavoitteet. Määritelmä vastaa yhä yleisesti ottaen käytännön toimintaa eli sisältää ne perusasiat, jotka toistuvat tiedotustoiminnassa ajankohtaisten lakimuutosten lisäksi. Tavoitteen mukaan kansalaisten tulisi tietää, että suomalaisen eläketurva muodostuu työeläkkeestä ja kansaneläkkeestä, joita kumpaakin myönnetään vanhuuseläkkeenä, työkyvyttömyyseläkkeenä, työttömyyseläkkeenä ja perhe-eläkkeenä. Työeläkkeen suuruus määräytyy palkan ja työssäoloajan pituuden mukaan niin, että työeläke karttuu 1,5 prosenttia palkasta vuodessa. Yleinen eläkeikä on 65 vuotta, jolloin vanhuuseläke alkaa. Vakuutetuilla tulisi myös olla osapuolleen oikea käsitys oman eläketurvansa määrästä. Heidän tulisi tietää jonkin lisätiedon saantipaikan, tuntee mahdollisuuden valvoa eläketurvan karttumista, hakumenettelyn ja sen, että päätöksestä voi valittaa. (Ks. ”Esitetutkimus” 1986, 14 - 15.) Taulukossa 1 esitellään tutkimusten ne osiot, jotka liittyvät työeläketietoihin. Jokaisessa tutkimuksessa oli myös tietolähteitä, asenteita ja mielipiteitä koskevia osioita, joita ei tässä yhteydessä käsitellä.

Kuten taulukko 1 osoittaa, kokonaisuutena ottaen aineisto on määrällisesti laaja. Aineistot perustuvat rekisteriotoksiin 15 - 64-vuotiaasta väestöstä ja niiden tilastollinen vastaavuus perusjoukkoon on kontrolloitu. Haastattelut on suoritettu käyntihaastatteluina tekijöinä Suomen Gallup (1965, 1972, 1979 ja 1991), Kulutustutkimus (1967) ja Taloustutkimus

(1985). Aineistojen vertailtavuus on hyvä niiltä osin, joissa otos perustuu samaan perusjoukkoon. Tuorein tutkimus on aikaisempien kanssa vertailukelpoinen, kun yli 65-vuotiaat jätetään ulkopuolelle. Esitetutkimuksen perusjoukko poikkeaa muusta aineistosta, minkä vuoksi se yleensä sivuutetaan tiedon tason kehittymistä analysoitaessa.

Koska aineisto kattaa käytännöllisesti katsoen työeläkejärjestelmän voimassaolon ajan ja muodostuu kuudesta osa-aineistosta, voidaan keskenään yhtäpitäviä tuloksia pitää luotettavina. Analyysissa yksittäisten kysymysten ja vastausvaihtoehtojen muotoiluun kiinnitetään erityistä huomiota, koska ne eivät aina ole täysin samoja. Hyvin pienetkin muutokset - jopa yhden sanan - kysymysten formuloinnissa voivat vaikuttaa tuloksiin (ks. Kangas 1995, 135).

Taulukko 1. Työeläketietotutkimukset 1965 - 1992; aineistot, tavoitteet ja päätulokset

Tutkimus	Aineisto, edustavuus ja menetelmät	Mitä tutkittu	Tuloksia
Aarnio & Forss 1965	Haastattelu, otos 18 - 64 v. väestö. Edustavuus hyvä Otos = n. 1000 Ristiintaulukointi ja korrelaatiot.	Uusien työeläkelakien tunnistaminen Tiedon taso ja taustat.	Puolet oli kuullut ETK:sta, tiesi TEL:n ja LEL:n olemassaolon ja yleisen vanhuuseläkeiän. Täysin oikea vastaus TEL-etuuksien tuntemisessa tai eläkkeen suuruuteen vaikuttavissa tekijöiden tuntemisessa harvinainen. Tiedot ja ikä eivät korreloineet. Tiedot korreloivat sosiaaliryhmään. Miesten tiedot olivat parempia kuin naisten.
Viljanen 1968	Haastattelu, kiintiöity otos, 18 - 64 v. väestö. Tyydytt. (painotettuna) edustava. Otos = n.1000 Ristiintaulukot.	Sama	Tiedot olivat parantuneet edellisestä tutkimuskerrasta. Uusi etuus (perhe-eläke) tunnettiin huonosti. Tiedot korreloivat sos. ryhmään. Miesten tiedot vähän parempia kuin naisten.
Julkaisematon ¹⁾ raportti 1972	Haastattelu otos, 18 - 64 v. väestö Tyydyttävästi edustava Otos = n. 1500 Ristiintaulukot	Sama	Tiedot hieman parantuneet edellisestä tutkimuskerrasta. Yleisen vanhuuseläkeiän tunsivat kolme neljästä. Vuoden voimassa ollut työttömyyseläke tunnettiin huonosti. Täysin oikein eläke-etuudet tunteneita vähän. Miesten tiedot parempia kuin naisten Paras tiedon taso keski-ikäisillä. Kaupunkilaisilla paremmat tiedot kuin maalaisilla.

Tuominen 1980	Haastattelu, otos 18 - 64 v. väestö. Edustavuus hyvä Otos = n. 2000. Varianssi-analyysi	Sama	"Vähimmäistiedot" noin puolella. Tiedot yleensä parantuneet, vielä paljon puutteita. Tiedon tasolla selvä yhteys sosiaaliluokkaan.
"Esite- tutkimus" Forss & Jääske- läinen 1986	Haastattelu. Ryhmäotos pääkaupunki- seudulta Koe - kontrolli- asetelma. Otos = n. 900. Regressio- analyysi	Parantaako didaktinen esite työeläke- tiedon perille- menoaa verrattuna perinteiseen? Tiedontaso ja sen taustat.	Tiedon perillemeno didaktisella esitteellä ei ollut juurikaan parempi kuin perinteisellä. Esitetiedotus lisäsi lähinnä koulutettujen tietoja. Tiedon tasoa selittivät aikaisempi tiedotus, peruskoulutus, motivaatio, asenoituminen eläketurvaan ja esitteen lukeminen. Tärkein selittävä tekijä oli peruskoulutus.
Pakarinen 1987 (Pro gradu)	Teemahaas- tattelu, laadullinen evaluaatio. 30 nauhoitetun "ääneenajattelun" sisällön-analyysi.	Sama	Kaikilla haastatelluilla vaikeuksia hahmottaa eläke-käsitteiden hierarkisuutta ja limittäisyyttä Motivaatio välttämätön tiedon vastaanottamiselle. Motivoituneet pitivät kokeiluesitettä parempana ja oppivat sen avulla.
Karisalmi S. 1992 (ETK)	Haastattelu. Otos yli 15-v. väestö Edustavuus hyvä Otos = 495 Ristiintaulukointi.	Tiedontaso ja tausta- yhteydet.	Tiedon taso ei ole noussut vuodesta - 79. Naisten ja miesten tiedoilla ei eroa. Keski-ikäisillä parhaat tiedot. Tiedon taso nousi sosiaaliryhmän, peruskoulutuksen ja tulojen mukana.

¹⁾ Tutkimuksen raporttia ei ole julkaistu.

Ensimmäinen, vuonna 1965 tehty tutkimus, liittyy järjestelmän alku-
vuosiin ja antaa kuvan lähtötilanteesta. Toisen aineisto kerättiin kolmen
vuoden kuluttua ensimmäisestä. Sen tulokset olivat pääosin ensimmäisen
tutkimuksen suuntaisia. Kolmannen tutkimuksen aineisto kerättiin vii-
den vuoden kuluttua toisesta eli vuodenvaihteessa 1971/72, mutta sen ra-
portti jätettiin julkaisematta. Käytettävissäni oleva keskeneräinen käsikirjoi-
tus ei osoita merkittäviä tuloksia, eikä tutkimusasetelman tai aineiston
käsittelyn kehittymistä.

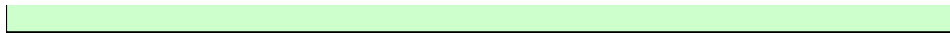
Neljäs tiedontasomittaus tehtiin syksyllä 1979, noin kahdeksan
vuoden kuluttua edellisestä. Tuominen käyttämä varianssianalyysi, ns.
AID-analyysi (Tuominen 1980,139) osoitti sosiaaliluokalla olevan selvän
yhteyden tiedon tasoon, mikä vahvasti aikaisempia tuloksia.

Vuonna 1985 tehdyssä ns. esitetutkimuksessa pyrittiin selvittämään, voitaisiinko tiedon vastaanottamista parantaa kehittämällä yhden välineen - esitteen - esitystapaa. Tutkimusta varten laadittiin kognitiivista didaktiikkaa soveltava kokeiluesite. Kokeiluesite lähetettiin yhdelle ryhmälle, tietosisällöltään samanlainen, mutta perinteisesti toteutettu esite toiselle ryhmälle ja kolmas ryhmä ei saanut esitettä lainkaan. Jälkeenpäin tehtyjen haastattelujen tulokset osoittivat kuitenkin, että tiedon vastaanottamiseen vaikuttivat muut tekijät enemmän kuin esitteen esitystapa ja että tiedotus vahvisti eniten jo ennestään hyvä tietoisuuden tiedollisia resursseja. Esitetutkimukseen liittyvä laadullinen tutkimus perustui tilanteisiin, joissa kansalaiset kommentoivat esitteitä ja niiden tietosisältöä haastattelijan esittämistä teema-alueista.

Kuudes tutkimus valottaa työeläketietojen tilannetta 90-luvulla. Seuraavaksi yleiskuvaa tarkennetaan eräiden tietoa-alueitten yksityiskohtaisella tarkastelulla.

Perustietojen taso

Tiedon vertauskuvana on usein käytetty portaita. Tällaisena ensimmäisenä portaana voidaan työeläketiedoissa pitää järjestelmän olemassaolon ja jonkin neuvontapisteen tuntemista. Kuvio 1 kertoo niiden kehityksestä järjestelmän ensimmäisten vuosikymmenien kuluessa. Vuonna 1965 kysyttiin, onko haastateltava kuullut tai lukenut TEL:stä ja LEL:stä. Kolmella seuraavalla kerralla haastateltavalle näytettiin erilaisia sosiaalivakuutuslakeja sisältävä kortti ja kysyttiin, mitkä niistä olivat hänelle tuttuja. Kysymysformuloinnit mittaavat siis lähinnä jonkinlaista tuttuuden kokemusta, eivät tiedon määrää. Neuvontapisteen tuntemista kysyttiin avoimella kysymyksellä vuosina 1967, 1972, 1979 ja 1984 ja oikeaksi vastaukseksi hyväksyttiin kunakin tutkimusajankohtana ne tahot, joissa oli saatavilla eläkehakemuslomakkeita ja jotain neuvontaa.

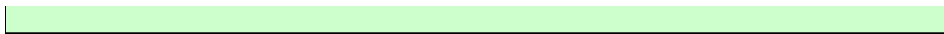

Kuvio 1. "Minimitietojen" kehitys vuosina 1965 - 1985. Oikeiden vastausten prosenttiosuuksia.

Kuvio 1 osoittaa, että TEL:n olemassaolon tunnistaminen ja neuvonjen ja eläkehakemuslomakkeiden saantipaikan tietäminen saavutti nopeasti käytännön saturaatiotason, 90 % TEL:n tuttuudessa ja 80 % palvelupisteen tuntemisessa.

Esimerkkeinä tiedon portaiden seuraavasta askelmasta ovat kysymykset työeläkkeiden määrätymisperusteiden, yleisen eläkeiän sekä eläkeoikeuden säilymisen periaatteen tuntemisesta. Oikeiden vastausten määrän kehittymistä esitetään kuviossa 2. Vuonna 1965 kysyttiin, minkä ikäisenä työntekijä alkaa saada työeläkelakien mukaista vanhuuseläkettä. Vuosina 1967, 1972, 1979 ja 1985 tiedusteltiin yleisen vanhuuseläkeiän tuntemista. Koskemattomuusperiaatteen tuntemista tiedusteltiin vuosina 1965, 1967, 1972 ja 1979 kysymällä "Kuinka käy työntekijän jo ansaitseman TEL:n mukaisen eläkeoikeuden, jos hän vaihtaa työpaikkaa?"

Määrätymisperusteita kysyttäessä vuosina 1965 ja 1967 esitettiin kortti, jossa oli kaksi työeläkkeen perustetta ("ansaitun palkan suuruus" ja "palvelusvuosien lukumäärä") ja kolme kansaneläkkeeseen vaikuttavaa tekijää. Vastaajan piti nimetä, mitkä tekijät vaikuttavat työeläkkeen määrään. Vuosina 1972 ja 1979 käytettiin avointa kysymystä. Vastausten tulkinta voi olla lievää, jossa kansaneläkesekaannuksista ei rangaistu tai ankaraa, jolloin hyväksyttiin vain täysin oikeat vastaukset. Ankara tulkintatapa kuviossa 2. on "tuntee työeläkkeen ja kansaneläkkeen eron".

Kuvio 2. Eräiden yleisluonteisten työeläketietojen kehitys vuosina 1965, 1967, 1972 ja 1979. Oikeiden vastausten prosenttiosuuksia.

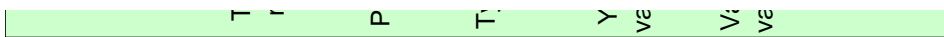
Yleiskuva tästäkin kuviosta osoittaa, kuinka tieto nousee nopeasti saturaatiotasoon, mutta vain silloin, kun tieto on kansalaisen kannalta tärkeisiin perusasioihin liittyvää ja yksiselitteistä. Yleisen 65 vuoden eläkeiän muistaminen nousi tasaisesti tutkimuksesta toiseen, samoin palkan ja työvuosien vaikutuksen tunteminen. Eläkeoikeuden säilyminen työpaikan vaihdoksesta huolimatta eli koskemattomuusperiaate kuului alusta alkaen hyvin tunnettuihin asioihin. Sen taustalla lienee asian tärkeys kansalaisen kannalta, nimittäin ennen TEL:iä oli voimassa yrityskohtaisia eläkejärjestelyjä, joissa eläkeoikeus päättyi, jos työntekijän siirtyi toisen työnantajan palvelukseen. Työ- ja kansaneläkkeen eron tunteminen on taas melko monimutkaista tietoa, jonka hallitseminen vakioitui noin viidennekseen vastaajista. Vuoden 1979 lasku johtuu kysymystekniikasta, oikean vastauksen tulkinnassa otettiin aikaisempia useampia tekijöitä huomioon.

Kun tutkimusten tietokysymyksien vaikeusasteessa mennään vielä porras ylöspäin yksityiskohtiin, putoaa tietävien määrä jyrkästi. Esimerkiksi työeläkkeen karttumisprosentin, joka on 1,5 vuodessa, tunti vuonna 1979 vain joka kolmas vastaaja (Tuominen 1980, 41). Saman verran oli niitä, jotka vuonna 1985 tiesivät odotettavissa olevan työeläkkeensä karkean likiarvon (Esitetutkimus, 44). Näille tuloksille on olemassa tuore vertailutieto TELAn 1998 teettämästä tutkimuksesta (Työeläkeasenteet 1998, liitetaulukko 11 ja 14). Tulosten mukaan joka neljäs vastaaja tunti 1,5 %:n

karttuman. Hieman enemmän oli niitä, jotka arvioivat oikein eläkkeen tason 40 työvuoden jälkeen.

Eläke-etuuksien tunteminen

Kysymystekniikkaan ja vastausten vertailtavuuteen liittyy ongelmia eläke-etujen tuntemista koskevan kysymyksen kohdalla, vaikka kysymyksen perussisältö ja -muoto pysyi samana. Vuonna 1965 haastateltavalle näytettiin kortilla vastausvaihtoehtoja ja kysyttiin ”Mitä etuja työntekijäin eläkelaki (TEL) takaa sen piirissä oleville?” Vastausvaihtoehdot olivat vanhuuseläke, perhe-eläke, sairauskorvaus, työkyvyttömyyseläke, hautausavustus, tapaturmakorvaus, työttömyysavustus, huoltoavustus ja kansaneläke. Oikeita vastauksia oli kaksi; vanhuus- ja työkyvyttömyyseläke. Vuonna 1979 oikeita vaihtoehtoja oli neljä; vanhuus-, työkyvyttömyys-, perhe- ja työttömyyseläke. Vuonna 1992 vastaajilla oli edessään kortti, jossa oli 15 sosiaalietuutta, mukana edellisten lisäksi oikeina vastauksina yksilöllinen varhaiseläke, varhennettu vanhuuseläke ja osa-aikaeläke. Vastausvaihtoehtoina olivat jokaisen osion kohdalla ”kyllä”, ”ei” ja ”en tiedä”. Kuvio 3 esittää oikeiden vastausten prosenttiosuudet vuosien 1965, 1979 ja 1992 tutkimuksissa.

Kuvio 3. TEL:n mukaisten eläke-etuuksien tunteminen vuosina 1965, 1979 ja 1992. Oikeiden vastausten prosenttiosuuksia.

Kuvion mukaan eläke-etujen tuntemisen kehitys on epätasaista. Vanhimmat etuudet - vanhuus- ja työkyvyttömyyseläke - tunnettiin parhaiten vuonna 1979. Perhe-eläkkeen heikko tunnistaminen työeläke-etuudeksi liittyy vaikeuteen hahmottaa sitä, että omaan työsuhteeseen perustuva turva koskee myös perheenjäseniä. Kysymystekniikan muuttuminen siten, että myös "en osaa sanoa" oli otettu mukaan, eläke-etujen lukumäärän ja vastausvaihtoehtojen määrän kasvu selittänevät vuoden 1992 edellistä tutkimuskertaa huonomman tiedon tason vanhuus- ja työkyvyttömyyseläkkeen osalta (Karisalmi 1992, 20 - 21).

Tosin työttömyyseläkkeen tunteminen oli vuonna 1992 parempi kuin vuonna 1979. Mahdollista on kuitenkin myös se, että eläketiedon taso 90-luvulla olisi huonontunut. Tähän mahdollisuuteen voi viitata artikkelissa aikaisemmin todettu karttumiskertoimen tuntemisen lasku kolmasosasta neljäsosaan vastaajista.

Pakarisen laadullinen tutkimus antaa viitteitä siitä, että työeläke-etujen nimien tunteminen ja erottelu muista sosiaalietuuksista on pohjimmiltaan käsitteellinen ongelma. Täsmällisten eläkelajien nimien liittäminen määrättyyn lakiin edellyttää eläkejärjestelmän käsittehierarkian hallitsemista.

Ensinnäkin tässä hierarkiassa on eläke, joka voi olla työeläke tai kansaneläke. Kumpienkin alakäsitteitä ovat eläkelajien nimet. Sekaannusta aiheuttaa se, että sekä työeläkkeessä että kansaneläkkeessä on samoja eläkelajeja kuten vanhuus-, työkyvyttömyys-, työttömyys- ja perhe-eläke. Kun käsitehierarkia ei ole selvä, tulee taipumus yhdistää eläkelajit vain yhteen yläkategoriaan. Siten vanhuuseläke yhdistetään kansaneläkkeeseen, työkyvyttömyys- ja työttömyyseläke työeläkkeeseen jo työ-alkuisuutensa vuoksi. (Pakarinen, 1987, 82 - 84.)

Yhteenvetona yleisluonteisista perustiedoista voidaan sanoa niiden saavuttaneen nopeasti tyydyttävän, jopa hyvän tason, mutta vain silloin kun tieto on yksiselitteistä ja keskeisiin perusasioihin liittyvää. Monimutkaisemman ja yksityiskohtaisemman tiedon ollessa kysymyksessä tiedon taso jää alhaiseksi. Näin tulokset kyseenalaistavat käsityksen tiedon tason tasaisesti jatkuvasta noususta järjestelmän asteittaisen kehittämisen ja laajentamisen myötä. Työeläkejärjestelmän itselleen asettamat tavoitteet kansalaisten tiedon tason suhteen ovat toteutuneet vaillinaisesti ja mahdollisesti tiedon taso on jopa laskenut.

Sosioekonomisen taustan yhteydet työeläketietoihin

Seuraavaksi siirryn primaarianalyysiin käyttäen siinä vuoden 1992 aineistoa. Siinä, samoin kuin edeltäneissä tutkimuksissa, rakennettiin tiedontasomittari antamalla oikeasta vastauksesta piste ja summaamalla pisteet. Toisin kuin aikaisemmissa tutkimuksissa, vuoden 1992 tutkimuksen tiedontasomittari laadittiin pelkästään etuuksien tuntemisen perusteella, jolloin sen reliabiteetti oli .86 (Karisalmi 1992, 21). Käytetty työeläketiedon mittari painottuu siten työeläke-etujen tuntemiseen eikä ota huomioon muita eläkejärjestelmään liittyviä seikkoja.

Taustamuuttujien valinta perustuu teoriaan ja aikaisempiin tutkimuksiin; ensinnäkin ikä on itsestään selvä eläketiedon taustamuuttuja. Iän ja eläketiedon tason yhteyden olettaisi olevan lineaarinen. Kun merkittävä elämänmuutos eli eläkkeelle siirtyminen lähestyy, kiinnostus eläkeasioihin herää ja henkilö pyrkii hankkimaan sitä koskevaa relevanttia tietoa. Koulutus antaa valmiudet käsitellä ja omaksua monimutkaista ja usein käsitteellistä eläketietoa. Sukupuolella on ETK:n aikaisempien tutkimusten mukaan ollut vaikutusta työeläketiedon tasoon siten, että miehillä on järjestelmän alkuaikoina ollut paremmat työeläketiedot kuin naisilla (ks. taulukko 1). Asuinpaikan kaupunkiaste kuuluu työeläketietoon mahdollisesti yhteydessä

oleviin tekijöihin senkin vuoksi, että työeläketiedon hankkimismahdollisuudet suoraan palveluorganisaatiolta eivät ole maantieteellisesti tasaisesti jakautuneita, vaan parhaat mahdollisuudet siihen ovat kaupungeissa ja etenkin pääkaupunkiseudulla.

Taustamuuttujien suhteellista merkitystä tarkastellaan 90-luvun hyvinvointivaltiomieliä käsittelevissä tutkimuksissa yleiseen käyttöön tulleen regressiomallin avulla (ks. esim. Sihvo & Uusitalo 1993, Ervasti & Kangas 1993). Siinä alkuperäisten selittävien muuttujien luokista muodostetaan uudet ns. dummy-muuttujat. Yksi kustakin alkuperäisestä muuttujasta muodostetuista dummy-muuttujasta jätetään pois. Poisjätetyistä luokista muodostuu vertailukohde, verrokki, johon nähden muiden muuttujien regressiokertoimia tulkitaan. Seuraavissa regressioanalyseissä käytetty verrokki on iältään alle 18-vuotias, vailla ammatillista koulutusta oleva ja maaseudulla asuva mies. Tietoasteikko on edellä kuvattu 15-luokkainen summa-asteikko, jonka keskiarvo on 7 ja keskihajonta 4.2. Asteikko on kuitenkin siten vino, että 0-luokkaan tuli 12 % vastaajista. He olivat systemaattisesti käyttäneet ”en tiedä” -vaihtoehtoa, mitä lienee pidettävä eräänlaisena vastaushaluttomuutena moniosaiseen kysymyspatteriin. Systemaattinen ”en tiedä” -vaihtoehdon käyttäminen ei varioinut sosiaalisen taustan mukaan.

Taulukko 2. Tietoasteikkoa koskevien taustamuuttujien regressioanalyysi

Muuttuja	Regressiokerroin	Keskivirhe
Vakio	4.23 ***	.85
Nainen	.01	.37
Ikä 18 - 24 vuotta	1.64	.95
Ikä 25 - 34 vuotta	.62	.96
Ikä 35 - 49 vuotta	1.09	.95
Ikä 50 - 64 vuotta	1.16	.96
Ikä 65 - vuotta	1.24	.99
Ammattikoulu ym.	1.76 ***	.46
Opistotasoinen koulutus	2.97 ***	.65
Korkeakoulutaso	2.79 ***	.79
Muu koulutus	1.64	1.71
Pääkaupunkiseutu	.96	.59
Turku, Tampere	2.12 **	.79
Muu kaupunki	.42	.43
R²	9.80	

tilastollisesti merkitsevät 1 %:n, *0,1 %:n riskitasolla

Malli selittää lähes 10 % selitettävän muuttujan vaihtelusta, mikä mielipidetutkimuksiin verrattuna on varsin kohtuullinen selitysosuus varsinkin kun ottaa huomioon suuren 0-luokan vaikutuksen. Taulukko osoittaa koulutuksen olevan tärkein työeläketiedon tason selittäjä, mikä tulos saa tukea aiemmista tutkimuksista (ks. Taulukko 1). Koulutus antaa valmiuksia vastaanottaa ja käsitellä monimutkaista tietoa. Huomattavaa on, että jo ammattikoulun suorittaminen vaikuttaa eläketiedon tasoon positiivisesti. Koulutuksen merkitsevyys saa vahvistusta hyvinvointiteorioissa omaksumuksesta näkemyksestä tiedon ja koulutuksen yhdensuuntaisuudesta. Koulutus merkitsee paitsi tietoja, myös taitoa ja kykyä hankkia tietoja. Jos koulutetut eivät tunne työeläkkeitä, heillä ei ehkä ole ollut kiinnostusta tai oma-kohtaista tarvetta työeläketiedon vastaanottamiseen. Motivoituessaan he hankkivat tehokkaasti tavalla tai toisella tarvitsemansa tiedot.

Asuinpaikan kaupunkimaisuus vaikuttaa myös työeläketietoihin, mikä viittaa paitsi tiedonsaantimahdollisuuksiin myös koulutustason vaihteluun asuinpaikan mukaan. Mielenkiintoinen havainto on, että Turussa ja Tampereella asuvilla on korkeampi työeläketiedon estimaatti kuin pää-

kaupunkiseudulla asuvilla. Iällä ja työeläketiedoilla on myös yhteyttä, mutta se ei nouse merkitseväksi vastoin ennakko-olettamusta.

Sukupuoli ei vaikuta eläketiedon tasoon. Tämä havaittiin jo 80-luvun esitetutkimuksessa (ks. Taulukko 1). Kuitenkin 60-luvulla miesten ja naisten työeläketiedoissa oli selvä ero miesten hyväksi. Vuoden 1972 tutkimuksessa miesten tiedot olivat vielä parempia kuin naisten, mutta vuosikymmenen loppuun mennessä ero oli kaventunut siten, että erityisesti naisten tiedon taso oli noussut. Tuominen olettaa tämän johtuvan työelämään osallistumisesta. Vuoden 1979 aineistossa työeläkelakien piirissä oli 88 prosenttia miehistä ja 78 prosenttia naisista. Tuomisen ja sitä edeltäneissä tutkimuksissa oltiin jo havaittu, että työeläkkeistä tiedettiin paremmin järjestelmän piirissä kuin sen ulkopuolella. (Ks. Tuominen 1980, 56 - 59.)

Analyysia jatkettiin tutkimalla vaikuttavatko samat tekijät eläkeasioista kiinnostumiseen, mitä voidaan pitää tiedon vastaanottamisen lähtökohdana. Kiinnostumista mitattiin 5-luokkaisella muuttujalla, jonka ääripäät olivat "erittäin kiinnostunut" ja "ei lainkaan kiinnostunut". Muuttujan keskiarvo oli 3.4 ja hajonta 1.2. Eniten (45 %) aineistossa oli jonkin verran kiinnostuneita.

Taulukko 3. Eläkeasioista kiinnostumista koskevien taustamuuttujien regressioanalyysi

Muuttuja	Regressiokerroin	Keskivirhe
Vakio	1.85 ***	.23
Nainen	.23 **	.10
Ikä 18 - 24	1.01 ***	.26
Ikä 25 - 34 vuotta	1.17 ***	.26
Ikä 35 - 49 vuotta	1.61 ***	.26
Ikä 50 - 64 vuotta	2.18 ***	.26
Ikä 65 - vuotta	1.89 ***	.27
Ammattikoulu ym.	.07	.13
Opistotasoinen koulutus	.09	.18
Korkeakoulutaso	.35	.21
Muu koulutus	-.05	.46
Pääkaupunkiseutu	-.14	.17
Turku, Tampere	-.12	.22
Muu kaupunki	-.10	.12
R²	20.81	

tilastollisesti merkitsevät 1 %:n, *0,1 %:n riskitasolla

Malli selittää 21 % eläkeasioista kiinnostumisen vaihtelusta ja täydentää eläketietomallin antamaa kuvaa siten, että ikä on erittäin merkitsevä eläkeasioista kiinnostumisen selittäjä. Olettamuksen mukaan kiinnostus on korkeimmillaan eläkkeelle siirtymisen lähestyessä. Koska tiedon taso ei seuraa kiinnostuksen kasvua, voidaan päätellä että huonon koulutustaustan omaavilla on motivaatiosta huolimatta erityisiä vaikeuksia vastaanottaa eläketietoa. Eläketieto on vain yksi laji sosiaalisia oikeuksia koskevasta tiedosta, mutta tulokset voitaneen yleistää laajemminkin ja katsoa niiden tukevan näkemystä tiedon merkityksestä syrjäytymiskehityksen osatekijänä.

Toinen kiinnostusta selittävä tekijä on sukupuoli. Tutkittaessa lähemmin sukupuolten jakaumia kiinnostumisen eri vastausluokissa, havaittiin vain yhdessä luokassa merkitsevä ero. Miehet ilmoittivat merkitsevästi naisia useammin, että eläkeasiat eivät kiinnosta heitä lainkaan. Naiset ovat ehkä haastateltavina ”kohteliaita” välttäänsä tätä vaihtoehtoa.

Yhteenveto

Artikkelin lähtökohtana oli, että tiedolle kansalaisuuden ja sosiaalisten oikeuksien toteutumisen resurssina on hyvinvointi- ja kansalaisuustutkimuksissa annettu liian vähän huomiota. Kuitenkin moderni yhteiskunta edellyttää paljon erilaisia tietoa ja taitoja; on tunnettava systeemejä ja verkostoja ja osattava käyttää niitä.

Artikkelissa tarkasteltiin kansalaisten työeläketietoja esimerkkinä sosiaalista oikeutta koskevasta tiedosta ja sen kehittymisestä. Aineistona oli kuusi ETK:n tutkimusta, joiden aikajänne on käytännöllisesti katsoen sama kuin työeläkejärjestelmän voimassaoloaika. Tieteellisen tutkimussarjan kriteerejä aineisto ei kuitenkaan täysin täytä, vaikka niiden edustavat otokset ovat samasta perusjoukosta eli 15 - 64-vuotiaasta väestöstä. Kysymysten ja vastausvaihtoehtojen muutokset vaikeuttavat joidenkin aihealueiden kehityksen seuraamista. Tarkastelua puoltaa kuitenkin yleiskuvan saamisen mahdollisuus ja se, että tutkimusten yhteenvetoa ei ole aikaisemmin tehty.

Sarjan alkupään eli 60- ja 70-luvun tutkimuksista saa selvän kuvan siitä, kuinka uusi sosiaalinen oikeus - työeläke - nopeasti juurtuu kansalaisten tietoisuuteen, mutta vain silloin kun kysymys on yksiselitteisistä perustiedoista. Niissä saavutettiin jo 70-luvulla saturaatiotaso, noin 80 - 90 prosenttia. Yksityiskohtaisemmissa ja monimutkaisemmissa tiedoissa sen sijaan taso on jäänyt melko matalaksi ja tiedolliset puutteet ovat yleisiä. Tiedotuksen tavoitteet eivät näin ollen ole toteutuneet eikä tiedon taso noussut tasaisesti järjestelmän voimassaolon ja laajenemisen myötä. Eläke-etuuksia ja karttumiskerroin tunnettiin 90-luvulla huonommin kuin aikaisemmin. Tämä voi merkitä myös sitä, että tiedon taso on laskenut, mikä on yllättävä ja hälyttävä signaali, jonka paikkansapitävyys olisi nopeasti tarkistettava.

Selittäessä työeläketiedon tasoa regressioanalyysin avulla koulutus korostui ylivoimaisesti suurimpana vaikuttajana. Koulutuksen ja siihen liittyvien tekijöiden vaikutus eläketietoon on tullut esiin kaikissa tarkastelluissa tutkimuksissa. Koulutus ja tieto kuuluvat samaan hyvinvoinnin osa-alueeseen ruotsalaisessa hyvinvointitutkimusperinteen mukaan (vrt. Jonsson 1984, 179 - 180). Tämän tutkimuksen tulokset vahvistavat tätä luokittelutapaa. Kiinnostus eläkeasioihin on kuitenkin suurinta oman eläketapahtuman lähestyessä. Kansalaisilla, joilla on alhainen peruskoulutus, on silloinkin erityisiä vaikeuksia omaksua eläketietoa, joka on paitsi monimutkaista myös usein hyvin abstraktia. Huonosti koulutetuille tiedon tulisi olla yksiselitteistä ja konkreettisiin elämäntilanteisiin liittyvää. Tämä ei ole kuitenkaan helposti toteutettavissa, koska perinteinen, lähinnä kirjallinen

tiedotus vain syventää erilaisista koulutustaustoista johtuvia tiedollisia eroja.

Sukupuolen mukaan tarkasteltaessa havaitaan se ennako-olettamusten vastainen tulos, että naisten ja miesten työeläketiedoilla ei nykyisin ole eroa. Kolme vuosikymmentä aikaisemmin ero oli selvä, koska miehet tunsivat työeläkeasiat paremmin kuin naiset. Selvä tasoittuminen liittyy yhteiskunnalliseen muutokseen, naiset osallistuvat työelämää nykyisin enemmän kuin ennen ja sen vuoksi ovat kiinnostuneita omaksuma tietoa työhön liittyvistä sosiaalisista oikeuksista.

Asuinpaikka merkitsee erilaisia mahdollisuuksia saada työeläketietoa ja henkilökohtaista neuvontaa. Parhaat mahdollisuudet tähän ovat kaupungeissa, etenkin pääkaupunkiseudulla, jossa sijaitsevat useimmat työeläkejärjestelmän toimijoiden pääkonttorit. Jatkossa kansalaisten tasa-arvoisuuden turvaamiseksi olisi huolehdittava erityisesti maaseudulla asuvien tiedon saatavuuden parantamisesta monipuolisesti eri menetelmiä käyttäen. Internet on tässä käyttökelpoinen väline, mutta se ei ratkaise ikääntyvien kouluttamattomien kansalaisten ongelmia. Heille on realistista ajatella vain henkilökohtaista neuvontaa, mikä työeläkejärjestelmässä merkitsisi panostamista neuvojien riittävään kouluttamiseen.

Edellä olevia johtopäätöksiä tukevia tuloksia on saatu hyvinvointipalvelujärjestelmien uudemmissa tutkimuksista. Kansalaiset toivovat palveluja ja etuuksia koskevan tiedottamisen lisäämistä sekä neuvontaa tarjoavien yhteispalvelupisteiden perustamista (Eronen & Eskelinen & Kinnunen & Tiermas 1997, 13). Myös organisaatioissa on halua kehittää palveluja tähän suuntaan (ks. Sosiaalibarometri 1996). Tiedotus- ja neuvontapalveluja kehitettäessä on syytä muistaa, että kysymys ei ole vain tiedoista, vaan myös syrjäytymisen osatekijästä.

Työeläkejärjestelmässä nykytilanne vaatisi ennen muuta lisää tutkimusta. Kansalaisten tiedot, palvelutarpeet sekä -kanavat olisi selvitettävä uusintatutkimuksessa. Siinä tietoja pitäisi tarkastella monipuolisimmin kuin mitä vuoden 1992 tutkimuksessa tehtiin. Erittäin tärkeää olisi sekä kvantitatiivisesti että kvalitatiivisesti selvittää, millaisia käsityksiä omasta odotettavissa olevasta eläketasosta kansalaisilla on ja mihin heidän käsityksensä perustuvat. Tämä on sekä kansalaisten että eläketurvaa hoitavan instituution kannalta kaikkein olennaisinta tietoa, koska se vaikuttaa järjestelmän legitimitettiin ja mielipiteeseen siitä, miten kansalaiset pystyvät asioimaan instituution kanssa. Onko työeläkejärjestelmä kansalaisille läpitunkematon eläkeviidakko vaiko kansalaisten hyvinvointia omalta osaltaan toteuttava palveluorganisaatio?

Kirjallisuus

Aarnio M. & Forss S. 1965. *Yleisö ja työeläkelait*. Eläketurvakeskus, Helsinki.

Barbalet J. M. 1988. *Citizenship, Right, Struggle and Class Inequality*. The Open University Press, England.

"Esitetutkimus" (1986): Ks. Forss & Jääskeläinen.

Eronen A. & Eskelinen M. & Kinnunen P. & Tiermas P. 1997. *Hyvinvointi puntarissa - Kansalaisten kokemuksia hyvinvointipalvelujärjestelmästä*. Sosiaali- ja terveysturvan Keskusliitto ry. Helsinki.

Ervasti H. & Kangas O. 1993. *Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliturvan suunta*. Artikkelit *Talous ja yhteiskunta* -lehdessä 3/1993.

Forma P. 1996. *Kohdistava, perusturva vai pohjoismainen? Hyvinvointivaltiomallien kannatus Suomessa*. Teoksessa Kangas O. (toim.) *Hyvinvointivaltiomallit, niiden toiminta ja kannatusperusta*. STM julkaisuja 1996:5. Helsinki.

Forss S. & Jääskeläinen P. 1986. *Viesti, väline ja vaikutus - Tutkimus esitemuotoisen työeläketiedotuksen perillemenosta ja siihen vaikuttavista tekijöistä*. Eläketurvakeskuksen tutkimuksia. Helsinki.

Jonsson J. 1984. *Utbildningsresursser* teoksessa Erikson R. & Åberg R. 1984. *Välfärd i förändring - Levnadsvillkor i Sverige 1968 - 1981*. Berlings, Arlov.

Kangas O. 1991. *The Politics of Social Rights- Studies on the Dimensions of Sickness Insurance in OECD Countries*. Swedish Institute for Social Research 19. Akademitryck AB. Edsbruk.

Kangas O. 1995. *Niin metsä vastaa miten huudetaan: kysymysten muotoilun vaikutus mielipiteisiin*. *Politiikka* 37:2.

Kangas O. & Ritakallio V-M. (toim.) 1996. *Kuka on Köyhä?* Stakes tutkimuksia 65. Helsinki.

- Karisalmi S. 1992. *Kansalaiset, sosiaaliturva ja työeläke*. Eläketurvakeskuksen tutkimuksia. Helsinki.
- Karisto A. & Takala P. 1990. *Suomi muuttuu - näkökulmia elintason, elämäntavan ja sosiaalipolitiikan muutokseen*. WSOY. Porvoo.
- Korpi W. & Palme J. 1996. Uudelleenjaon paradoksi. Teoksessa Kangas O. (toim.) *Hyvinvointivaltiomallit, niiden toiminta ja kannatusperusta*. STM tutkimuksia 5. Helsinki.
- Kortteinen M. & Tuomikoski H. 1997. *Työtön. Tutkimus työttömien selviytymisestä 1990-luvun Suomessa*. Hanki ja Jää -sarja. Tammi.
- Marshall T. H. & Bottomore T. *Citizenship and Social Class*, Marshall 1950, Republished as a Pluto Classic, London 1996.
- Mashall, T. H. 1975. *Social Policy in the Twentieth Century*. Hutchinson, London.
- Pakarinen A. 1987. *Kognitiivinen oppimisprosessi ja työeläketiedotus*, Eläketurvakeskuksen tutkimuksia. Helsinki.
- Pietiläinen S. *Työeläke-etuuksien lainsäädännöllinen suoja - vain yksi oikeusturvan tae*. Teoksessa Varoma (toim.), *Eläkepolitiikka 2000-luvulle*. Eläketurvakeskus ja Työeläkelaitosten Liitto. WSOY. Helsinki.
- Peterson O. & Blomberg G. & Westholm A. 1989. *Medborgarnas makt*. Carlssons Bokförlag, Stockholm.
- Roche M. 1993. *Rethinking Citizenship - Welfare, Ideology and Change in Modern Society*. Polity Press, Cambridge.
- Roche M. 1996, *Citizenship, Social Theory and Social Change*, Turner & Hamilton (toim.) teoksessa *Citizenship - Critical Concepts*, vol 1. Routledge. London.
- Saari J. 1996. *Sosiaalipolitiikka markkinariippuvuuden vähentäjänä. Sosiaalitaloudellinen näkökulma jälkiteollistuvan yhteiskunnan sosiaalipolitiikkaan*. Stakes tutkimuksia 69. Helsinki.

Sihvo T. & Uusitalo H. 1993. *Mielipiteiden uudet ulottuvuudet. Suomalaisen hyvinvointivaltiota, sosiaaliturvaa sekä sosiaali- ja terveystalvveluja koskevat asenteet vuonna 1992*. Stakes. Tutkimuksia 33. Helsinki.

Sihvo T. 1997. *Ansioturva, perusturva vaiko tarveharkinta? Mitä väestön mielipiteet kertovat*. Dialogi 1/1997.

Sosiaalibarometri 1996. Sosiaalipalvelujen tuottajien ajankohtainen tilanne ja näkemys kansalaisten hyvinvoinnista. Sosiaaliturvan Keskusliiton selvityksiä ja tutkimuksia 1/1996.

Tuominen E. 1980. *Yleisö ja työeläkelait 1979*. Eläketurvakeskuksen tutkimuksia. Helsinki.

TELA: *Työeläkeasenteet 1998*, Suomen Gallup, Helsinki.

Viljanen P. 1968. *Yleisö ja työeläkelait*. Eläketurvakeskus. Helsinki.

Vakimo S. 1996. *Vanhat naiset nuoressa kylässä*. Artikkelit Knuuttilan & Liikasen & Rannikon toimittamassa teoksessa *Kyläläiset, kansalaiset. Tulkintoja Sivakasta ja Rasimäestä*. Joensuun Yliopisto Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja. Joensuu.

Åberg L. 1993 *Viestintä - tuloksen tekijä*. 4. painos Tietopaketti Oy, Helsinki 1993.

5. TYÖELÄKEJÄRJESTELMÄN LEGITIMITEETIN YHTEYS ELÄKETIETOON⁵

Eläkejärjestelmä on hyvinvointivaltion keskeisiä instituutioita, josta jokaisella on mielipiteitä. Näitä mielipiteitä on myös paljon tutkittu, mutta varsin vähän tutkijoita on kiinnostanut se, perustuvatko kansalaisten näkemykset tietoon vai luuloon.

Eläkekatto on esimerkki aiheesta, jossa tiedon ja luulon ristiriita tulee selvästi esille. Suomen työeläkejärjestelmän erityispiirteisiin kuuluu eläkekaton puuttuminen ja mielipidetutkimuksissa kansalaiset - myös hyvin toimeentulevat - pitävät tätä yleisesti tuloeroja ylläpitävänä epäkohtana (ks. Forma 1997, Kangas 1997). Kansainväliset vertailut (Korpi & Palme 1998, 673 - 682) tuovat kuitenkin esille uudelleenjaon paradoksin eli sen, että maissa, joissa on eläkekatto ja pienet lakisääteiset eläkkeet, eläkeläisten tuloerot ovat suuria. Näissä maissa hyvätuloiset turvautuvat sopimus- tai yksityisiin eläkkeisiin, mutta suurin osa keski- ja pienituloisista palkansaajista jää niiden ulkopuolelle. Eläkeläisten tulonjako on sitä vastoin tasaisin maissa, joissa kaikki kansalaiset kuuluvat samojen lakisääteisten järjestelmien piiriin.

Muutenkin Suomen yksityisen sektorin työeläkejärjestelmä, joka pinnallisesti näyttää eriarvoisuutta säilyttävältä, on tosiasiasa viime vuosikymmeninä vaikuttanut eläkeläisten tuloeroja tasoittavasti (ks. Jäntti & Kangas & Ritakallio 1996). Syynä tähän on se, että järjestelmä kohtelee kaikkia palkansaajia ja yrittäjiä samojen sääntöjen mukaan ja että lisäeläkejärjestelmien käyttö on vähentynyt. Aikaisemmin saman yrityksen toimihenkilöillä saattoi olla lisäeläke, mutta työntekijöillä ei.

⁵ Julkaistu Janus -lehdessä, vol 8. 1/2000, s. 12 - 27.

Uudelleenjaon paradoksi on sen verran monimutkainen, että tavallisen kansalaisen ei voida olettaa sitä sellaisenaan tuntevan. Tiedon leviämistä vaikeuttaa myös se, että tieto on vastoin luuloa. Suomalaiset kokevat yleensäkin voimakkaasti taloudellisen eriarvoisuuden, vaikka tosiasiaa reaalityulojen jakauma maassa on verrattain kohtuullinen (ks. Forma 1999, 60). Mahdollisesti eliitit (päättäjät, tutkijat, toimittajat) tuntevat tosiasioita paremmin kuin suuri yleisö. Se selittäisi osittain tuloksen, minkä mukaan eliitit kannattavat eläkekattoa selvästi vähemmän kuin kansalaiset (ks. Forma 1997). Tällöin eliiteillä olevat tiedot olisivat vaikuttaneet mielipiteisiin (vrt. Blomberg-Kroll 1999). Toisaalta eliittien omat eläkeintressit saattavat nekin näkyä heidän mielipiteissään.

Tämän artikkelin tarkoituksena on analysoida työeläkejärjestelmän legitimeettiä koskevia asenteita ja niiden yhteyksiä eläketietoon ja sosioekonomisiin taustatekijöihin. Legitimiteetillä tarkoitetaan järjestelmän kykyä luoda ja ylläpitää käsitystä, jonka mukaan olemassa olevat instituutiot ovat yhteiskunnalle kaikkein sopivimpia (Lipset 1981,64). Artikkelin empirisen osuuden aluksi mielipiteet työeläkejärjestelmästä tiivistetään muutamaksi asennedimensioksi ja muodostetaan tietomittari. Sen jälkeen tarkastellaan asenteiden ja tiedon yhteyksiä. Regressioanalyysillä selitetään asenteisiin vaikuttavia taustatekijöitä, joista tieto on vain yksi. Lopuksi arvioidaan tulosten merkitystä.

Tiedon vaikutus mielipiteisiin

Tiedon merkitykseen liittyy vahva toiminnallisuuden vivahde: tiedon varassa voi toimia menestyksellisesti, päästä perille. Klassisen määritelmänsä mukaan tieto on hyvin perusteltu, tosi uskomus. Tiedolta vaaditaan julkisia perusteita, muuten kyse on uskosta, luulosta, arvauksesta tai hämäyksestä. (Niiniluoto 1997, 14 - 17.) Mielipide- tai asennekysymyksissä ei sen sijaan ole oikeita tai vääriä vastauksia, vaan vastaus ilmentää toivomuksen tai käsityksen siitä, miltä sosiaalisen todellisuuden tulisi näyttää tai miltä se näyttää (Blomberg-Kroll 1999, 7).

Yleistä teoriaa siitä, miten hyvinvointivaltion tai sen instituutioiden legitimeettiä koskevat subjektiiviset mielipiteet ja asenteet liittyvät vastaavaan tietoon, ei liene olemassa. Sen sijaan yleisen mielipiteen tai äänestyskäyttäytymisen sekä hallinto- ja yhteiskuntajärjestelmää koskevien tietojen yhteyksiä on analysoitu paljonkin (esim. Zaller 1992, Roskos-Ewoldsen 1997, Lupia & Maccubbins 1998, Popkin & Dimock 1999). Tutkimusten mukaan kansalaisten yhteiskunnallisten tietojen taso on

yleensä puutteellinen. Kun kansalaisilta puuttuu omakohtaisia tietoja asiasta, josta heidän pitäisi ilmaista mielipiteensä, he turvautuvat luotettavina pitämiensä tahojen, esimerkiksi asiantuntijoiden, antamiin vihjeisiin. Vihjeenantaja voi olla myös intressiryhmä tai muu ryhmittymä, johon henkilö samaistuu ja jota hän pitää luotettavana. (Ks. Lupia & Maccubbins 1998, 205 - 208.) Tärkeintä yhteiskunnallisia päätöksiä tehtäessä ei kuitenkaan ole varsinaisesti tiedon määrä, vaan se, että sen avulla voidaan arvioida tekojen seurauksia ja välttää kalliiksi tulevia erehdyksiä (emt. 6 - 7).

Pohjimmiltaan mielipiteiden ja tietojen yhteyksissä on kysymys monimutkaisesta prosessista, joka liittyy henkilön kommunikointiin ympäristönsä kanssa. Demokraattinen kulttuuri on nimenomaan kommunikoinnin eli viestinnän kulttuuria (Cahoone 1988, 270 - 272). Viestinnässä tiedot, ideat ja ajattelutavat tehdään yhteiseksi kaikille osanottajille. Kuitenkin viestintää käytetään myös rauhoittamaan keskustelua tai manipuloimaan toista osapuolta. Tällöin lähettäjällä on ehkä ollut mielessään utopistinen yhteiskuntakuva, jossa kaikki ovat tyytyväisiä kunhan ovat saaneet riittävästi tietoja. Todellisuudessa viestintä ja sen vaikutukset ovat monimutkaisempia. Viestintää vastaanottava puoli ei välttämättä tulkitse tilannetta toivotulla tavalla. Ihmiset mieltävät sosiaalisen ympäristönsä eri tavoin, ymmärtävät toisiaan väärin ja tulevat itse väärinymmärretyiksi. (Ks. Lehtonen 1999.)

Viestintätieteissä viestinnän vaikuttavuutta on usein pidetty ns. ratkaisemattomiin arvoituksiin kuuluvana ja katsottu sitä koskevan tutkimuksen ajautuneen umpikujaan, josta ulospääsyä on etsitty sosiologian, psykologian tai lingvistiikan suunnalta (ks. Pietilä 1973, Kahma 1986, Pietilä 1994). Empiiriset tulokset viestinnän vaikuttavuudesta ovat ristiriitaisia - viestintä saattaa vaikuttaa tai olla vaikuttamatta. Paljon riippuu käytetyistä käsitteistä ja metodeista. Esimerkiksi valistuskampanjoiden tulosten arviointi on erittäin hankalaa. Kampanjoiden evaluoinneissa todetut muutokset mielipiteissä, tiedoissa tai käyttäytymisessä ovat kriittisen analyysin mukaan usein saattaneet tapahtua ilman kampanjaakin (ks. Palm 1994, 128 - 167).

Viestinnän vaikuttavuuden ja asenteiden tutkimus on kuitenkin elpynyt. Muistitoimintojen assosiativiseen luonteeseen liitetty näkemys asenteiden kognitiivisesta perustasta on osoittanut asenteiden olevan keskeisiä uuden tiedon prosessoinnissa. Tällöin kysymys on nimenomaan sellaisista asenteista, jotka muistetaan nopeasti sen vuoksi, että kahden sanan tai asian välillä oleva voimakas assosiaatio kutsuu toisen nopeasti esiin muistista. Yleensä asenteenmukainen tieto havaitaan ja proses-

soidaan, jolloin uusi tieto vahvistaa asennetta ja estää vastakkaisen tiedon käsittelyä. Edellä olevasta huolimatta, jos henkilöillä on riittävästi motivaatiota ja tilaisuuksia saada tietoa, assosiaatioiden vaikutus voi eliminoidua ja viestintä muuttaa tietoja ja asenteita. (Roskos-Ewoldsen 1997, 185 - 200.)

Edellä esitetyn keskustelun mukaan selkeää teoreettista näkemystä subjektiivisen mielipiteen ja objektiivisen tiedon yhteyksien luonteesta ei liene olemassa. Viestintäteoreettinen näkemys tiedon ja mielipiteiden yhteyksistä on sekin ehdollinen; tieto voi jossain tapauksissa vaikuttaa mielipiteisiin. Perusteluja on kuitenkin olettamukselle, että asiaa hyvin tuntevien mielipiteet ovat pysyvämpiä ja vähemmän muuttuvia kuin vähän asiaa tuntevien mielipiteet, koska viimeksi mainitut joutuvat muita enemmän turvautumaan ulkopuolisten antamiin vihjeisiin (ks. Zaller 1992, 43 ja Bay 1998, 141 - 142). Blomberg-Krollin (1999, 22 - 23) mukaan poliittiset päättäjät suhtautuivat kunnallisten palvelujen leikkauksiin paljon myönteisemmin kuin kansalaiset, jonka katsottiin ehkä johtuvan siitä, että poliittiset päättäjät pitivät hallintoviranomaisten antamia tietoja tärkeämpinä kuin kansalaisten toivomuksia. Tällöin poliittisten päättäjien asiantuntijoilta saamat tiedot olisivat vaikuttaneet heidän mielipiteisiinsä.

Työeläkejärjestelmän legitimitetti ja tiedon yhteys siihen

Suomen työeläkejärjestelmän legitimitetistä on jonkin verran empiirisiä tutkimustuloksia. Työeläkelaitosten Liitto (TELA) on tutkituttanut suomalaisten mielipiteitä työeläkejärjestelmästä vuodesta 1986 alkaen osin samoilla kysymyksillä. Viimeisimmän eli vuonna 1998 tehdyn tutkimuksen tulokset osoittavat, että mielipiteet ovat kehittyneet työeläkejärjestelmälle myönteiseen suuntaan. Väestöstä 85 % pitää oikeana sitä, että työeläke määräytyy työssäoloaikaisen ansion mukaisesti ja katsoo, että työeläkkeen tulee olla sitä suurempi mitä kauemmin eläkkeensaaja on ollut töissä. (TELA 1999.) Samansuuntaisia tuloksia on saatu myös muista tutkimuksista. Ansioeläkejärjestelmällä on yleisesti ottaen kansalaisten tuki (esim. Ervasti & Kangas 1993, Forma 1997).

Kuitenkin kysymysten sanavalintoihin liittyvät assosiaatiot ovat saattaneet vaikuttaa tuloksiin. Forman (1997, 16) tutkimuksessa kysyttiin vuodenvaihteessa 1994/1995 kannattaako vastaaja isompia eläke-etuja ihmisille, joilla on ollut työssäoloaikana isommat tulot ja pienempiä huonosti palkatuille. Telan samaan aikaan eli vuoden 1995 syyspuolella teettämän tutkimuksen (TELA 1995, 27) väittäjä kuului: "On oikein, että

työeläkkeen suuruus määräytyy työssäoloaikaisen ansion mukaan”. Ansiosidonnaisuutta kannatti edellisessä kyselyssä 42 % ja jälkimmäisessä 82 %. Edellinen kysymys on ilmeisesti herättänyt negatiivissävyisen assosiaation tuloeroihin ja jälkimmäinen positiivisen assosiaation työntekoon. Kysymysten sanavalintoihin ym. liittyvien epävarmuustekijöiden vuoksi yleisten johtopäätösten tulisikin tukeutua useisiin samansuuntaisia tuloksia antaviin tutkimuksiin. Vastaavasti suuntaa näyttäviä tuloksia mielihiteiden pysyvyydestä tai muuttumisesta eri vuosina saadaan vain jos samoja kysymyksiä toistetaan useita kertoja.

Mielipiteen ja tiedon välisistä yhteyksistä on hyvin vähän tutkimuksia, eikä myöskään kansalaisten tiedon taso ole suosituimpia tutkimusaiheita. Eläketurvakeskuksessa on kuitenkin 1960-luvulta alkaen useaan otteeseen selvitetty kansalaisten työeläketietoja. Niissä tiedon taso on todettu melko matalaksi silloin kun kysymyksessä ovat yksityiskohtaiset tiedot. Sen sijaan yksiselitteiset perusasiat kuten työvuosien ja palkan vaikutus eläkkeen määrään tunnetaan hyvin. (Jääskeläinen 1999). Eläketietotutkimusten tulokset vastaavat yleiskuvaa kansalaisten yhteiskunnallisista tiedoista. Ne ovat niukkoja ja tiedolliset puutteet yleisiä (vrt. Wiberg 1999, 286, Suhonen 1991, 74 ja Zaller 1992, 18).

Eläketurvakeskuksen tutkimuksissa on ollut mukana joitakin asennekysymyksiä ja muutamassa on verrattu asenteiden yhteyksiä tietoon. Ensimmäisessä tutkimuksessa todettiin, mitä paremmat tiedot, sitä myönteisemmät asenteet (Aarnio & Forss 1965, 51). 1980-luvulla tehdyssä tutkimuksessa todettiin, että yleisesti ottaen myönteisesti työeläkejärjestelmään asennoituvilla oli parempi tiedontaso (Forss & Jääskeläinen 1986, 112) ja sama tulos vahvistui myös 1990-luvulla tehdyssä tutkimuksessa: tiedon tasolla ja ansiosidonnaisuuden kannatuksella oli lievä, positiivinen yhteys (Karisalmi 1992, 58). Lähemmin näitä yhteyksiä ei ole mainituissa tutkimuksissa analysoitu.

Vastaavia tuloksia on saatu norjalaisesta Bayn & Øverbyen (1998) tutkimuksessa. Sen mukaan kansalaiset tunsivat melko hyvin heitä käytännössä hyödyttäviä puolia sosiaaliturvajärjestelmistä, mutta huonosti niiden rakenteellisia piirteitä. Tutkimuksessa vertailtiin myös tietoja ja luottamusta ja havaittiin, että parempi tiedon taso liittyi hyvin lievästi suurempaan luottamukseen järjestelmän kykyyn maksaa tulevat eläkkeet.

Tutkimustehtävä, aineisto ja menetelmät

Tässä tutkimuksessa analysoidaan empiirisesti työeläkejärjestelmän legitimitettä ja sen yhteyksiä eläketietoon. Lähtökohtana on kaksi oletusta. Ensimmäisen mukaan tietävien mielipiteet ovat johdonmukaisempia kuin tietoja vailla olevien. Toisen oletuksen mukaan tiedon kasvassa myös työeläkejärjestelmää kohtaan tunnettu myönteisyys jonkin verran lisääntyy. Tämä oletamus perustuu yllä esiteltyihin tutkimusviitteisiin tiedosta ja legitimitetistä.

Tutkimuksen aineistona on edellä kuvattu TELAn Suomen Gallupilla teettämä haastattelututkimus, jonka aineisto kerättiin henkilökohtaisilla haastatteluilla 20.10. - 11.11.1998. Otantamenetelmä oli monivaiheinen ositettu otanta, jossa haasteltavat on valittu ns. lähtöpistejärjestelmällä, jossa otetaan huomioon lääni, kuntatyyppi, sukupuoli ja ikä. Kato ei tässä menetelmässä ole suuri ongelma, koska jos yksi haastateltava kieltäytyy, hänen tilalleen haetaan toinen vastaava henkilö. Haastatteluja suoritettiin yhteensä 1016 ja vastaajat edustavat painotettuna rakenteeltaan koko maan (pl. Ahvenanmaa) 15 vuotta täyttänyttä väestöä. (Ks. TELA 1999.)

Tutkimuksen analyysimenetelmät ovat vastaavissa tutkimuksissa yleisesti käytetyt prosenttijakautumien ja korrelaatioiden tarkastelu sekä monimuuttujamenetelmistä faktori- ja regressioanalyysit. Tietävien ja tietoja vailla olevien vertailemiseksi aineistoa käsitellään myös jakamalla se kolmeen tiedon tasoryhmään ja jättämällä keskimäinen pois ryhmäerojen terävöittämiseksi.

Asenteet ja niiden yhteys tietoon

Analyysi aloitettiin siirtämällä legitimitettä mittaavien mielipidekysymysten ”ei osaa sanoa” vastaus viimeisestä vastausvaihtoehdosta keskimäiseksi, jotta muuttujaa voitaisiin käyttää kuvaamaan väittämän kanssa samaa mieltä olemisen kasvamista. Sen jälkeen tehtyyn faktorianalyysiin otettiin vain muuttujia, joilla oli merkitseviä ($p < 0.05$) korrelaatioita muihin mielipidemuuttujiin. Sekä pääkomponentti- että varimaxrotaatio tuottivat kolme faktoria, jotka selittivät noin 50 % kokonaisvarianssista. Varimaxrotaatio ratkaisu on esitetty taulukossa 1.

Taulukko 1. Työeläkejärjestelmän legitimizeettiin liittyvien mielipiteiden faktorianalyysi

Väitteet	Faktori 1. Ansainta -periaat- teen tuki	Faktori 2. Markkina -myönteis- syys	Faktori 3. Usko tulevai- suuteen
1. On oikein, että työeläkkeen suuruus määräytyy työssäoloaikaisen ansion mukaisesti.	<u>.73</u>	.10	.03
2. On oikein, että työeläke on sitä suurempi, mitä kauemmin eläkkeensaaja on ollut töissä.	<u>.68</u>	.04	-.02
3. On oikein, että kaikille maksettaisiin yhtä suuri eläke - ns. tasaeläke - riippumatta aikaisemmasta ansiotasosta. (HUOM. ¹⁾)	<u>.63</u>	-.11	-.02
4. On oikein, että työeläketurva määräytyy lakisääteisesti ansioihin perustuen.	<u>.73</u>	.24	.05
5. Nykyinen eläkejärjestelmämme on yleisesti ottaen oikeudenmukainen.	.54	.12	.29
6. On oikein, että työntekijät eläkemaksun maksajina voivat sijoittaa osan maksusta itse, jolloin osa työeläkkeestä määräytyy tehtyjen sijoitusten tuottojen mukaan.	.09	<u>.73</u>	.04
7. On oikein, että jokainen huolehtisi eläke-etujensa parantamisesta itse täysin kustantamallaan eläkevakuutuksella.	.02	<u>.72</u>	.12
8. On oikein, että peruseläke määräytyy lakisääteisesti ja muun osan jokainen voi määritellä itse maksamallaan lisäeläketurvalla.	.30	<u>.68</u>	-.03
9. On oikein, että eläke-etuuksia leikataan, jotta seuraaville ikäluokille ei tule liian suuret eläketurvan kustannukset.	-.03	.45	-.03
10. Olettakaamme, että eläke-etuudet säilyvät suurinpiirtein nykyisellä tasolla ja elämme aikaa noin kaksikymmentä vuotta tästä eteenpäin. Miten arvioitte tuolloin rahojen riittävän eläkkeen maksamiseksi maassamme? ²⁾	.03	-.13	<u>.79</u>
11. Miten uskotte nykyisen eläkejärjestelmän pystyvän tulevaisuudessa takaamaan kaikille eläkeläisille riittävän toimeentulon? ³⁾	.17	-.04	<u>.77</u>
12. Jos ajattelette omaa eläkettänne, niin uskotteko nykyisten eläke-etujenne säilyvän ennallaan vai tullaanko niitä nykyisestään parantamaan vai huonontamaan? ⁴⁾	-.11	-.04	<u>.60</u>
13. Miten arvioitte tulevanne taloudellisesti toimeen eläkeaikanaan?	.33	.21	.42
Faktorin ominaisarvo	2.46	1.87	1.86
Selitysosuus	19.7 %	15.0 %	14.9 %

¹⁾ Koodattu käänteiseen järjestykseen: erimielisyys tasaeläkkeen kanssa kasvava.

²⁾ Skaala 1 - 5: varmasti eivät riitä --- varmasti riittävät

³⁾ Skaala 1 - 5: huonosti --- hyvin

⁴⁾ Skaala 1 - 3: huonontamaan - ennallaan/e.o.s. - parantamaan

Mielipiteet työeläkejärjestelmän legitimitetistä jäsentyivät selkeästi kolmeksi asenneulottuvuudeksi. Ensimmäisellä faktorilla saivat voimakkaan positiivisen latauksen mielipiteet, joissa nykyinen ansiosidonnainen järjestelmä todetaan hyväksi ja kannatettavaksi eikä hyväksytä tasa-eläkkeitä. Näiden mielipiteiden takana on oletettavasti myös tietoa työeläkkeen palkka- ja työssäoloaikasidonnaisuudesta sekä lakisääteisydestä. Ne kuuluvat asioihin, jotka kansalaiset tuntevat hyvin (Jääskeläinen 1999). Faktori nimettiin ansaintaperiaatteen tueksi. Toiselle faktorille latautuvat mielipiteet nykyjärjestelmän muuttamiseksi enemmän yksilöllistä vastuuta korostavaan eli markkinamyönteiseen suuntaan. Kolmannelle faktorille latautuivat selvästi näkemykset eläkejärjestelmän kyvystä vastata tulevaisuuden haasteisiin.

Jatkoa varten faktoreilla suurimpia (alleviivattuja) eli yli .60:n latauksia saaneista muuttujista muodostettiin suorat summamuuttujat. Asteikkojen reliabiliteetit Cronbachin alfa-kertoimen mukaan olivat ansaintaperiaatteen tuen osalta 0.78, markkinamyönteisyyden 0.81 ja tulevaisuususkon 0.80. Jatkossa asteikkoja käytetään myös supistettuina 5-luokkaiseksi. Näiden luokkien keskiarvot kuvaavat yleisellä tasolla työeläkejärjestelmän legitimitettiä kansalaisten silmissä seuraavasti:

Muuttuja	Keskiarvo	Keskihajonta
Ansaintaperiaatteen tuki	4.1	1.1
Usko tulevaisuuteen	2.8	0.8
Markkinamyönteisyys	2.9	1.06

Keskiarvojen mukaan ansaintaperiaatteella on kansalaisten selvä tuki, mutta järjestelmän tulevaisuuteen suhtaudutaan huomattavasti empivämmin. Sama epärointi koskee myös markkinamyönteisyyttä, sitä ei keskimääräisesti ottaen selvästi tueta, mutta ei vastustetakaan.

Työeläketietoja koskevia kysymyksiä lomakkeella oli vain kaksi, jotka kumpikin liittyivät työeläkkeen tasoon. Ne koskettelevat keskeisiä asioita, mutta melko yksityiskohtaisina ne kuuluvat aikaisempien tutkimusten mukaan aika huonosti tunnettuihin seikkoihin (vrt. Jääskeläinen 1999). Toinen tietokysymyksistä kuului: ”Montako prosenttia työeläke arvonne mukaan karttuu vuodessa?” Vastausvaihtoehtoina oli prosenttilukuja välillä 0,5 - 3,5. Oikean vastauksen, 1,5 %, tunsivat vain joka neljäs vastaaja. Toinen tietokysymys oli avoin ja koski työeläkkeiden tavoitetasoa. Kysymys

kuului: "Kuinka monta prosenttia nykyisestä bruttopalkasta lakisääteinen työeläke on Teidän arvionne mukaan, kun työntekijä jää eläkkeelle normaalissa eläkeiässä 40 työvuoden jälkeen?" Oikean vastauksen, 55 - 60 %, tunti joka kolmas vastaaja.

Tietokysymyksistä muodostettiin summa-asteikko antamalla oikeasta vastauksesta 2 pistettä. Koska julkisen sektorin vanhan eläkejärjestelmän korkeammat karttumiskertoimet ja 66 %:n eläketaso saattoivat sekoittaa vastaajia, annettiin niihin viittaavista vastauksista 1 piste siten, että karttumaprosenteiksi hyväksyttiin 2 ja 2,5 sekä eläketasoprosentiksi 61 - 66 %. Muista vastauksista ei annettu pisteitä. Asteikko saattoi näin ollen saada arvoja 0 - 4. Asteikosta tuli melko vino, koska 0 pistettä saaneita oli 34 %. Täysin oikein molempiin kysymyksiin vastanneita oli 10 %, mikä vastaa hyvin kuvaa kansalaisten eläketiedon keskimäärin aika heikosta tasosta. Yleisesti ottaen mittari kuitenkin toimii samalla tavoin kuin muista tiedoista - esimerkiksi eläke-etujen tuntemisesta - aikaisemmissa tutkimuksissa muodostetut mittarit. Tiedon tasoa voimakkaimmin selittävä tekijä oli tehdyn regressioanalyysin mukaan koulutustaso, mikä myöskin on todettu aikaisemmin (vrt. Jääskeläinen 1999).

Tietoasteikon korrelaatio 1. faktoriin eli ansaintaperiaatteen tukeen oli tilastollisesti erittäin merkitsevä ja suuruudeltaan .10. Tämä vastaa aikaisempia tutkimuksia ja on olettamuksen suuntainen. Yhteys ei kuitenkaan ole erityisen vahva, mikä sekin on aikaisempien tutkimusten suuntaista. Tiedon ja 2. faktorin eli markkinamyönteisyyden yhteys on ei-merkitsevä -.03. Toisin sanoen halu kehittää työeläkejärjestelmää markkinamyönteiseen suuntaan ei ole yhteydessä ainakaan työeläkkeen tason määräytymistä koskevien tietojen kanssa. Eräät vastaajat haluavat muuttaa järjestelmää, vaikka eivät tiedä, minkä tasoisen turvan nykyinen antaa. Tiedoilla ja 3. faktorilla eli uskolla eläkejärjestelmän kykyyn vastata tulevaisuuden haasteista on melkein merkitsevä .07 korrelaatio. Vastaava lievä yhteys on todettu aikaisemmin esitellyssä norjalaistutkimuksessa (Bay & Øverbye 1998).

Asenteiden ja tiedon yhteydet yksityiskohtaisesti

Asenteiden ja tiedon yhteyksien tarkastelua jatkettiin jakamalla vastaajat kolmeen tietoluokkaan siten, että tietoasteikolla 0 pistettä saaneet nimettiin "ei eläketietoja" -ryhmäksi (n=346), 1 - 2 pistettä saaneet "vähän tietoja" -ryhmäksi (n=425) ja 3 - 4 pistettä saaneet "tietäviksi" (n=245). Seuraavaksi tutkitaan, ovatko tietävien mielipiteet johdonmukaisempia kuin vailla eläketietoja olevien. Tarkastelussa käytetään asennemuuttujiin valittujen kysymysten korrelaatioiden keskiarvoja.

Taulukko 1. Tietävien ja eläketietoja vailla olevien mielipiteiden johdonmukaisuus. Korrelaatioiden keskiarvoja.

	Ei eläketietoja (n=346) korrelaatioiden ka.	Tietävät (n=245) korrelaatioiden ka.	Keskiarvojen erotus
Ansaintaperiaatteen tuki	0.26	0.39	0.13
Markkinamyönteisyys	0.37	0.38	0.01
Usko tulevaisuuteen	0.29	0.41	0.12

Taulukko 1 osoittaa, että ansaintaperiaatteen tuen ja tulevaisuususkon osalta tietävien mielipiteet ovat johdonmukaisempia kuin vailla eläketietoja olevien, mikä on olettamuksen suuntaista. Markkinamyönteisyydessä ei tätä eroa ole, mikä saattaa osittain liittyä tietoasteikon luonteeseen. Markkinamyönteiseen asenteeseen näyttävät vaikuttavan muut tekijät enemmän kuin tieto, millaisen turvan nykyinen järjestelmä antaa.

Tieto- ja asenneasteikkojen yhteensopivuutta voidaan kritisoida sanomalla, että niiden pitäisi liittyä täysin samaan asiaan. Tässä tutkimuksessa tietoasteikkoa käytetään yleisellä tasolla, yleisten eläketietojen operationalisointina. Samaa asiaa koskevaa tietoa ja mielipidettä voidaan kuitenkin esimerkinomaisesti analysoida työeläkkeen tavoitetason tuntemista mittaavan kysymyksen avulla, koska lomakkeella kysyttiin myös mielipidettä eläkkeen tavoitetasosta. Viimeksi mainittu kysymys kuului: "Tavoite-eläke on nykyisin 60 % bruttopalkasta. Kuinka paljon työeläkkeen pitäisi Teidän mielestänne olla bruttopalkasta? Sanokaa tämä prosentteina."

Taulukko 2. Työeläkkeen tavoitetasoa koskevan tiedon ja mielipiteen yhteys. Prosenttilukuja. ($p < 0.05$.)

Mielipide, paljonko työeläkkeen pitäisi olla prosenttina bruttopalkasta	Tieto työeläkkeen tavoitetasosta 40 työvuoden jälkeen prosenttina bruttopalkasta				
	1. e.o.s.	2. alle 55 %	3. ¹⁾ 55 - 60 %	4. 61 - 70 %	5. yli 70 %
1. Ei osaa sanoa	12	2	3	0	6
2. Alle 55 %	44	51	14	15	35
3. 55 - 60 %	22	29	64	0	25
4. 61 - 70 %	17	15	18	85	16
5. Yli 70 %	5	3	1	0	18
n=100	(n=247)	(n=306)	(n=121)	(n=27)	(n=315)

¹⁾ Oikea vastaus

Taulukossa 2 on syytä tarkastella aluksi saraketta 3, joka osoittaa tietokysymykseen oikein vastanneiden mielipiteet sopivasta eläketasosta. Sen mukaan kaksi kolmesta on hyväksynyt sopivaksi eläketasoksi saman luvun. Tämän voidaan katsoa viittaavan siihen, että tieto on vaikuttanut olemassa olevan järjestelmän hyväksyttävyyteen. Samansuuntaisia tuloksia on saatu vertailtaessa eri maiden kansalaisten eläkepoliittisia mielipiteitä, joissa kunkin maan olemassa oleva järjestelmä saa laajaa kannatusta (ks. Forma & Kangas 1998, 20). Sarakkeessa 4 toistuu vastaava tilanne: 85 % vastaajista on hyväksynyt sopivaksi tavoitetasoksi tason, jota pitää tosiasiallisena eläketasona. On syytä ottaa huomioon, että tähän vastaukseen on saattanut vaikuttaa julkisen sektorin vanha 66 %:n tavoitetaso, joka vanhojen työntekijöiden osalta on edelleen voimassa. Sarakkeissa 1, 2 ja 5, jossa tietokysymyksen vastaukset ovat selvästi vääriä, mielipiteetkin hajautuvat useampiin luokkiin. Se, että tiedon ja mielipiteen välillä on yhteyttä, osoittaa paitsi Khi-testi ($p < 0.05$) myös muuttujien korrelaatio, 0.20, mikä on tilastollisesti erittäin merkitsevä.

Työeläkeasenteiden selitysmalli

Työeläkeasenteiden faktorianalyysissä löydetyn kolmen muuttujan analyysia jatkettiin regressioanalyysillä, jota on käytetty yleisesti selitettäessä hyvinvointivaltiomieliä (ks. esim. Ervasti & Kangas 1993). Taulukossa 3 ja 4 esitetyissä selitysmalleissa selittävinä muuttujina ovat eläketiedon taso, sukupuoli, ikä, koulutus, sosioekonominen asema, ideologinen suuntaus ja asuinpaikan kaupunkiaste. Valitut tekijät ovat eläketietoa lukuun ottamatta yleisiä hyvinvointivaltiota koskevissa asennetutkimuk-

sisä. Sukupuoli ja ikä kuuluvat tällaisten tutkimusten perusmuuttujiin, joista varsinkin iällä on yhteys omiin eläkeintresseihin. Koulutuksen on puolestaan havaittu vähentävän hyvinvointivaltiota koskevaa kriittisyyttä, minkä on oletettu johtuvan koulutuksen myötä lisääntyvästä tiedosta (Ervasti 1998, 179). Samaan suuntaan vaikuttaa myös tulotaso, joka ei ole mukana selittävässä muuttujissa, koska sitä oltiin kysytty perhekohtaisena.

Sosioekonominen asema on yhteydessä luokka-asemaan, jonka merkitys eläkepoliittisten asenteiden selittäjänä on yhä vahva; yhteiskuntaluokkien eläkepoliittisissa on havaittu olevan eroja (vrt. Ervasti & Kangas 1993). Suomalaisten eläkepoliittisia mielipiteitä ei liene mahdollista tutkia huomioimatta puoluesuuntautumista. Eläkepolitiikka on ollut ja on yhä poliittisesti varsin merkittävä kysymys, koskeehan asia läheisesti yli 1,2 miljoonaa eläkkeellä olevaa ja 0,5 miljoonaa lähitulevaisuudessa eläkkeelle siirtyvää kansalaista. Asuinpaikan kaupunkiasteen puolestaan voidaan ajatella olevan yhteydessä yhteiskunnallisiin arvoihin ja niiden muutoksiin, kuten yksilöllisyyden korostamiseen.

Kaikista selittävien muuttujien luokista muodostettiin dummy-muuttujat. Mallissa käytetty verrokki on nuori (alle 25 v) eläkeasioissa tietämätön, maaseudulla asuva, ammatillista koulutusta ja poliittista kantaa vailla oleva miespuolinen opiskelija. Mallin vakiotekijä on estimaatti sellaisen henkilön asenteesta, joka kuuluu analyysistä poisjätettyihin luokkiin. Regressiokertoimet ilmaisevat sen, kuinka paljon mallin antama estimaatti asenteelle muuttuu, kun ko. dummy-muuttuja saa arvon 1. Regressiokertoimia siis tulkitaan suhteessa vakiotekijään. Taulukossa 3 on mukana myös erikseen eläkeasioita tietävien (n=245) ja eläketietoja vailla olevien (n=346) ryhmille tehdyt regressioanalyysit. Niiden tarkoitus on testata, eroavatko tiedontasoltaan erilaisten ryhmien eläkeasenteiden selitysmallit toisistaan.

Taulukko 3. Ansaintaperiaatteen tuen regressioanalyysi koko aineistolle ja erikseen tietäville ja eläketietoja vailla oleville. Regressio- kertoimet ja niiden tilastollinen merkitsevyys (*=p<0.05, **=p<0.01,***p<0.001).

Muuttujat (0 - 1)	Ansainta- periaatteen tuki (koko aineisto)	Ansainta- periaatteen tuki (tietävät)	Ansainta- periaatteen tuki (ei eläketietoja)
Vakio	2.53 ***	5.01 ***	2.17 ***
Eläketiedon taso			
- Ei eläketietoja	-		
- Vähän tietoja	.52 *		
- Tietävät	.24		
Mies	-	-	-
Nainen	-.70 ***	- 1.67 **	-.69
Ikä			
- 15 - 24 v.	-	-	-
- 25 - 34 v.	.07	2.34	-.65
- 35 - 49 v.	.44	-.88	- 1.41
- 50 - 64 v.	.37	- 2.02	.71
- yli 65 v.	.99	-.63	2.21
Koulutus			
- Ei ammatillista koulutusta	-	-	-
- ammattikoulu	.59 *	1.82	.99
- opistotaso	1.06 ***	.63	2.64 **
- akateeminen tutkinto	1.31 **	1.98	2.58 *
Sosioekonominen asema			
- opiskelija	-	-	-
- eläkeläinen	-.78	-.71	- 1.24
- työlläinen	-.78 *	1.35	.02
- alempi toimihenkilö	-.39	.06	.31
- ylempi toimihenkilö	.53	.74	1.02
- yrittäjä	.82	.79	2.71
Ideologinen suuntaus			
- ei kantaa (tai muut)	-	-	-
- vas.liitto	-.05	- 3.46 **	1.70
- sos.dem.	.53	1.34 *	-.58
- keskusta	.54	- 1.03	1.43 *
- vihreät	-.44	-.61	-.15
- kokoomus	1.10 ***	2.29 **	1.17
Asuinalue			
- maaseutu	-	-	-
- kaupunki	.45	-.31	.50
- pääkaupunki seutu	1.13 ***	1.00	.88
Mallin selitysaste	9.5 %	23.87 %	14.18 %

Koko aineiston regressiomallista havaitaan, että tieto selittää tilastollisesti merkitsevällä tavalla ansaintaperiaatteen tukea vastausluokassa ”tietää jonkin verran”. Tulos osoittaa, että tiedon taso ei ole erityisen voimakas asenteiden selittäjä, vaikka niiden välillä onkin lievää yhteyttä. Koko aineiston tasolla ansaintaperiaatteen tuki kasvaa koulutustason mukana ja se liittyy kokoomuksen kannatukseen ja pääkaupunkiseudulla asumiseen. Selityksenä tähän lienevät omat eläkeintressit. Vastaavia tuloksia on saatu aikaisemminkin eläkkeiden ansiosidonnaisuuden kannatusta selittävässä analyysissä (ks. Ervasti & Kangas 1993, 51, Forma 1996, 155, Forma 1997, 24, Forma & Kangas 1998, 18).

Naisten ja työläisten asenteet ansaintaperiaatteeseen ovat muita kielteisempiä. Naiset pitävät hyvinvointivaltion etuuksia ja palveluja usein riittämättöminä (esim. Sihvo & Uusitalo 1993, 103, Forma 1998, 35). He työntekijöiden kanssa (Ervasti 1998, 297) kuuluvat niihin hyvinvointivaltion kritikoihin, jotka kuitenkin vastustavat voimakkaasti etuuksien ja palvelujen leikkauksia (Blomberg-Kroll 1999, 67).

Tarkasteltaessa erikseen tietäville ja eläketietoja vailla oleville tehtyjä regressioanalyyskejä, tulee esiin mielenkiintoisia havaintoja. Selitykset ovat verrattain korkeita varsinkin tietävillä, joilla malli selitti lähes neljänneksen ansaintaperiaatteen tuen vaihtelusta. Tietävien ryhmässä tärkein vaihtelua selittävistä tekijöistä on puoluesuuntautuminen. Vasemmistoliitto ja keskusta ovat ainakin aikaisemmin suhtautuneet kriittisesti nykyisen työeläkejärjestelmän eräisiin piirteisiin, kun taas sosialidemokraatit ja kokoomus ovat selkeämmin kannattaneet nykyistä järjestelmää (vrt. Salminen 1987, 168 ja Kangas 1986, 62 - 68).

Yllättävää on kuitenkin, että verrattaessa puolueittain eläketietoja vailla olevien mallin kertoimia tietävien mallin kertoimiin, kertoimien etumerkit ovat erilaisia vasemmistoliiton, sosialidemokraattien ja keskustan osalta. Tämä saattaa viitata siihen, että näiden puolueiden kannattajakunta ei ole mielipiteissään yhtenäinen. Toinen mahdollinen selitys on teknisempi ja liittyy verrokin valintaan. Kummassakin aineistossa verrokin kriteerit täyttäviä vastaajia on melko vähälukuisesti, minkä vuoksi tulosten tulkinnoissa on oltava varovaisia.

Taulukossa 4 selitettävänä muuttujina ovat vastaavasti markkinamyönteisyys ja tulevaisuususkko. Tässä taulukossa ei tietävien ja tietämättömien selitysmalleja esitetä erikseen, koska ne eivät tuota tilastollisesti merkitsevää lisäinformaatiota koko aineiston mallien antamaan kuvaan.

Taulukko 4. Markkinamyönteisyyden ja tulevaisuususkosasteiden regressioanalyysi. Regressiokertoimet ja niiden tilastollinen merkitsevyys (*=p<0.05, **=p<0.01, ***p<0.001).

Muuttujat (0 - 1)	Markkinamyönteisyys	Tulevaisuususko
Vakio	.57	-.06
Eläketiedon taso		
- Ei eläketietoja	-	-
- Vähän tietoja	-.02	-.03
- Tietävä	.22	.27
Mies	-	-
Nainen	-.31	-.48 ***
Ikä		
- 15 - 24 v.	-	-
- 25 - 34 v.	.01	-.57
- 35 - 49 v.	-.73 *	-.72 **
- 50 - 64 v.	-1.52 ***	-.03
- yli 65 v.	-.71	-.43
Koulutus		
- Ei ammatillista koulutusta	-	-
- ammattikoulu	-.02	.18
- opistotaso	-.16	.29
- akateeminen tutkinto	.12	-.22
Sosioekonominen asema		
- opiskelija	-	-
- eläkeläinen	-.53	.05
- työläinen	-.46	-.44
- alempi toimihenkilö	-.59	-.31
- ylempi toimihenkilö	-.32	.23
- yrittäjä	1.41 **	-.62
Ideologinen suuntaus		
- ei kantaa (tai muut)	-	-
- vas.liitto	-.43	-.16
- sos.dem.	.05	.42 *
- keskusta	.37	.16
- vihreät	.06	-.18
- kokoomus	.82 **	.18
Asuinalue		
- maaseutu	-	-
- kaupunki	-.34	-.15
- pääkaupunki seutu	.78 **	-.00
Mallin selitysaste	10.0 %	5.5 %

Taulukko 4 osoittaa, että markkinamyönteiset eläkepoliittiset asenteet ovat muita yleisempiä yrittäjien, kokoomuksen kannattajien ja pääkau-

punkiseudulla asuvien keskuudessa. Tulos saa tukea muista tutkimuksista. Yrittäjät ja kokoomuksen kannattajat suosivat muita enemmän hyvinvointivaltiomielipiteissään yksityistä vastuuta (esim. Sihvo & Uusitalo 1993, 37). Markkinasuuntautumisen vastustus on suurinta keski-ikäisten ja eläkeikää lähestyvien keskuudessa. Tulos on ymmärrettävä oman intressin kannalta, nykyjärjestelmän muuttaminen markkinamyönteiseen suuntaan koskisi välittömimmin näitä ikäluokkia.

Tulevaisuususkoa osoittavassa asenteessa on vain yksi tilastollisesti merkitsevä positiivinen selittäjä ja se on sosialidemokraattien kannattajuus. Vastaaajina olleissa puolueen kannattajissa on ilmeisesti suhteellisesti eniten henkilöitä, jotka ovat ideologisesti sitoutuneet nykyiseen työeläkejärjestelmään ja uskovat sen selviytymiseen myös tulevaisuuden haasteista. Päinvastainen tilanne on naisilla, työläisillä ja yrittäjillä.

Johtopäätökset

Tämän tutkimuksen mukaan työeläkejärjestelmän legitimizeetti muodostuu kolmesta erillisestä asenneulottuvuudesta. Niistä ansioperiaatteella oli kansalaisten selvä tuki. Sen sijaan työeläkejärjestelmän tulevaisuuteen vastaajat suhtautuivat epäröiden. Sama pidättyväisyys koskee järjestelmän kehittämistä markkinamyönteiseen suuntaan. Sitä ei selvästi tueta, mutta ei vastustetakaan. Tiedon ja mielipiteen yhteydestä voidaan yleistään sanoa, että tietynlainen eläketieto lisää jonkin verran työeläkejärjestelmän legitimizeettiä siten, että tiedon tason noustessa yleistyvät myös myönteistä suhtautumista osoittavat mielipiteet. Erot tietävien ja eläketietoja vailla olevien asenteissa eivät kuitenkaan ole erityisen suuria.

Tutkimusaihe - instituution legitimizeetin yhteys tietoon - on saanut sosiaalipolitiikassa vain vähän huomiota. Syitä tähän lienee useita. Ehkä relevanttien tietokysymysten laatiminen on vaikeaa, ehkä eksaktien tietojen kysyminen on vastaajista turhauttavaa ja laskee vastaamisprosenttia. Myöskään tähänastiset tulokset tiedon selitysvuimasta asenteita tutkittaessa eivät ole erityisen lupaavia. Tämän artikkelin tulokset osoittavat nekin, että tieto ei ole erityisen voimakas asenteitten selittäjä, vaikka lievää yhteyttä niiden välillä näyttäisi olevankin. Samansuuntaisia ovat vähäisistä aikaisemmista tutkimuksista saadut tulokset.

Tetoa selkeämpi työeläkeasenteiden selittäjä tämän tutkimuksen mukaan on vastaajan oma intressi eli etu. Työeläkettä kannatetaan eniten siellä, missä se on vastaajalle hyvä eläketurvan muoto. Ehkä jonkinlainen uhka työeläkejärjestelmälle on siinä, että samassa suunnassa - pääkau-

punkiseudulla, yrittäjien ja kokoomuksen kannattajakunnan keskuudessa - kannatetaan myös järjestelmän muuttamista markkinamyönteiseen suuntaan.

Myös ideologialla on selvä merkitys työeläkeasenteiden selittäjänä. Mistään vasemmisto-oikeistoakselista ei kuitenkaan voida puhua, koska sosialidemokraattien ja vasemmistoliiton kannattajien mielipiteet ovat tämän tutkimuksen mukaan usein erilaisia. Kokoomuksen kannattajakunnassa työeläkejärjestelmällä on selvä tuki, mutta sosialidemokraattien kannattajien joukossa uskotaan lisäksi lujimmin järjestelmän selviytyvän myös tulevaisuuden haasteista. Muutenkin puoluesuuntautumisen käsittely tutkimuksissa yhtenä vasemmisto-oikeisto-muuttujana sisältää omat riskinsä, jotka poistuvat kun kustakin puolueesta tehdään oma muuttujansa.

Vaikka tiedon ja mielipiteen yhteys ei osoittautunut tässä tutkimuksessa erityisen vahvaksi, ei tutkimusaihetta kannata hylätä. Päinvastoin, se, mihin kansalaiset mielipiteensä hyvinvoinnin järjestämistavoista perustavat, tulisi ottaa metodologisesti monipuolisen sosiaalipoliittisen tutkimuksen kohteeksi. Tällöin survey-tutkimusten rinnalle - tai edelle - tulisi ottaa laadulliset tutkimusmenetelmät ja case-tutkimukset. Erityisen mielenkiintoisia tutkimuskohteita olisivat eri puolueiden kannattajakunnan eläkepoliittisissa mielipiteissä olevat mahdolliset eroavuudet ja eläketiedon tason merkitys niiden selittäjien joukossa.

Kirjallisuus

Aarnio, Margareta & Forss, Simo (1965): Yleisö ja työeläkelait. Helsinki: Eläketurvakeskus.

Blomberg-Kroll, Helena (1999): Kosta vad det kosta vill? Attitydmönster och attitydförändringar hos befolkning och eliter beträffande välfärdsservicen i nedskärningarnas tid. Helsingfors: Universitetstryckeriet.

Bay, Ann-Helen (1998): Opinionen og eldrepolitikken. Norsk institutt for forskning, velferd og aldring. Oslo: Multicommunication.

Bay, Ann-Helen & Øverbye, Einar (1998): Tillit till folketrygden? Norges offentlige utredningar NOU 1998:10. Fondering av folketrygden: Vedlegg 6, 396 - 412.

Cahoone, Lawrence (1988): *The Dilemma of Modernity. Philosophy, Culture and Anti-Culture*. Albany: State University Press.

Ervasti, Heikki & Kangas, Olli (1993): Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliturvan suunta. *Talous ja yhteiskunta* 1993:3, 41 - 56.

Ervasti, Heikki (1998): Civil Criticism and the Welfare State. *Scandinavian Journal of Social Welfare* 1998:7, 288 - 299.

Forma, Pauli (1996): Kohdistava, perusturva vai pohjoismainen? Hyvinvointivaltiomallien kannatus Suomessa. Teoksessa Kangas, Olli (toim.) *Hyvinvointivaltiomallit, niiden toiminta ja kannatusperusta*. Helsinki: Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskuksen julkaisu 1996:5.

Forma, Pauli (1997): Citizens, Elite and Welfare State. *Opinions on Pension Policy in Finland*. Helsinki: Stakes. Themes from Finland 1997:5.

Forma, Pauli (1998): Mielipiteiden muutos ja pysyvyys. Suomalaisten mielipiteet hyvinvointivaltiosta, sosiaaliturvasta ja hyvinvointipalveluista vuosina 1992 ja 1996. Helsinki: Stakes. Raportteja 222.

Forma, Pauli & Kangas, Olli (1998): Need, Citizenship or Merit. *Public Opinion on Pension Policy in Australia, Finland and Poland*. Turku: University of Turku. Department of social policy. Series B:1998:17.

Forma, Pauli (1999): Interest, Institutions and the Welfare State. *Studies on Public Opinion Towards the Welfare State*. Helsinki: Stakes. Research Report 102.

Forss, Simo & Jääskeläinen, Pirkko (1986): Viesti, väline ja vaikutus. Tutkimus esitemuotoisen työeläketiedotuksen perillemenosta ja siihen vaikuttavista tekijöistä. Helsinki: Eläketurvakeskuksen tutkimuksia.

Jäntti, Markus & Kangas, Olli & Ritakallio, Veli-Matti (1996): From Marginalism to Institutionalism: Distributional Consequences of the Transformation of the Finnish Pension Regime. *Review of the Income and Wealth*. Serie 42. Number 4, 473 - 491.

Jääskeläinen, Pirkko (1999): Kansalaisten työeläketietojen kehitys 60-luvulta 90-luvulle. *Yhteiskuntapolitiikka* 1999:3, 222 - 234.

Kahma, Ilkka (1986): Viestintä ja vaikutus. Mass Communication Research -perinteen reanalyysi 1960 - 1985. Tiedotustutkimus 1986:2, 33 - 48.

Kangas, Olli (1986): Luokkaintressit ja hyvinvointivaltio. Sisältöanalyttinen tarkastelu suurimpien puolueiden ja etujärjestöjen sosiaalipoliittisista kannanotoista. Helsinki: Helsingin kauppakorkeakoulun julkaisu D-84.

Kangas, Olli (1997): "Self-Interest and Common Good" - The Impact of Norms, Selfishness and Context in Social Policy Opinions. Journal of Socio-Economics. Vol.26:5, 475 - 494.

Karisalmi, Seppo (1992): Kansalaiset, sosiaaliturva ja työeläke. Helsinki: Eläketurvakeskuksen tutkimuksia.

Korpi, Walter & Palme, Joakim (1998): The Paradox of Redistribution and Strategies of Equality: Welfare Institutions, Inequality and Poverty in the Western Countries. American Sociological Review. Vol. 63, 661 - 687.

Lehtonen, Jaakko (1999): Konsumenterna, media och företagens etiska ansvar. Föredrag i temadag i nordiska konsumentudvalg, Köpenhamn.

Lipset, Seymour Martin (1981): Political Man. Baltimore: John Hopkins University Press.

Lupia, Arthur & McCubbins, Mathew (1998): The Democratic Dilemma. Can Citizens Learn What They Need to Know? Cambridge: Cambridge University Press.

Niiniluoto, Ilkka (1997): Informaatio, tieto ja tietoyhteiskunta. Filosofinen käsiteanalyysi. Helsinki: Edita.

Palm, Lars (1994): Övertalningsstrategier. Att välja budskap efter utgångsläge. Lund studies in media and communication 1. Lund: University Press.

Pietilä, Kauko (1994): Ajopuun kaltainen viestintätutkimus. Tiedotustutkimus 1994:2, 56 - 69.

Pietilä, Veikko (1973): Vaikuttaako joukkotiedotus? Sosiologia 1973:1, 23 - 39.

Popkin, Samuel & Dimock, Michael (1999): Political Knowledge and Citizens Competence. Teoksessa Citizen Competence and Democratic Institutions. (ed. Elkin, Stephen & Soltan, Karol). Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press. 117 - 146.

Roskos-Ewoldsen, David (1997): Attitude Accessibility and Persuasion: Review and Transactive Model. Teoksessa Communication Yearbook (ed. Burleson, Brant). New York: Sage Publication. 185 - 225.

Sihvo, Tuire & Uusitalo, Hannu (1993): Mielipiteiden uudet ulottuvuudet. Suomalaisten hyvinvointivaltiota, sosiaaliturvaa sekä sosiaali- ja terveyspalveluja koskevat asenteet vuonna 1992. Helsinki: Stakes. Tutkimuksia 22.

Salminen, Kari (1987): Yhteiskunnan rakenne, politiikka ja eläketurva. Kokonaiseläketurvan muotoutuminen Suomessa ja Ruotsissa. Helsinki: Eläketurvakeskuksen tutkimuksia 1987:2.

Suhonen, Pertti (1991): Kaksisuuntainen peli. Mielipidetutkimukset julkisuudessa ja politiikassa. Helsinki: Hanki ja jää.

TELA (1995). Työeläkeasenteet 1995. Helsinki: Suomen Gallup.

TELA (1999). Työeläkeasenteet 1998. Helsinki: Suomen Gallup.

Wiberg, Matti (1999): Innostunut eliitti ja epäilevät kansalaiset - yleinen mielipidet Euroopan integraatiosta. Teoksessa Päätöksenteko Euroopan Unionissa. Selkeä johdatus monimutkaiseen vallankäyttöön (toim. Raunio, Tapio & Wiberg, Matti). Tampere: Yliopistokustannus.

Zaller, John (1992): The Nature and Origin of Mass Opinion. Cambridge University Press. Canada.